РІВНЕНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

На правах рукопису

Філіпчук Ігор Володимирович

УДК: 94(437) «1968.01/1968.08»

ФОРМУВАННЯ ІДЕЙ «ПРАЗЬКОЇ ВЕСНИ» (1956-1968 рр.)

Спеціальність 07.00.02 – всесвітня історія

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник –
кандидат історичних наук, професор
Постоловський Руслан Михайлович

Рівне – 2015

ЗМІСТ

ВСТУП…….…….4
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА…….…….…….…..….....13
1.1. Історіографія проблеми…..…….....…13
1.2. Джерельна база дослідження…….…..…….....28
РОЗДІЛ 2. ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА ПІДГОТОВКА ДЕМОКРАТИЧНОГО РУХУ 1967-1968 рр.……..……40
2.1. Вплив суспільно-історичних обставин на процес демократизації чехословацького суспільства…….....40
2.2. Внесок історико-філософських кіл у посилення демократичних тенденцій…….…….…….....54
2.3. IV з'їзд Спілки письменників Чехословаччини: протистояння письменників і влади…….....64
РОЗДІЛ 3. РОЛЬ ІНТЕЛЕКТУАЛІВ В ЛІБЕРАЛІЗАЦІЇ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ…….....78
3.1. Інтелектуальний вектор активізації суспільно-політичної діяльності КПЧ і громадських організацій…….....78
3.2. Дискусії в ЗМІ як чинник лібералізації суспільно-політичного життя....96
3.3. Студентський рух в університетах Чехословаччини……112
РОЗДІЛ 4. ПОГЛЯДИ ЛІДЕРІВ КОМУНІСТІВ-РЕФОРМАТОРІВ НА РОЗВИТОК ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ….……..…….....131
4.1. Концепція «демократичного соціалізму» О. Дубчека…….……131
4.2. Програма лібералізації суспільних відносин Й. Смрковського….....150
4.3. Модель «ринкового соціалізму» О. Шика……..…..…….....163
4.4. Проект модернізації політичної системи З. Млинаржа….…….……..178
ВИСНОВКИ…….……188
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ……197

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АРПС – Академічна рада празьких студентів

АРС – Академічна рада студентів

ВРК – Вузівський районний комітет

ЗМІ – Засоби масової інформації

КАН – Клуб безпартійних активістів

КДБ – Комітет державної безпеки

КПРС – Комуністична партія Радянського Союзу

КПС – Комуністична партія Словаччини

КПЧ – Комуністична партія Чехословаччини

КС – Космополітичне суспільство

НТР – Науково-технічна революція

НФ – Національний фронт

ОВД – Організація Варшавського Договору

ООН – Організація об’єднаних націй

ПСП – Празький студентський парламент

РПР – Революційний профспілковий рух

СВС – Союз студентів вузів

СПЧ – Спілка письменників Чехословаччини

ССК – Союз селянських кооперативів

ССС – Союз студентів Словаччини

УРК – Університетський районний комітет

ЦК – Центральний комітет

ЦРП – Центральна рада профспілок

ЧСАН – Чехословацька академія наук

ЧСВУ – Чехословацький вузівський центр

ЧСМ – Чехословацький союз молоді

ЧССР – Чехословацька Соціалістична Республіка

ВСТУП

У світовій історії 1968 р. характеризується значною активністю антисистемних рухів у різних частинах світу, таких, як рух студентів, робітників та інтелектуалів у Франції «Червоний травень», діяльність «Соціалістичного союзу німецьких студентів» у Західному Берліні, «Студенти за демократичне суспільство» у США та інші. Їх поява була наслідком розчарування у капіталістичному суспільстві в 60-х рр. XX ст. і пов'язаною з цим загальною тенденцією зростання популярності марксизму позбавленого ідеології та практики комуністичних режимів.

Проявом антисистемного руху в Центрально-Східній Європі стали події 1953 – 1968 рр. у НДР, Польщі, Угорщині, зумовлені прагненням зробити комуністичний режим більш відповідним до вимог суспільства, що швидко модернізується. Квінтесенцією цих прагнень стала «Празька весна» у Чехословаччині.

«Празька весна» – суспільно-політичний рух чехів і словаків, членів КПЧ і безпартійних, що визрів у глибинах соціалістичного ладу, який не зміг подолати наслідки сталінізму й був спрямований на реформування чехословацького суспільства. Повне розуміння суті цього руху неможливе без вивчення ідей, що склали його інтелектуальну основу, визначили його характер.

«Празька весна» була закорінена в новому контексті європейської розрядки, у якому брали участь державні й недержавні ініціативи по всьому континенту, і була спрямована на створення співпраці між Сходом і Заходом в економічній, культурній, військовій і дипломатичній сферах. Багато спільного існувало між ідеями демократії і «шляху до соціалізму», у розумінні комуністів Італії, Іспанії, Югославії та Чехословаччини. Крім того, Чехословаччина ще до Другої світової війни вигідно відрізнялася від решти східноєвропейських держав як за рівнем економічного розвитку, так і за досягненнями у сфері політичної демократизації. За президентства

Т. Масарика та Е. Бенеша їй вдалося зберегти єдиний демократичний режим у Центрально-Східній Європі на фоні сусідніх правоавторитарних диктатур. Тому поява концепції «соціалізму з людським обличчям» у Чехословаччині є абсолютно природною.

Інша справа, що прагнення до реальної демократії чехів і словаків ніяк не вписувалось у радянське розуміння демократії і становило серйозну загрозу існуванню соціалізму радянського зразка, що не могло не викликати військового втручання з боку СРСР. Але вже через сімнадцять років до влади в СРСР прийшов друг та однокурсник З. Млинаржа М. Горбачов, який на засіданні Політбюро ЦК КПРС 12 листопада 1987 р. виклав суть нової радянської політики наступним чином: «Ми знову міцно взяли в руки прапор, який на певному етапі опинився приспущеним, – прапор переваги гуманістичної мети як вищої цінності соціалізму. У центр перебудови поставлена людина. І про це ми сказали відповідально й чітко. А з цього випливає теж дуже важливий для сучасної концепції соціалізму теоретичний висновок: все, що працює на людину в економічній, соціальній і культурній сферах, у механізмах управління і загалом у функціонуванні системи, – все це соціалістичне. У всьому цьому повинна бути присутня людина. Людину необхідно включити у всі процеси заради неї самої» [1, с. 272]. Іншими словами, перед нами ніщо інше як розгорнута концепція «соціалізму з людським обличчям», що дозволяє говорити, про те що від соціалізму «Празької весни» до соціалізму перебудови був протягнутий інтелектуальний зв’язок, який поєднав ці два духовні процеси.

Актуальним і важливим із науково-теоретичного і практичного погляду є конкретно-історичний аналіз інтелектуальної складової суспільно-політичних рухів на прикладі подій «Празької весни» 1968 р. Водночас повне розуміння подій, що відбувалися в Чехословаччині у 1956-1968 рр., неможливе без вивчення тих ідей та умов їх формування, що суттєво впливали на масову свідомість чехів і словаків упродовж указаного періоду.

Особливістю «Празької весни» як інтелектуального процесу є наявність двох концепцій суспільного-політичного розвитку Чехословаччини.

Перша концепція була сформульована лідерами реформаторського крила КПЧ і в сучасній історіографії отримала назву «соціалізму з людським обличчям». Найбільшої уваги, на нашу думку, заслуговує діяльність таких лідерів комуністів-реформаторів, як першого секретаря ЦК КПЧ О. Дубчека, голови Національних зборів Чехословаччини Й. Смрковського, заступника голови уряду Чехословаччини з питань економічної реформи О. Шика та секретаря ЦК КПЧ із питань реформи політичної системи Чехословаччини З. Млинаржа. Обрання нами для дослідження інтелектуальної спадщини саме цих діячів обумовлене такими чинниками:

По-перше, «Празька весна» – це процес, який був започаткований «згори», і названі лідери зіграли в ньому головну роль.

По-друге, саме ці представники реформаторського крила КПЧ мали найбільшу підтримку громадян Чехословаччини.

По-третє, ці діячі зробили значний внесок у процес інтелектуальної підготовки «Празької весни». Якщо місія О. Дубчека як політика, який очолював цей процес, була більш загальною, то функції Й. Смрковського, О. Шика та З. Млинаржа були чітко визначеними: Й. Смрковський відповідав за ідеологічну пропаганду реформаторського курсу; О. Шик очолив розробку проекту економічних реформ; З. Млинарж мав підвести під них політичну основу.

Друга концепція представлена ідеями, що були сформульовані в таких політичних працях представників ліберальної чехословацької інтелігенції, як «Ваша нинішня криза» і «Маніфест КАНу» (Клуб безпартійних активістів) І. Світака та в маніфесті «2000 слів» Л. Вацуліка, головна ідея яких полягала в запровадженні в суспільно-політичне життя Чехословаччини демократичних принципів, найрадикальнішим серед яких був принцип конкуренції в політиці, тобто створення реальної політичної опозиції.

На сучасному етапі Україна чітко заявила про свій намір стати повноцінним членом Європейського співтовариства, а досягнути цього не можливо без усвідомлення та вирішення проблем, які отримала наша держава у спадок від тоталітарного минулого. А інтелектуальна спадщина «Празької весни», не дивлячись на її прив'язаність до конкретно-історичного моменту здатна викликати зацікавленість не лише в істориків, а й у сучасних українських політиків. Адже вимога створення суспільства «з більш людським обличчям» у значній мірі може бути адресована і політикам нової генерації в Україні.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема ідейних витоків «Празької весни» є складовою історіографії Чехії та Словаччини новітнього часу, славістики взагалі. Сюжети чехословацької історії періоду «Празької весни» широко вивчаються у курсі історії слов'янських народів на історичних факультетах університетів. Дисертація виконана відповідно до теми науково-дослідницької роботи кафедри всесвітньої історії Рівненського державного гуманітарного університету «Національні меншини в суспільно-політичних та економічних процесах країн Центрально-Східної та південної Європи (XIX-XX століття)» (номер державної реєстрації – 0109U006508). Тема дисертаційного дослідження затверджена рішенням вченої ради РДГУ (протокол № 7 від 29.02.2008 р.).

Мета роботи – комплексний аналіз основних форм, методів поширення, ролі носіїв ліберальних ідей у чехословацькому суспільстві 1956 – 1968 рр. та впливу ідеології «Празької весни» на суспільно-політичні процеси в країні.

Реалізація поставленої мети передбачає виконання таких дослідницьких завдань:

1) проаналізувати загальний стан наукового опрацювання обраної теми;

2) здійснити історико-теоретичний аналіз передумов виникнення та схарактеризувати етапи становлення й розвитку ідеології «Празької весни»;
3) визначити внесок чехословацьких письменників, філософів, істориків, економістів і соціологів у формування концепції суспільно-політичної реформи «Празької весни»;
4) здійснити порівняльний аналіз головних програмних документів Комуністичної партії Чехословаччини (КПЧ) і громадських організацій в аспекті розгляданої проблематики;
5) з'ясувати роль ЗМІ у процесі лібералізації чехословацького суспільства;
6) схарактеризувати вплив ліберальних ідей на чехословацьке суспільство через аналіз студентського руху;
7) проаналізувати погляди О. Дубчека, Й. Смрковського, О. Шика та З. Млинаржа на процес лібералізації чехословацького суспільства як складову ідеології «Празької весни».

Об'єкт дослідження – суспільно-політичні процеси на території Чехословаччини у період з березня 1956 р. до серпня 1968 р.

Предметом дослідження є комплексний аналіз процесу формування та змісту ідейної основи суспільно-політичного руху «Празька весна».

Хронологічні межі роботи охоплюють період з березня 1956 р. до серпня 1968 р., тобто з часу запровадження у Чехословаччині обмеженої лібералізації до придушення «Празької весни» країнами Організації Варшавського Договору (ОВД). Такі хронологічні межі зумовлені активною фазою виникнення та розвитку ліберальних ідей та їхнього впливу на розвиток суспільного-політичного життя в Чехословаччині.

Географічні межі досліджуваного регіону включають територію сучасних Чеської та Словацької Республік.

Методи дослідження. При вирішенні завдань, поставлених у ході дослідження, автор дотримувався принципів історизму, об'єктивності, плюралізму, які передбачають з'ясування умов виникнення, розвитку та наслідків подій, а також розуміння їх причинно-наслідкового зв'язку. Дослідницькі методи для виконання сформульованих завдань розподілено на дві групи: загальнонаукові (аналіз, контент-аналіз) та спеціально-історичні (історико-аналітичний, історико-порівняльний, предметно-хронологічний, метод історизму, історико-біографічний, просопографічний метод) .

Методи першої групи були використані: для отримання й аналізу фактографії про різні аспекти впливу ідей «Празької весни» на суспільно-політичні процеси в Чехословаччині, зокрема метод аналізу при вивчені громадської думки жителів ЧССР досліджуваного періоду; як спеціальний метод формалізації та визначення якісних ознак історичної інформації з масових документальних джерел (періодичні видання) був використаний метод контент-аналізу.

Із спеціально-історичних були використані наступні методи: із метою вивчення та оцінки програмних документів КПЧ і громадських організацій, теоретичної та літературної спадщини їх діячів використано історико-аналітичний метод; історико-порівняльний метод використаний для виявлення особливостей різних концепцій розвитку Чехословаччини, з'ясування спільного та відмінного між ними. За допомогою предметно-хронологічного методу упорядковані факти і явища досліджуваного періоду. На підставі діахронічного методу вироблено критерії для визначення певних періодів розвитку ліберальних ідей у Чехословаччині досліджуваного періоду. Використання історико-біографічного методу сприяло наповненню тексту історичними постатями політичних і громадських діячів, які були носіями головних ідей щодо реформування чехословацького суспільства. Для дослідження особистого внеску О. Дубчека, Й. Смрковського, О. Шика та З. Млинаржа в процес формування та поширення ліберальних ідей у чехословацькому суспільстві застосовано просопографічний метод.

Наукову новизну дисертації забезпечує те, що в ній:

1) уперше на значному фактологічному матеріалі здійснено спробу комплексного дослідження розвитку ліберальних ідей у Чехословаччині 1956 – 1968 рр., виділено та схарактеризовано етапи їх формування;

2) проаналізовано внесок чехословацьких культурних діячів, філософів, істориків, економістів і політологів у формування ідеології «Празької весни»;

3) проведено порівняльний аналіз концепцій суспільно-політичного розвитку КПЧ і громадських організацій;

4) доведено твердження про значний вплив ЗМІ на процес лібералізації суспільно-політичного життя в Чехословаччині зазначеного періоду статті з яких складають більшу частину матеріалу періодики, використаного дисертантом;

5) охарактеризовано вплив ліберальних ідей на чехословацьке суспільство на прикладі студентського руху;

6) проаналізовано погляди О. Дубчека, О. Шика Й. Смрковського, та З. Млинаржа на процес лібералізації чехословацького суспільства, визначено спільні та відмінні риси у їхніх поглядах ;

7) узагальнено широкий фактологічний матеріал, що висвітлює інтелектуальну складову «Празької весни».

Практичне значення роботи полягає в тому, що результати дослідження, знайдуть своє застусування в процесі підготовки нормативних і спеціальних курсів із всесвітньої (новітньої) історії, історії західних і південних слов’ян XX ст., а також як історичний матеріал для розробки лекційних курсів із філософії, історії політичних і правових учень тощо. Зібраний та узагальнений у дисертації фактичний матеріал допоможе розширити наукову базу української богемістики, на що можуть покликатися вітчизняні історики-дослідники в подальших наукових дослідженнях проблем історії Чехії та Словаччини XX ст.

Апробація результатів дисертації. Результати дисертаційного дослідження висвітлені в доповідях на 7 наукових конференціях:

1. Філософські ідеї Карела Косіка та Івана Світака / І. Філіпчук // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії [матеріали ІІ Міжнародної наукової конференції молодих науковців, аспірантів, здобувачів (м. Рівне, РДГУ, 8-9 грудня 2010 р.)]. – Рівне : РВВ РДГУ, 2010 – С. 170–171
2. Їржи Мюллер, Іван Деймал та їх роль у чехословацькому студентському русі 60-х років ХХ століття / І. Філіпчук // Одеські читання: актуальні проблеми історії, археології і етнології [матеріали Четвертої Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів і молодих учених (м. Одеса, ОНУ ім. І.І. Мечнікова, 16-17 березня 2012р.)]. – Одеса, 2012. – С. 416–417
3. Погляди О. Дубчека на розвиток чехословацького суспільства періоду «Празької весни» / І.Філіпчук // Історія слов'янських народів у наукових дослідженнях [матеріали IV Регіональної наукової конференції» (м. Рівне, РДГУ, 22 листопада 2012 р.)]. – Рівне : РВВ РДГУ, 2012 – С. 23–25
4. Питання інтелектуального потенціалу «Празької весни» 1968 р. в контексті інтелектуальної історії / І. Філіпчук // Формалізація наукового пошуку: позитивні та негативні сторони [Міжнародна конференція (м. Київ, Центр наукових публікацій, 27 вересня 2014 р.)] – К. : ЦНП, 2014 – С. 13-16
5. Розвиток чехословацької соціології у 50-х – 60-х рр. ХХ ст. / І. Філіпчук // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії [IV Міжнародна наукова конференція молодих науковців, аспірантів, здобувачів (м. Рівне, РДГУ, 10-11 грудня 2014 р.)] – Рівне : РВВ РДГУ, 2014 – С. 123–125

Текст дисертації обговорений на засіданні кафедри всесвітньої історії РДГУ.

Публікації. Основні теоретичні положення й висновки дисертації відображені у 11 наукових працях, із них 8 фахових, у тому числі 6 – у вітчизняних наукових виданнях, затверджених ДАК України та 2 – в українському історичному виданні, яке входить до Російського індексу наукового цитування (РІНЦ) і міжнародної довідкової системи з періодичних

видань «Ulrich’s Periodicals Directory» американського видавництва Bowker, загальний обсяг публікацій становить 4,61 друкованого аркуша.

Структура та обсяг дисертації підпорядковані меті й завданням дослідження. Робота складається з переліку умовних скорочень, вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури. Загальний обсяг дисертації – 232 сторінки, із них 196 сторінки основного тексту. Перелік використаних джерел і літератури складається з 452 найменувань на 36 сторінках.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА

1.1. Історіографія проблеми

Темі «Празької весни» завжди приділялась значна увага як у світовій історичній науці, так і в чеській, зокрема свідченням цього є величезна бібліографія, зібрана Інститутом сучасної історії Академії Наук Чехії [448].

Враховуючи специфіку дослідження, простудійовані праці за хронологічною та змістовою ознаками можна поділити на шість груп: 1) радянська і чехословацька історіографія 70-х – 80-х рр. XX ст.; 2) історіографія самвидаву; 3) чеська і словацька історіографія «Празької весни» після 1989 р.; 4) західна історіографія; 5) російська історіографія; 6) українська історіографія.

Перша група наукових праць відзначається однозначним поясненням подій 1968 р. в Чехословаччині як спроби зіштовхнути країну з правильного шляху побудови соціалізму. Відтак у працях відсутня об’єктивна оцінка процесу розвитку «Празької весни» [280]. Радянська ідеологія тему «Празької весни» використовувала з метою дискредитації так званого «міжнародного сіонізму». У 1978 р. видавництво «Політвидав» випустило працю Є. Євсєєва «Ідеологія і практика міжнародного сіонізму. Критичний аналіз». У цій роботі О. Шик, Л. Вацулік та інші провідні діячі «Празької весни» обвинувачувалися в отримані коштів у рамках операції з ліквідації соціалізму в ЧССР. Також наголошувалось, що галузь масової інформації та ідеології навесні і влітку 1968 р. стала однією з головних сфер діяльності сіоністів. Їм удалося глибоко проникнути на телебачення, радіо, у пресу. У союзі чехословацьких письменників сформувалося активне контрреволюційне ядро на чолі з Е. Гольдштюккером, одним з організаторів і керівників підпілля. Телебачення виявилося в руках Ї. Пелікана, також тісно

пов’язаного з сіоністськими колами. На чолі редакцій газет і журналів, таких як «Літерарні лісти», «Студент», «Праце», «Репортер», стояли відомі своїми антисоціалістичними поглядами і настроями особи, активні функціонери підпілля [258.].

Друга група – це так звана історіографія самвидаву, пов’язана з іменами Д. Гамшіка, Л. Когута, В. Пречана та інших [339, 357, 401]. У період до листопада 1989 р. будь-який об’єктивний історичний пошук наштовхувався на недостатню джерельну базу, що багато в чому визначило характер перших спроб політичної та історичної оцінки «Празької весни». Головним завданням більшості праць названих авторів було висвітлення фактичного матеріалу, тимчасом як теоретичними проблемами вони займалися менше; відповідно і тема ідейних витоків «Празької весни» у цих працях не розглядалася. Однак і в умовах нестачі архівних джерел все таки з’являлися змістовні роботи, варті уваги К. Каплана, І. Ванчури. Їх заслугою було те, що їм вдалося позбавитись емоційного баласту та основних історичних викривлень [355, 420].

Окремо варто виділити роботу П. Пітгарта. Досягненням автора є те, що йому вдалось вийти з-під впливу інтерпретації самих учасників «Празької весни» та оцінити політичну діяльність багатьох з них досить гостро та критично [397].

Третя група аналізованих праць характеризуються значно більшою об’єктивністю в розгляді цієї тематики, зумовленою відновленням вільного доступу дослідників до закритих раніше архівів.

Розвиток економічних ідей у Чехословаччині кінця 50-х – початку 60-х рр. XX ст. висвітлюють у своїх працях М. Бауер, З. Грдлічкова Ї. Коста, Ї. Ржезнік, М. Сайка, З. Шулц [314; 344; 367; 406; 409; 411].

З. Грдлічкова розглядає еволюцію чеської економічної думки в контексті економічної політики. Автор аналізує теоретичну спадщину чеського економіста Честміра Кожушніка, процес еволюції його поглядів, а

також його участь у дискусії про взаємозв'язок між планом і ринком і вплив його ідей на економічну концепцію О. Шика. [344]

Роль чехословацьких письменників та їхніх ідей у процесі формування демократичних настроїв у чехословацькому суспільстві зазначеного періоду розглядають К. Благова, К. Каплан та Я. Марвет [318; 355; 378; 379].

Зокрема Я. Марвет у своїй праці розкриває складні взаємини чеських і словацьких письменників-комуністів із партійним керівництвом у 1963-1968 роках. Автор акцентує увагу на окремих випадках, які можуть розглядатися як больові точки тогочасної офіційної культурної політики та беззаперечні вісники майбутнього процесу реформ «Празької весни» 1968 р. На тлі подій «Празької весни» Я. Марвет розкриває еволюцію реформаторських ідей письменників, показує зміни у ставленні письменників до поточної політики партійного керівництва А. Новотного та О. Дубчека, а також диференціацію думок усередині Спілки письменників Чехословаччини, характеризує її як важливу інформаційно-пропагандистську організацію зі значним політичним і соціальним впливом. Концепція Я. Мервета виходить за рамки суто національного визначення теми і фокусується на відмінностях у підході словацьких і чеських письменників до своїх політичних еліт. Він намагається відповісти на запитання про причини відмінних соціальних процесів в обох частинах країни наприкінці шістдесятих років. Незважаючи на те, що процес реформування в Чехії та Словаччині мав подібні тенденції, авторові вдалося уникнути тематичних паралелей між Прагою і Братиславою, відійти від заїжденої схеми, заснованої на чеській «демократизації» і словацькій «федералізації», спробувати зрозуміти внутрішню логіку процесу лібералізації в Чехії та Словаччині, яка визначалася різним історичним і культурним минулим [378].

Окремо слід відзначити чотиритомну колективну працю за редакцією П. Янушека «Історія чеської літератури 1945-1989», у якій на значній документальній базі всебічно висвітлюється розвиток чеської літератури в період після Другої світової війни до падіння комуністичного режиму в

1989 р. Це проект Інституту чеської літератури Чеської Республіки, авторами публікацій у якому є понад п’ятдесят літературознавців із різних установ, в основному філософських і педагогічних факультетів чеських і моравських університетів. Автори висвітлюють літературні події в більш широкому соціальному, політичному і культурному контекстах [332; 333].

Зокрема атмосферу, у якій починає формуватись інтелектуальна основа «Празької весни», розглядають у своїх працях В. Пречан, Я. Рупнік [402; 404].

Питанню взаємовпливу науки й політики, науки та ідеології в Чехословаччині в 60-х рр. XX ст. була присвячена наукова конференція «Чеська наука і Празька весна (1963-1970)», що проходила в Празі 22-23 листопада 2000 р. Зазначена проблема розкривається через аналіз широкого спектру питань, зокрема таких, як реакція чехословацького студентства на «Програму дій КПЧ» та його роль у «Празький весні»; діяльність Чехословацької АН у 1952-1970 рр.; відродження чехословацької соціології та дослідження чехословацького суспільства в 1967 р.; а також розвиток історичної науки у 1967-1971 рр. [330].

Тенденції розвитку чехословацької філософії та її вплив на суспільні процеси в країні кінця 50-х – поч. 60-х рр. XX ст. досліджують у своїх роботах З. Новотни, К. Благова, М. Копечек [399; 317; 353].

Зміни в підходах до проблем чехословацької історіографії зазначеного періоду досліджує у своїй роботі Й. Ганзал. Автор зробив огляд розвитку чеської історіографії і долі її творців у 1945-1989 роках. Він проаналізував період між двома переломними датами (лютий 1948 року і серпень 1968 року) і на основі літератури та джерел показав, як частина істориків опиралася і намагалася працювати чесно, а частина піддалася тоталітарній комуністичній ідеології. Й. Ганзал також розглядає розвиток самвидаву після 1969 р. і діяльність чехословацьких істориків у вигнанні [340].

Фундаментальною працею, присвяченою проблемі діяльності громадських організацій періоду «Празької весни», є робота Ї. Гоппе

«Опозиція 68: соціал-демократи, КАН та К-231 у період Празької весни». Усупереч поширеній традиції акцентувати увагу на політичних, міжнародних або військових аспектах «Празької весни», автор предметом свого дослідження обрав процес активізації громадянського суспільства в Чехословаччині в 1968 р. Він на основі ретельного вивчення потужної джерельної бази розглядає діяльність соціалістичної партії, КАНу, К-231, що виступали проти монополії КПЧ на владу і за відновлення багатопартійної демократії. Авторові вдалося уникнути тенденційності в оцінках, що дозволяє робити самостійні висновки про діяльність цих громадських об’єднань [343].

Інтелектуальну складову процесу демократизації чехословацького суспільства періоду «Празької весни» досліджували також П. Підгарт, М. Синек [395; 413].

У 1988 р. історик Дж. Ванчура (псевдонім Мирослав Синек) уперше опублікував у Західній Німеччині свою працю «Надія і розчарування». Мирослав Синек значну увагу приділяє тогочасній критиці економічної політики А. Новотного. Аналізуючи рівень життя в Чехословаччині в 60-х роках, Мирослав Синек стверджує, що незадоволені громадяни в 1968 р. вимагали лише усунення деяких дефектів, а не принципової зміни режиму [413].

Серед праць, присвячених ролі засобів масової інформації (ЗМІ) в поширенні демократичних ідей, особливо варто відзначити колективну працю «Історія чеських ЗМІ XX ст.». Автори Я. Кончелік, П. Вечерж та П. Орсаг коротко, але чітко висвітлюють зміни, що відбулися в друкованих періодичних виданнях, на радіо, телебаченні, у кіно в 1918-1992 рр. Вони демонструють ставлення ЗМІ до соціальної та політичної ситуації, підкреслюють роль цензури. Лаконічно, але водночас вичерпно висвітлюють проблему підпорядкування ЗМІ КПЧ, а також діяльність самвидаву та емігрантських видань [358].

Інші аспекти діяльності ЗМІ у період «Празької весни» та їх вплив на формування суспільної думки висвітлені у роботі Б. Копплової [362]. Значний внесок у вивчення ролі чехословацького телебачення у процесах «Празької весни» зробила Я. Цисаржова [322; 323; 324; 325; 326; 327]. Діяльності чехословацького радіо присвячена колективна праця за редакцією Є. Єшутової [387]. Історія часопису «Літерарні новіни» відображена в автобіографічній праці М. Юнгмана [149].

Роль часопису «Руде право» у процесі «Празької весни» висвітлює у своїх працях Я. Кончелік [359; 360; 361].

Особливий інтерес викликає колективна праця «Історія чеської соціології», що вийшла друком у 2014 р. Ґрунтовна праця є першою спробою комплексного аналізу розвитку чеської соціології з моменту її зародження в XIX столітті до сьогодні. У праці значна увага приділена розвитку чеської соціології періоду будівництва комунізму (1948-1989 рр.). Авторам праці вдалося показати перетворення теоретичних, методологічних та ідеологічних парадигм у їх профільному та соціальному контексті та внесок соціології у процес демократизації суспільства Чехословаччини [386].

Цінним внеском в дослідження історії економічної реформи в Чехословаччині в 60-х рр. XX-го ст. є монографія К. Кованди, що вийшла у 2014 р. У роботі розглядається питання виробничих рад, яке є одним з найбільш обговорюваних питань в контексті сучасної економічної думки. В участі працівників в управлінні промисловими підприємствами керівництво КПЧ вбачало небезпеку для монополії своєї влади, тому що це загрожувало положенню державного і господарського апарату, тому це питання не обговорювалося публічно до 1968 р. Автор аналізує еволюцію цієї ідеї протягом 1968 р. Заключна частина книги присвячена дискусії навколо закону про соціалістичне підприємство. Ця дискусія не припинплась навіть після радянської окупації і була згорнута лише після приходу до влади Г. Гусака в квітні 1969 р. [363].

Серед праць словацьких дослідників слід відзначити колективну працю за редакцією М. Лондака «1968 рік: це Ваша справа», яка стала результатом співпраці Словацького інституту в Празі та інституту історії Словацької АН. Праця є спробою комплексного аналізу подій «Празької весни». Автори намагалися висвітлити всі найважливіші питання, які стояли на порядку денному перед чехами та словаками в 1968 р., зокрема такі, як федералізація Чехословаччини, реформування існуючої політичної системи. У праці також висвітлюється позиція Західних держав стосовно чехословацької кризи. Аналізуються протиріччя, що існували в процесі розвитку економіки Словаччини. Зроблено аналіз ситуації в релігійному житті, який засвідчив появу паростків громадянського суспільства. Характеризується внесок у процес демократизації чехословацького суспільства журналістів і письменників [374].

Також заслуговує на увагу колективна праця за редакцією Е. Лондакової «Рік 1968 та словацькі журналісти», яка стала відображенням результатів зустрічі словацьких журналістів та істориків і на якій обговорювались події 1968 року, роль засобів масової інформації в процесі реформ у Чехословаччині. Тим часом як історики підкреслювали важливість і внесок словацьких і чеських ЗМІ в еволюцію процесу реформ у культурному контексті 60-х років і значення подій 1968 р., журналісти-очевидці цих подій згадували власну оцінку незабутньої атмосфери того часу. Крім того, документи, опубліковані в цій праці, підкреслюють роль і значення засобів масової інформації, які – після короткого коливання на початку – стали прискорювачем руху за реформи [375].

Четверта група – західна англомовна історіографія – питанню ідей «Празької весни» також приділила значну увагу. Не обмежені ідеологічними рамками західні дослідники мали можливість відразу приступити до аналізу як розвитку процесу «Празької весни» загалом, так і його ідейної основи зокрема.

Серед численних досліджень чехословацької кризи, написаних у 1970-х і 1980-х роках, низка праць не тільки зберігає своє значення як основа для дослідження сьогодні, але й набула статусу класики в широкій сфері вивчення комунізму. Це, зокрема, дослідження В. Кусіна, Г. Голан, Г. Скіллінга.

В. Кусін у праці «Інтелектуальні витоки Празької весни. Розвиток реформаторських ідей у Чехословаччині 1956-1967», що вийшла друком у 1971 р., аналізує процеси, що відбувались у чехословацькій філософії, ситуацію в культурній політиці, розвиток політичних та економічних ідей, їх витоки і вплив на чехословацьке суспільство. Не можна не погодитись із такою характеристикою В. Кусіна реформ «Празької весни»: «Суть цього процесу полягала в об’єднані реформаторського руху всередині існуючої політичної структури (КПЧ – І. Ф.) з другою реформаторською тенденцією, що походила з національної традиції, її духовного характеру та інтелектуального потенціалу» [368, с. 142].

Г. Голан тему «Празької весни» розглядає у двох роботах. У першій – «Чехословацький реформаторський рух. Криза комунізму 1962-1968», що вийшла друком у 1971 р., – автор аналізує процес формування нових підходів до питання подальшого політичного, економічного та соціально-культурного розвитку Чехословаччини, що почали виникати після початку процесу десталінізації [338]. Своє дослідження Г. Голан продовжила в роботі «Реформи в Чехословаччині. Ера Дубчека 1968-1969», що вийшла друком у 1973 р. Предметом дослідження Г. Голан став розвиток у різних сферах суспільного життя Чехословаччини – економічній, ідеологічній, культурній, а також діяльність громадських організацій та уряду, форми і методи боротьби реформаторів за лібералізацію чехословацького суспільства. Аналіз процесу демократизації чехословацького суспільства зроблений на основі вивчення значного масиву матеріалів чехословацьких періодичних видань і радіозаписів [337].

Хоча не всі аспекти в працях В. Кусіна і Г. Голан, досліджуються глибоко, однак спектр аналізованого робить їх одними з найґрунтовніших і методологічно виважених у дослідженні питання ідейних витоків «Празької весни».

Особливо слід відзначити працю канадського богеміста Г. Скіллінга [408]. Автор, окрім багатого фактологічного матеріалу, використовує матеріали соціологічних досліджень громадської думки в Чехословаччині у 1967-1969 рр. Це дозволило оцінити силу впливу ідей, що пропагували лідери реформаторського крила КПЧ.

Зміну ролі інтелектуалів-комуністів у розвитку Чехословаччини у вирішальні 1948 та 1968 роки позначені суперечливими подіями – прийняттям та відмовою від радянської ідеології – досліджує у своїх працях П. Груби. Автор розглядає зазначений процес крізь призму історії, філософії та політики [345; 346; 347].

Роль чехословацьких інтелектуалів у процесах «Празької весни» досліджує також американський соціолог Дж. Карабел. За визначенням Дж. Карабела, велика частина стимулів фундаментальних реформ у Чехословаччині в 1960-х роках виходить із середовища інтелігенції, якій допоміг лібералізуватися сталінський режим, а ідеологічну еволюцію чехословацької інтелігенції загалом і комуністів-реформаторів зокрема від ортодоксального до реформованого комунізму вважає невід’ємною складовою історії «Празької весни» [352].

Окрім того, деякі з найвпливовіших чехословацьких емігрантів у Європі та США написали низку історичних досліджень, присвячених конкретним аспектам кризи. Так, І. Валента розглядає причини військового вторгнення військ ОВД до Чехословаччини [242]. Роль преси в розвитку реформаторського руху досліджує Ф. Каплан [354]. Значним позитивом цих робіт є те, що вони врівноважують «технічний» аналіз розвитку кризи в комуністичному світі 1968 р. з «політичною» дискусією щодо ідеологічного змісту «Празької весни» і соціалізму в цілому.

З огляду на тему нашого дослідження важливою є праця угорського історика, спеціаліста з історії Радянського Союзу М. Куна «Празька весна, Празька осінь: білі плями 1968», яка стала результатом десятилітнього дослідження «білих плям» «Празької весни». Праця являє собою ряд інтерв'ю учасників «Празької весни», що перебували по різні боки барикад. Інформація, отримана від них, розкриває багато питань, які не відображені в архівних матеріалах і не увійшли до мемуарів, зокрема таких, як роль Кремля у виборах О. Дубчека на посаду першого секретаря ЦК КПЧ, таємні контакти в Москві президента Л. Свободи. Автор зіставляє дані, отримані від різних інтерв'юерів і хоча вони не завжди збігаються, а іноді й суперечать одні одним, усе ж допомагають краще зрозуміти події 1968 р. в Чехословаччині [364].

У російській історіографії, що складає п'яту групу, тема «Празької весни» теж представлена досить широко. Характерною особливістю російської історіографії є те, що автори, позбавлені тиску «реформаторського» минулого, змогли уникнути заідеологізованих підходів до подій 1968 р. та описати їх більш об'єктивно, ніж у випадку багатьох чеських істориків. У першу чергу слід відзначити роботи М. Латиша, В. Волкова, В. Лукіна, В. Мусатова [267; 250; 268; 426]. Зокрема М. Латиш уважає, що керівництво О. Дубчека не було настільки реформаторським, чи диференційованим, як це часто стверджується.

Значний внесок у розвиток історіографії «Празької весни» зробив Інститут слов'янознавства Російської академії наук (РАН). Так, у 2005 р. вийшов збірник «Чехія та Словаччина у XX ст.: нариси історії» (відповідальний редактор В. Мар'їна) у 2-х частинах. У другій частині на основі значної документальної бази простежуються події «Празької весни» та серпня 1968 р., висвітлюються особливості ґенези чеської та словацької культури другої половини XX ст., розглядаються деякі аспекти соціокультурної трансформації чеського та словацького суспільства [307].

У російській історіографії відсутні комплексні дослідження з досліджуваної теми. Окремі її аспекти стали предметом дослідження В. Мар'їної, яка у своїх статтях висвітлює вплив рішень XX з'їзду КПРС на розвиток чехословацького суспільства, а також тенденції розвитку чехословацької історіографії у 60-х рр. XX ст. [270; 272].

У 2010 р. Інститут слов'янознавства РАН видав збірник матеріалів конференції «1968 рік. «Празька весна». Історична ретроспектива» (відповідальний редактор Г. Мурашко), що відбулась у вересні 2008 р. і була присвячена сорокаріччю «Празької весни». Збірник став відображенням сучасного стану дослідження «Празької весни» – переломного моменту розвитку соціалізму в Європі. У ньому на основі раніше не відомих документів аналізується реакція Москви та міжнародної спільноти на згадані події, а також порушується питання особливостей «Празької весни», аналізується вплив чехословацьких подій на суспільство і свідомість європейців [312]. У 2014 р. у видавництві інституту вийшов збірник «Інакодумство в умовах «реального соціалізму». Пошуки нової державності. Кінець 60-х-80-ті рр. XXст.», вперше в російській історіографії в рамках одного з найважливіших напрямків історичної науки – історії ідей – подано аналіз концепцій і трактувань нових форм державності. До книги увійшли статті про протестний рух у довоєнному СРСР, а також статті про опозиційні рухи та ідеї в НДР, Угорщині, Польщі, Чехословаччини, Болгарії, Румунії та Югославії. Окремий розділ присвячений протестним настроям художньої інтелігенції в країнах Центральної та Південно-Східної Європи. Крім російських вчених, свої статті надали дослідники з Болгарії, Угорщини, Німеччини, Польщі, Румунії, Сербії, Словаччини та Чехії [263].

Проте, слід відзначити, що в російській історичній науці останнім часом знову набирає сили заідеолагізоване ставлення до чехословацької кризи 1968 р. Свідченням цього є поява праць які інтерпритують окупацію Чехословаччини в 1968 р. країнами ОВД не просто як корисну подію для країни, але як попередження Третьої світової війни [282; 309].

Шоста група – це вітчизняна історіографія, у якій проблематика «Празької весни» посідає чільне місце. Вагомий внесок у розвиток вітчизняної славістики зробили такі дослідники, як С. Віднянський, І. Вовканич, В. Дмитрук, С. Мотрук, Р. Постоловський.

Так, С. Віднянський своїми працями не лише довів життєздатність української славістичної школи, а й відкрив перспективи для подальших досліджень. Заслуговують на увагу його спроби простежити історичні зв'язки українського, чеського, словацького народів, показати шляхи для конструктивного політичного, економічного та культурного співробітництва [245; 246;; 247]. Особливий інтерес становить розвідка С. Віднянського та Р. Постоловського «Українці Чехословаччини в демократичному русі (1968-1969 рр.)» [244]. Її положення доводять, що українське населення ЧССР не тільки підтримало реформаторські ідеї, а й виступило їх активним і послідовним провідником.

Уплив подій 1968 р. у Чехословаччині на українське суспільство є предметом наукового інтересу В. Дмитрука. У своїх роботах В. Дмитрук на основі широкого кола джерел і літератури розглядає та аналізує форми й методи агітаційно-пропагандистської роботи центральних і місцевих партійних, і радянських органів, спрямованої на виправдання зовнішньої політики СРСР, яка у своєму кінцевому результаті призвела до серйозної кризи у світовому комуністичному русі. Автор стверджує, що, незважаючи на масовані ідеологічні кампанії, існували й функціонували канали проникнення в Україну об'єктивної інформації про події в ЧССР, про курс партійно-державного керівництва Чехословаччини на оновлення суспільства, проведення реформ у політиці, економіці, культурі, забезпечення прав і свобод громадян [254; 255].

Особливо слід відзначити роботу І. Вовканича «Чехословаччина в 1945-1948 роках. Нарис історії перехідного періоду», у якій автор висвітлює причини політичних, соціально-економічних, державно-конституційних і етнополітичних суспільних змін у Чехословацькій Республіці, що призвели

до поразки чехословацької демократії та встановлення тоталітаризму в 1945- 1948 рр. У роботі наведено концептуальні засади дослідження суспільно-політичного розвитку, політичної трансформації Чехословаччини в зазначений період. Показано особливості державного будівництва та політичного становища у Словаччині в 1945 р. Описано зовнішньополітичні чинники повоєнної трансформації ЧСР, визначено роль СРСР у встановленні тоталітарного режиму в країні у лютому 1948 р. [248]. Ця робота допомагає зрозуміти характер передумов у яких починали формуватись ідейні витоки «Празької весни»

Дискусійні аспекти подій «Празької весни» 1968 р., проблеми тлумачення їх сутності в сучасній вітчизняній і зарубіжній історіографії досліджує у свої праці С. Мотрук. Автор відзначає, що події 1968 р. в Чехословаччині через свою непересічність перебувають у полі зору істориків, політологів, публіцистів, які прагнуть дати арґументовану оцінку і цей процес ще дуже далекий від свого логічного завершення. С. Мотрук наголошує, що досвід суспільно-політичних процесів у Чехословаччині має особливе значення для розуміння сутності повоєнних режимів радянського зразка в країнах регіону та спроб їх демократичної трансформації [276].

С. Мотрук також розглядає сучасне бачення досвіду суспільно-політичного розвитку Чехословаччини у другій половині XX ст. загалом і подій 1948, 1968, 1989 рр. зокрема. Автор приділяє значну увагу еволюції оцінки зазначених подій у сучасній історіографії, що має особливий інтерес для розуміння суті повоєнних режимів радянського зразка в країнах Центрально-Східної Європи і спроб їх демократичної трансформації. С. Мотрук, порівнюючи «Празьку весну» та «оксамитову революцію», зазначає, що «Празька весна» стала великою публічною дискусією, яка спиралася на свободу слова і в якій громадська думка відігравала дедалі важливішу роль, тимчасом як протестні настрої «оксамитової революції» зароджувались у доволі чутливому молодіжному середовищі, а не серед

реформаторських прошарків КПЧ, тому ці настрої передбачали повну відмову від комуністичного минулого [277].

Окремо слід відзначити науковий доробок Р. Постоловського, який здійснив комплексний аналіз процесу формування та розвитку демократії в Чехословаччині. Особливу увагу Р. Постоловський приділяє національно-політичним факторам формування демократичних традицій та їхньому впливу на процес формування «паралельної культури» в Чехословаччині в період між «Празькою весною» та «оксамитовою революцією» [284; 285; 286]. У контексті нашого дослідження особливий інтерес становить розвідка Р. Постоловського, присвячена діяльності Ч. Цісаржа [288].

Також необхідно відзначити роботу І. Короля ««Празька весна» 1968 року і реакція світової громадськості», у якій автор на підставі архівних матеріалів усебічно розкриває причини, хід і наслідки чехословацьких подій 1968 року, їх уплив на країни Центральної і Південно-Східної Європи [265].

Однією з перших спроб комплексного аналізу розвитку демократичного руху в Чехословаччині є праця Ю. Терешка «Демократичний рух у Чехословаччині 1945–1968 рр.» [293]. У роботі на основі великого масиву літератури та джерел дослідник проаналізував основні закономірності діяльності демократичного руху, критично оцінив методи діяльності і тактики чеських і словацьких громадсько-політичних організацій та їх лідерів. Значну увагу приділив дослідженню політичних концепцій і доктрин, що впливали на розвиток демократичного руху.

Проблему становлення громадянського суспільства в Чехословаччині періоду «Празької весни» висвітлює у своїй роботі І. Десятничук [253]. Автор проаналізував передумови та фактори процесу демократизації чехословацького суспільства періоду «Празької весни», а також уплив партійно-державних і громадських організацій на суспільно-політичне життя держави. Охарактеризував значення свободи слова та роботу засобів масової інформації у зростанні суспільної активності громадян. Обґрунтував вагоме

місце в утвердженні громадянського суспільства соціальних рухів інтелігенції, робітників, студентів.

Причини та умови переходу творчої інтелігенції в опозицію до правлячого режиму під час подій «Празької весни» та чинники, що обумовлювали відмінності в опозиційній мотивації різних поколінь опору, висвітлює у свої роботі А. Стряско [292]. Процес і форми розвитку демократичних ідей у чехословацькому суспільстві в період після окупації Чехословаччини військами країн ОВД (серпень 1968р.) висвітлюють у своїх роботах Л. Новак-Каляєва та А. Слесаренко [278; 291].

Таким чином, аналіз вітчизняної та зарубіжної літератури з теми дисертаційного дослідження дає підстави для таких узагальнених висновків:

Незважаючи на заідеологізованість радянської історіографії, яка розглядала проблему виникнення та розвитку ліберальних ідей у Чехословаччині як прояв ревізіонізму існуючої маркисько-ленінської ідеології, сам факт звернення до цієї теми свідчить про силу цих ідей.

Праці англомовних богемістів, не обмежених ідеологічними рамками, характеризуються більш вільним трактуванням процесу формування ідейної основи «Празької весни», але відсутність доступу до чехословацьких архівів робить їхні праці суб’єктивними.

Незважаючи на значну увагу, яку приділяють зазначеній темі чеські та словацькі дослідники на сучасному етапі, їхні праці присвячені лише окремим питанням розвитку Чехословаччини в 50-х – 60-х рр. XX ст., тимчасом комплексні дослідження ідейних витоків «Празької весни» поки що відсутні.

Складний період переживає сучасна російська історіографія. Свідченням цьоого є поява праць, у яких розвивається теза радянського періоду, про порятунок Чехословаччини «братніми» країнами. Причому погляди самих чехів на цю проблему залишаються поза увагою авторів таких праць. Разом з тим з’являються праці які мають справжню наукову цінність.

Аналіз сучасної вітчизняної історіографії свідчить, що попри значний інтерес, який викликає проблема суспільно-політичного розвитку Чехословаччини у XX ст., без належної уваги дослідників виявилися такі питання, як визначення та характеристика етапів становлення та розвитку ідей «Празької весни»; аналіз філософської, економічної та політологічної складових концепції суспільно-політичної реформи «Празької весни»; порівняльний аналіз головних програмних документів КПЧ і громадських організацій; роль чехословацьких ЗМІ у процесі лібералізації чехословацького суспільства, а також особистий внесок О. Дубчека, Й. Смрковського, О. Шика та З. Млинаржа у процес формування та поширення ліберальних ідей у чехословацькому суспільстві, спільні та відмінні риси у їхніх поглядах.

1.2. Джерельна база дослідження

Мета та завдання дисертації обумовили використання основного кола джерел, які за характером та правовим критерієм можна умовно поділити на такі п’ять груп: 1) опубліковані збірники документів; 2) програмні документи КПЧ та громадських організацій; 3) праці, інтерв’ю ідеологів «Празької весни» та чехословацьких інтелектуалів; 4) мемуари учасників «Празької весни»; 5) матеріали суспільно-політичних періодичних видань ЧССР (1956-1968 рр.).

Про важливість теми «Празької весни» для історичної науки свідчить значна кількість збірників документів, що були опубліковані починаючи з 1968 р. і до сьогодні.

У період «нормалізації» тема «Празької весни» була одним із полів боротьби радянської ідеології, свідченням чого є збірники документів, що вийшли вже після серпня 1968 р. і були орієнтиром для радянських журналістів і науковців та ідеологічною підтримкою версії «запрошення» військ ОВД «здоровими силами» КПЧ. Так, у 1971 р. у видавництві

«Політвидав» вийшла праця «Правда перемагає. Матеріали чехословацької періодики, що викривають підривну діяльність антисоціалістичних і правоопортуністичних сил ЧСРР у 1968 році – на початку 1969 року», в анотації до якої зазначено: «уміщені у книзі матеріали допомагають зрозуміти витоки та суть кризових подій у Чехословаччині у 1968-1969 роках. Особливий інтерес викликають виступи та інтерв'ю партійних та державних діячів товаришів Г. Гусака, Л. Свободи, В. Біляка, А. Індри, О. Швесткі, Д. Кольдера та ін. Наведені факти показують справжнє обличчя тих, хто організовував атаку на соціалістичний лад у Чехословаччині, розповідають про причини виключення з партії О. Дубчека, О. Черніка та ін.» [4]. Укінці 1968 р. в СРСР виходять брошури на зразок «До чехословацьких подій: факти, документи, свідчення преси і очевидців», метою яких було дискредитувати ідеї, народжені в процесі демократичних перетворень у Чехословаччині, що свідчило про їхню реальну силу [16]. А також «Уроки розвитку кризи в Компартії Чехословаччини та суспільстві після XIII з'їзду КПЧ. Документ прийнятий на пленумі ЦК КПЧ в грудні 1970 р.», документ який у продовж доби «нормалізації» служив офіційною основою для висвітлення «Празької весни». В ньому зусилля реформаторів по виходу з кризи тлумачилися як «контрреволюційний заколот блоку правих ревізіоністських та антисоціалістичних сил», а інтервенція ОВД – як «інтернаціоналістична акція» [8, с. 9-10].

У 1973 р. видавництво «Вища політична школа ЦК КПЧ» випустила останню, третю частину збірника документів «КПЧ та культура», у якій висвітлюється культурна політика КПЧ у 1960-1971 рр. Хоча збірник, як і інші праці цього періоду, не можна назвати об'єктивним, адже документи підбирались задля прославлення благодатного впливу КПЧ на розвиток чехословацької культури, проте він дає можливість проілюструвати політику КПЧ та її керівництва в галузі культури [15].

Представники чехословацької еміграції теж інтенсивно працювали над проблематикою чехословацької опозиції починаючи з 1970-х рр. Вагомий

внесок у дослідження історії соціалістичної політичної опозиції періоду 1968-1972 рр. зробив Ї. Пелікан, розробляючи документальну базу. Колишній директор Чехословацького телебачення (1963-1968 рр.) Ї. Пелікан видав у 1973 р. в Парижі документальне видання «Говорить Прага» [12], у 1974 р. в ФРН вийшов його збірник документів «Соціалістична опозиція в Чехословаччині», а в 1976 р. в Лондоні вийшла англомовна версія [23].

У 1993 р. Інститут сучасної історії Академії наук Чехословацької Республіки видав працю «Джерела Празької весни 1968-1969. Збірник праць і документів про некапітулянські настрої в чехословацькому суспільстві» (відповідальні редактори Ї. Пецка та В. Пречан). Збірник був спробою аналізу окремих складових і розвитку подій у різних частинах суспільного життя. Збірник поділений на три самостійні частини, що взаємодоповнюють одна одну. У першій частині представлені дослідження, у яких висвітлюється роль Ф. Кригля, Л. Свободи та парламенту Чехословаччини в серпневих подіях 1968 р., історія Координаційної комітету творчих спілок, що опираються на раніше не відомі джерела (архівні документи Федеральних зборів). У другій частині зібрано документи, що висвітлюють спробу профспілок організувати генеральний страйк, діяльність студентського руху та інтелектуалів у серпні 1969 р. У третій частині подана хронологія головних подій «Празької весни», починаючи від IV з’їзду Спілки письменників Чехословаччини (27.06.1967 р.) до прийняття законодавства про федералізацію Чехословаччини (20.12.1970 р.) [22].

Основу джерельної бази з теми «Празької весни» загалом, і питання інтелектуального потенціалу зокрема складає багатотомне видання «Джерела до історії чехословацької кризи в 1967-1970 рр.», яке стало своєрідним підсумком співпраці Урядової комісії ЧСФР із аналізу подій 1967-1970 рр. та Інституту сучасної історії Академії наук ЧР (робота почалася в 1991 р., тобто до розпаду ЧСФР – І. Ф.). Редакційна рада складалася з окремих груп науковців, до складу яких входили історики з Інституту сучасної історії АН ЧР, Інституту історії Армії ЧР, Карлового університету, Вищої школи

економіки в Празі, Вищої школи педагогіки в Градці Кралове, Політологічного відділення АН Словаччини, інституту історії АН Словаччини, управління архіву МВС ЧР. У виданні розглядаються такі одинадцять тем: 1. Спонтанні прояви «Празької весни». 2. Громадянське суспільство. 3. Національні збори в серпні 1968 р. 4. Міжнародний аспект чехословацької реформи. 5. Федералізація чехословацької держави. 6. Військовий аспект чехословацької кризи. 7. МВС та Служби безпеки в період «Празької весни». 8. Виконавча влада (уряд і президент). 9. Політична система (КПЧ та КПС). 10. Економічна реформа. 11. «Празька весна» в ЗМІ.

Видання охоплює матеріали що містяться у Центральному державному архіві ЧР, Словацькому національному архіві, архівах вищих державних органів, документосховищах господарських, громадсько-політичних і громадських організацій, культурно-національних товариств, у приватних архівах, Чехословацькому документальному центрі Шейнфельд-Шварценберг, а також архівів низки інших суб’єктів – учасників суспільних змін у країні в 1968 р. Значний інтерес становлять і статистичні дані про різні напрями економічного та суспільно-політичного життя країни в зазначений період. Особливо це стосується результатів соціологічних опитувань та їх попереднього аналізу як органами державної влади, так і представниками громадськості.

У дисертаційному дослідженні використанні матеріали з наступних частин багатотомного видання.

Зокрема, том перший – «Спонтанні прояви Празької весни», присвячений виявам протестних настроїв громадськості, що відбилися у плакатах, відозвах та інших формах фольклору періоду «Празької весни» [22].

Том другий – «Громадянське суспільство», частина друга: Соціальні організації та рухи Празької весни, у якому висвітлюється діяльність таких громадських організацій, як КАН, К-231, соціал-демократична партія та ін. [19].

Том третій – «Національні збори», частина перша: травень 1967 р. – липень 1968 р. Матеріал висвітлює процес поступової емансипації Національних Зборів до вторгнення військ ОВД у серпні 1968 р. [11].

Том восьмий – «Уряд і президент», частина перша: Період празької весни (грудень 1967 – серпень 1968), присвячений діяльності уряду та президента у період із грудня 1967 р., коли було зроблено останню спробу реорганізувати на демократичних засадах діяльність центральних органів влади, ураховуючи провідну роль комуністичної партії, до кінця серпня 1968 р., коли чехословацька партійно-урядова делегація повернулася з Москви, що ознаменувало закінчення періоду, а також стосунки уряду і суспільства під час вторгнення військ ОВД [10].

Том дев'ятий – «Комуністична партія Чехословаччини», частини перша та друга: Спроба реформ (жовтень 1967 – травень 1968) висвітлює діяльність Комуністичної партії Чехословаччини як монопольного органу та головного інтегратора в політичній системі Чехословаччини під час «Празької весни». Велика увага приділена діяльності ЦК КПЧ і низці нових, раніше не використаних дослідниками документів, що в певному сенсі пропонують нетрадиційні погляди на процес оновлення КПЧ і уявлень про природу його еволюції. У цьому сенсі видання може стати відправною точкою для подальшого об'єктивного, не заідеологізованого дослідження цього періоду чеської історії [13; 14].

Том десятий – «Економічна реформа 1965-1969», основу якого складають джерела з Архіву ЦК КПЧ надані Національним архівом у Празі (із 59 опублікованих документів тут представлені 23 документами), 22 документи взяті з секретаріату голови уряду ЧССР. Два документи взяті зі збірника «Коротка історія економічної реформи Чехословаччини (Чеська республіка) 1945-1995» (відповідальний редактор З. Шульц). 12 документів – це статті на економічну тематику, що були вміщені в часописах «Руде право», «Праце», а також щоденнику «Господаржске новіни» – економічного часопису, що видавав ЦК КПЧ; у ньому публікувались більшість тогочасних

визначних економістів, висловлювали свої погляди на економічні проблеми представники влади, такі як О. Чернік, Ф. Власак, В. Валеш та ін. [10].

Одинадцятий том – «Празька весна в ЗМІ: вибірка з періодики», містить низку публікацій політичної журналістики періоду 1968-1969 рр. Збірка полегшує пошук відповідей на питання про те, чи виступали преса, радіо і телебачення як «опозиційна політична сила», чи стали чехословацькі ЗМІ «єдиним функціональним елементом демократичного плюралізму». Видання також приділяє увагу таким ключовим моментам «Празької весни», як скасування цензури, відносна свобода преси та процесу відновлення монополії комуністичної партії над засобами масової інформації після окупації Чехословаччини військами ОВД [21].

У 2008 р. у видавництві «Боглау верлаг Кольн» ФРН було випущено двомовний (німецька, російська) збірник документів, присвячений подіям 1968 р. в Чехословаччині «Празька весна та міжнародна криза 1968 року». Збірник став результатом дворічної роботи міжнародної групи дослідників, яку розпочав Інститут ім. Людвіга Больцманна з досліджень наслідків війн під керівництвом С. Кернера. Згодом до проекту долучились Російський державний архів новітньої історії та РАН, а також Австрійський центр Нью-Орлеанського університету, Інститут Сучасної історії Праги, Інститут Сучасної історії Мюнхен – Берлін; загалом понад 80 істориків із Європи, Росії та США протягом двох років працювали над цим проектом.

Збірник містить 232 документи із 37 архівів. Уперше тут були опубліковані документи із фондів Архіву ЦК КПРС та інших держав членів Варшавського договору. Представлені протоколи зустрічей делегацій країн ОВД, зустрічей делегацій КПЧ у Дрездені та Москві, московських переговорів в 23-26 серпня 1968 р., а також стенограми обговорення ситуації в ЧССР на пленумах ЦК КПРС (у квітні, липні та жовтні 1968 р.) [20].

Українські дослідники теж зробили свій внесок у розвиток документальної бази «Празької весни». Так у № 1-2 за 2008 рік український науково-документальний журнал «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ» у

рубриці до 40-річчя «Празької весни» 1968 року опублікував низку документів, що висвітлювали ставлення громадян Чехословаччини до реформаторського курсу КПЧ, реакцію української діаспори Чехословаччини на «Програму дій КПЧ» та реакцію населення Чехословаччини щодо проголошених у країні реформ [6]. Ці документи допомагають оцінити силу впливу ідей «Празької весни» на українців Чехословаччини.

Цікавою є хрестоматія, що вийшла у видавництві Московського університету у 2013 р., вона містить унікальний документальний матеріал, який вводиться в обіг вперше, дає можливість безпосередньо познайомитися з першоджерелами з історії опозиційного і дисидентського руху в країнах Центральної та Південно-Східної Європи, зокрема в Чехословаччині наприкінці 1960-х -1980-х роках. Відтворюються конкретні документальні свідчення інтенсивних пошуків в опозиційному середовищі країн регіону ідеологічних концепцій і моделей, альтернативних усталеному режиму, а також програм політичних і соціальних трансформацій. Опубліковані документи системно відображають еволюцію і структуру опозиційних течій в регіоні, допомагають орієнтуватися в їх широкому спектрі, що дозволяє зафіксувати ключові пункти історії кожної з шести країн, порівнювати моделі протестних рухів з аналогічними рухами в інших регіонах світу [7].

Важливе значення у вивченні ідейних витоків «Празької весни» мають джерела, що складають другу групу – програмні документи КПЧ та провідних громадських організацій, а саме: «Програма дій КПЧ», «Ваша нинішня криза» і «Маніфест КАНу» І. Світека та маніфест «2000 слів робітників, селян, службовців, науковців, митців і до всіх» Л. Вацуліка [13; 21; 342; 166]. Ці документи висвітлюють бачення майбутнього розвитку Чехословаччини комуністами-реформаторами та опозиційними громадськими об’єднаннями. «Програма дій КПЧ» завдяки своєму ліберальному характеру стала унікальною спробою модернізації політичної системи радянського зразка, але через швидкий темп процесу демократизації чехословацького суспільства на момент своєї появи вона вже була досить

консервативною. Тим часом інтелектуальна опозиція у своїх програмних творах вимагала подальшого і більш рішучого розвитку процесу демократизації політичної системи.

Важливим джерелом дослідження внеску чехословацьких письменників у процес лібералізації суспільного життя є опублікований у 1968 р. протокол IV з'їзду Спілки письменників Чехословаччини (1967). Його відкрита публікація стала свідченням демократичних прагнень реформаторського крила КПЧ на чолі з О. Дубчеком, проте слід зазначити, що в протоколі не відображено тексту листа О. Солженіцина, зміст якого викликав на з'їзді гостру дискусію [26].

Ураховуючи проблематику нашого дослідження, особливого значення набувають джерела, що складають третю групу – праці, інтерв'ю ідеологів «Празької весни» та чехословацьких інтелектуалів. Ці джерела можна поділити на дві групи. До першої групи входять праці та статті лідерів реформаторського крила КПЧ О. Дубчека, Й. Смрковськщго, О. Шика, З. Млинаржа, а до другої – праці представників ліберальної частини чехословацької інтелігенції.

Хоча О. Дубчек не був автором головних ідей, що виникли серед комуністів-реформаторів і були взяті за основу «Програми дій КПЧ», однак йому належить вирішальна роль у процесі їх поширення як у партійному середовищі, так і в чехословацькому суспільстві, а також у справі їх відстоювання перед кремлівським керівництвом [30; 31; 40; 41; 48; 49;71; 89; 95; 97; 109; 136; 141; 142].

Значний внесок у справу поширення ідей «Празької весни» та правильного їх сприйняття громадянами Чехословаччини, у відстоювання керівної ролі КПЧ зробив Й. Смрковський у своїх виступах на пленарних засіданнях ЦК КПЧ та у засобах масової інформації [35; 103; 104; 106; 107; 218].

У галузі економічної теорії беззаперечним лідером був О. Шик, який у своїх працях [115; 116; 117; 118; 10; 119; 120; 121; 122; 123; 124; 125; 143]

розкриває головні аспекти функціонування економічної системи, що поєднувала елементи ринку та плану і мала на меті замінити застарілу командно-адміністративну систему управління економікою сталінського зразка. А враховуючи ту обставину, що праці були написані в період із 1953 р. по 1987 р., це також дає можливість простежити еволюцію його поглядів і чинники, що впливали на її напрямок і розвиток.

Як головну можна визначити працю О. Шика «План і ринок при соціалізмі» 1968 р. видання [116]. У праці автор досліджує і полемізує з приводу розвитку соціалістичної товарно-грошової теорії, аналізує наслідки її практичного застосування в чехословацькій економіці, головні чинники функціонування соціалістичної економіки, такі як план, ринкові стосунки, і в цьому контексті – природу ціноутворення, сутність і функції грошей. Його концепція соціалістичного планування передбачає достатньо простору для розвитку справжнього товарного виробництва та ринку.

Внесок З. Млинаржа у формування інтелектуального потенціалу «Празької весни» полягає в розробці юридичної основи для втілення в життя ідеї чехословацької національної моделі «демократичного соціалізму», що полягала в запровадженні деяких демократичних елементів у систему абсолютної влади КПЧ [76; 77; 78; 79; 80; 81; 82; 83; 84; 85; 86; 87; 88].

До другої групи належать праці представників ліберальної частини чехословацької інтелігенції, таких як письменник і журналіст Л. Вацулік [26; 126; 127; 128; 132; 129], драматург В. Гавел [26; 144; 46], філософ, науковий співробітник Інституту філософії ЧСАН Р. Калівода [52; 53; 54], драматург І. Кліма [26; 55; 56; 57;58], професор філософії Карлового університету К. Косік [60; 61; 62; 63; 64; 65; 66; 67; 68; 69; 70], журналіст Ї. Ледерера [73; 74; 75], політолог і правознавець П. Підгарт [93], філософ І. Світак [110; 111; 112; 113; 114] та ін.

Такий поділ зумовлений тим, що лідери реформаторського крила КПЧ через своє політичне становище були досить поміркованими в питанні радикалізму реформ, тимчасом як представники інтелектуалів, не маючи

політичних зобов’язань, продукували радикальніші ідеї та вимагали від керівництва країни більш рішучих кроків на шляху реформ.

Краще зрозуміти проблему інтелектуальних витоків «Празької весни» допомагають джерела, що формують четверту групу – спогади безпосередніх учасників і головних генераторів ідей лібералізації: З. Млинаржа, О. Шика, Ч. Цісаржа, Ї. Гаєка, О. Дубчека [145; 146; 147; 148; 150]. Мемуари дозволяють на основі різних оцінок більш об’єктивно оцінити позицію, яку займали діячі «Празької весни» щодо тих чи тих подій. Аналіз мемуарів лідерів комуністів-реформаторів дає підстави стверджувати, що серед них не існувало спільного підходу як до розуміння ситуації під час «Празької весни», так і в оцінці цих подій 30-40 років потому.

Ураховуючи певну суб’єктивність, особливе місце серед джерел досліджуваної проблеми посідають матеріали п’ятої групи – матеріали суспільно-політичних періодичних видань ЧССР (1956-1968 рр.).

Найбільш впливовими серед чехословацьких періодичних видань були такі часописи як «Руде право» («Rudé právo») та «Літерарні новіни» («Literární noviny»), «Літерарні лісти» («Literární listy»), «Лісти» («Listy»), «Культурні творба» («Kulturní tvorba») статті з яких складають більшу частину матеріалу періодики, використаного дисертантом.

Так, перші спроби лібералізації суспільного життя були відображенні на сторінках часопису Спілки письменників Чехословаччини «Літерарні новіни», який упродовж 1956-1957 рр. висвітлював перебіг дискусії, що розпочалася в середовищі чехословацьких філософів із питання ідеологічного нашарування в марксизмі [165; 54; 60; 61; 99; 110; 111].

Хоча всі чехословацькі видання були державними і контролювались державними та партійними ревізійними органами, можна говорити про опозиційний характер таких часописів, як «Літерарні новіни», «Культурна жівот», «Студент», які постійно розміщували на своїх сторінках критичні статті, що виходили за рамки офіційної ідеології.

А в період активної фази «Празької весни» (квітень-серпень 1968 р.) навіть друкований орган ЦК КПЧ «Руде право» друкував дуже критичні матеріали про діяльність КПЧ та уряду, а також роздуми щодо різних суспільних проблем і способів їх вирішення, що викликало неприховане невдоволення серед лідерів комуністів-реформаторів [155; 159; 175; 204; 214].

Важливим елементом системи джерельно-документальної бази стало використання матеріалів офіційних інтернет-сайтів Інституту чеської літератури (http://www.ucl.cas.cz/) та Інституту сучасної історії (http://www.usd.cas.cz/) Академії наук Чеської Республіки. Зокрема Інститут чехословацької літератури створив потужний електронний архів чехословацьких періодичних видань, де в повному обсязі виклав такі газети, як «Руде право», «Літерарні новіни», «Літерарні лісти», «Лісти», «Культурні творба»; у свою чергу сайт Інституту сучасної історії містить велику кількість опублікованих документів, які характеризують досліджуваний період, що значно спростило наш науковий пошук.

Отже, у контексті нашого дослідження особливого значення набувають такі джерела, як праці учасників «Празької весни», що були написані безпосередньо в досліджуваний період і становили складову інтелектуальної основи процесу лібералізації чехословацького суспільства, а також матеріали чехословацьких періодичних видань, які не лише активно висвітлювали все різноманіття ліберальних ідей, а й характеризували їх сприйняття чехословацьким суспільством. Разом із тим, та значна увага, що приділяється чеськими і словацькими науковцями темі «Празької весни», значно полегшила доступ до масиву джерел і дозволила не тільки вирішити поставлені автором завдання, але й продовжити в майбутньому розпочате дослідження в контексті інтелектуальної історії.

Таким чином, аналіз історіографії та джерельної основи дослідження проблеми свідчить, що тема «Празької весни» була та залишається актуальною в сучасній історичній науці. Разом із тим, значна частина праць

зосереджується на висвітлені політичних аспектів процесу лібералізації чехословацького суспільства та зовнішньополітичному резонансі «Празької весни», тимчасом як проблема інтелектуальної основи «Празької весни», її ідейних витоків ще не розроблена. Вона знайшла часткове висвітлення в західній історіографії, а в чеській, словацькій, російській і вітчизняній ще не стала предметом спеціального наукового дослідження. З іншого боку, активна видавнича діяльність останнього десятиліття, здійснювана, чеськими, словацькими, а також українськими і російськими науковими установами та архівами, дозволяє за допомогою комплексу опублікованих документів дослідити проблематику формування ідейної основи «Празької весни».

РОЗДІЛ 2

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА ПІДГОТОВКА ДЕМОКРАТИЧНОГО РУХУ 1967-1968 рр.

2.1. Вплив суспільно-історичних обставин на процес демократизації чехословацького суспільства

Починаючи з другої половини 50-х років XX ст. розвиток Чехословаччини, як і решти членів соціалістичного табору, проходив за безпосереднім впливом рішень XX з'їзду КПРС. Однак було б перебільшенням стверджувати, що лише XX з'їзд КПРС відкрив для громадян Чехословаччини правду про реалії життя в СРСР періоду культу особи. Старше і середнє покоління чехів знало про них ще до війни. Негативне ставлення до радянських подій було характерним не лише для чеських офіційних, консервативних і ліберальних кіл, суперечки також проходили і серед лівої інтелігенції. Головний підсумок XX з'їзду був у тому, що він дав офіційний старт процесу, суть якого дуже добре інтерпретує термін І. Еренбурга – «відлига» [308, с. 237].

У процесі лібералізації чехословацького суспільства, що охоплює період із середини 1950-х до середини 1960-х років, за рівнем впливу інтелектуалів на суспільну свідомість можна виділити два етапи: перший – охоплює період із 1956 р. по 1961 р., і другий – із 1962 р. по 1967 р.

Перший етап у цілому можна охарактеризувати висловом професора політології паризького Інституту політичних досліджень Ж. Рупніка: «Характерною рисою чехословацької ситуації у 1956 р. була пасивність і навіть байдужість населення щодо демократичних вимог інтелектуалів» [336, с. 536].

Таке ставлення більшості населення Чехословаччини до демократичних вимог інтелектуалів пояснюється впливом низки факторів, а

саме: приходом до влади А. Новотного. Він уособлював представників партійного апарату, що з'явились в період масових чисток 1949-1954 рр. і які керували старими методами. А. Новотний без особливого бажання, лише під тиском першого секретаря ЦК КПРС М.С. Хрущова, погодився на реабілітацію жертв політичних репресій 40-50-х рр.. і зняття безпідставних звинувачень у «буржуазному націоналізму» з словацьких комуністів В. Клементиса, Г. Гусака і Л. Новомєского [307, с.166]. Відносна економічна стабільність Чехословаччини теж не сприяла розвитку ліберального руху таких масштабів, як в Угорщині та Польщі. Цьому також не сприяла чехословацька традиція пасивного супротиву, що була наслідком Габсбурзького правління, і наявність словацького питання, що заважало формуванню об'єднаної опозиції в партії [337, с.1-2].

Незважаючи на сильні позиції в країні, керівництво КПЧ було змушене реагувати на імпульси, що йшли з Москви. Так 29-30 березня 1956 р. пройшов пленум ЦК КПЧ, на якому було розглянуто питання про підсумки ХХ з'їзду КПРС. У дискусії з цього приводу взяло участь 17 осіб, що перевищувало звичну кількість виступів на пленумах ЦК. Результатом дискусії стала розлога резолюція, у якій відобразили нові підходи до зовнішньої і внутрішньої політики Чехословаччини. Важливі завдання ставились перед марксистсько-ленінською філософією та історичною наукою. Особливо наголошувалося на необхідності розвивати роботу в галузі вивчення історії КПЧ на основі широкого залучення архівних матеріалів. А з наукової і популярної літератури про історію партії вилучити всі прояви культу особи і невмотивоване прикрашення складного й переможного шляху партії. Для цього передбачалося створити при ЦК КПЧ інститут підготовки теоретиків партії [271, с. 190, 192].

Новостворений, Інститут зібрав величезний архів і мав чудову бібліотеку, а в 1960-ті роки став одним із основних «розсадників» дисидентського руху і більше за інших постраждав після 1968 р. у період «нормалізації» [271, с. 217].

На місцях, у партійних організаціях, розгорнулася широка дискусія щодо рішень ХХ з'їзду КПРС, а в травні 1956 р. були проаналізовані її підсумки. У цілому дискусія отримала позитивну оцінку, хоча при цьому відзначалося, що мало місце незадоволення партією і соціалізмом, а також висувалась вимога провести не конференцію, а позачерговий з'їзд КПЧ для вирішення наболілих питань. Уперше ця вимога з'явилась у резолюції письменників-комуністів від 16 квітня 1956 р., а в кінці травня таких вимог було вже 425. Аналогічні вимоги лунали у виступах на зборах у вишах, військових партійних організаціях, державних і наукових установах [270, с. 194-195].

Особливо виразно вимога демократизації суспільного життя прозвучала на ІІ з'їзді Спілки письменників Чехословаччини (СПЧ), що проходив 22-29 квітня1956 р.

Із самого початку стало зрозуміло, що на з'їзді значно переважають критичні настрої. Це випливало також із підготовчої кампанії в пресі, під час якої більш-менш відкрито почали говорити про складну ситуацію в літературі та суспільстві [332, с. 55]. У редакційній статті «Літерарніх новін», уміщеній у шістнадцятому номері за 1956 р., сучасний період характеризувався як час «похованих ілюзій». Було констатовано, що соціалістичні принципи запроваджені в літературі «лише формально». Для подолання цієї ситуації автори статті пропанували з'їзду здійснити наступні заходи: апаратне управління замінити ініціативою знизу, замість міністерських нарад запровадити зустрічі письменників. Відкрити літературні видання на сторінках яких висвитлювались всі погляди і смаки та літературні дискусії [155, с. 1].

Керівництво СПЧ під час з'їзду намагалося приховати наявні протиріччя. Так, голова СПЧ Ян Дрда у своїй доповіді «Про стан і завдання чехословацької літератури» зазначив, що відмінності творчих характерів і жанрів не руйнують спільної мети, а є різновидом «партійного, комуністичного погляду на дійсність» [164, с. 3]. Такий підхід підтримали й

інші члени керівництва спілки. Але тактика керівництва спілки потерпіла фіаско.

Атмосферу з'їзду корінним чином змінили два виступи – Франтішка Грубіни та Ярослава Сейферта. Останній у своєму виступі порушив питання про роль письменника як совісті народу і наголосив на необхідності повернення заборонених і замовчуваних діячів у літературу [140, с. 9-10]. Ф. Грубін, порівнявши чеську поезію з Маллярмеовим лебедем, крило якого замерзло в кризі, емоційно пригадав загнаного К. Біебла, замовчуваного Ї. Коларжа, несправедливі нападки І. Скали на Я. Сейферта [139, с. 10]. Виступи Я. Сейферта і Ф. Грубіни були виявом безкомпромісної критики методів директивного управління літературою і виступом проти творців комуністичної культурної політики.

Із програмною промовою на з'їзді виступили представники молодого покоління, які об'єднувалися навколо створеного Спілкою письменників у 1955 р. журналу «Квєтєн»: Їржі Шотола, Карел Шіктанц, Мирослав Флоріан, Мирослав Червенка. Ці та деякі інші «квєтєнці» згодом увійшли до ядра реформаторського руху, на з'їзді вони рішуче відмовились від лозунгів і декларацій минулих літ у поезії. Від імені молоді Ї. Шотола закликав менше героїзувати, прославляти і влаштовувати маніфестації, а відкривати справжнє повсякденне життя з його правдою [308, с. 239]. Письменникам-лібералам навіть вдалося вибрати більш ліберальний ЦК СПЧ [332, с. 56-57].

Посилювались ліберальні настрої і серед студентів. Ці настрої досягли свого апогею під час травневих свят 1956 р., коли студенти в Братиславі та Празі вийшли з вимогами лібералізації, свободи слова, доступу до західної преси та розширення контактів із Заходом [338, с. 4]. Студенти також вимагали дотримання принципів «соціалістичної демократії», відмови від бездумного копіювання досвіду СРСР, публічного перегляду політичних судових справ. Окрім цього, студенти заперечували тезу А. Новотного, що ЦК КПЧ має вирішувати найважливіші питання життя країни. Різку критику з боку студентів отримала діяльність Чехословацького союзу молоді (ЧСМ).

Про силу виступів студентів свідчить намір А. Новотного закрити вищі навчальні заклади. За допомогою силових методів і рішень щодо майбутнього розвитку вищої школи студентські виступи вдалося зупинити [271, с. 196].

Дух вільнодумства, що виник у результаті рішень XX з'їзду КПРС і який значно вплинув на внутрішньопартійну дискусію, безумовно налякав керівництво КПЧ, яке, звичайно, хвилювала надмірна активність «низів». Через це загальнодержавну дискусію з питання другого п'ятирічного плану було вирішено організувати і провести з допомогою партійного апарата. У затверджених партійною конференцією директивах планувалося завершити побудову матеріально-технічної бази соціалізму. Першочерговими визначалися завдання підвищення життєвого рівня населення, боротьба з бюрократизмом і послаблення централізації влади (останнє, зокрема, стосувалося Словаччини). Рішення конференції, принаймні зовні, були підтримані більшістю суспільства. Але були й заперечення. Так партійна група Спілки словацьких письменників вимагала дозволу відкрито писати про полеміку з питань культури і політики, що розгорнулась у Польщі, Угорщині, Китаї, Франції. І. Купєц виявив сумнів щодо марксистського характеру КПЧ, заявивши про перебільшення ролі держави в будівництві соціалізму як причину відходу від ленінської теорії. О. Павлік застерігав від настроїв проти інтелігенції і спроб влади «після короткого періоду вільного обміну думками…повернути все на початкові рейки» [271, с. 198, 199].

Аналізуючи події 1956 р. посол Великобританії у Чехословаччині сер Георг Клінтон Пелгам зазначає, що головною їх причиною став XX з'їзд КПРС, викриття якого стали для комуністів шоком. Він відзначив, що адепти режиму були повністю спантеличені та з усіх сил намагались приховати інформацію про ці викриття, тимчасом як інтелектуали реагували швидко і вхопилися за неочікувану можливість скористатися критикою. Однак на вимогу послабити комуністичну систему керівництво відповіло орієнтацією на глибше й уважніше знайомство з ученням К. Маркса та В. Леніна.

Посилило кампанію заклику до пильності проти класового ворога. І все-таки, на думку посла, хоча в ЧСР вдалося зберегти зовнішній спокій і 1956 р. приніс Чехословаччині менше змін, ніж її комуністичним сусідам (мається на увазі Угорщина та Польща – Ф. І.), наслідки подій у цих країнах викликали до життя процеси, що мали доленосне значення для Чехословаччини [400, с. 568, 570].

Безсумнівно, 1956 р. дав поштовх розвитку і поглибленню процесів, що призвели до демократичних перетворень 1968 р., розпочатих інтелектуалами, яким удалося привернути увагу до своїх ідей значної частини суспільства.

Однак уже в 1957 р. партійне керівництво розпочало боротьбу з ідеологічним ревізіонізмом: студентам заборонили проводити щорічний травневий фестиваль, різкій критиці піддали найбільш ліберальних письменників, що свідчило про закінчення короткого періоду відлиги в Чехословаччині [338, с. 4].

Так, на пленарному засіданні СПЧ в червні 1957 р. Ф. Грубіна і Я. Сейферт жорстко розкритикували власні виступи на ІІ з'їзді [417, с. 223]. На конференції СПЧ в березні 1959 р. наголошувалось на тому, що атмосфера на ІІ з'їзді СПЧ стала причиною серйозного відхилення від комуністичної лінії. Також було прийнято рішення про повернення до керівництва СПЧ таких консерваторів і захисників соціалістичного реалізму, як Ладіслав Штолл, Їржіго Тауфер, Владімір Достал [317, с. 498; 417, с. 223]. Із посади голови СПЧ був звільнений Ян Нога, якого замінив Іван Скала. Також відбулися зміни і в керівництві часопису спілки «Літерарні новіни»: замість Яна Піларжа головним редактором призначили «старого» комуніста Йозефа Рібака, а Ярослава Путіка, який, хоч і залишився в редакції, звинуватили у проведенні неконтрольованої філософської дискусії на сторінках часопису. У другій половині 1959 р. були закриті часописи «Квєтєнь» і «Нови жівот» [317, с. 499].

Про перемогу консервативних тенденцій у розвитку Чехословаччини свідчить і конституція 1960 р., за якою Чехословаччина проголошувалася

першою з країн народної демократії, у якій завершено будівництво соціалізму [338, с. 5]. Також було змінено назву країни з Чехословацької Республіки на Чехословацьку Соціалістичну Республіку.

Але в кінці 1962 р. ситуація починає змінюватись на користь процесу лібералізації. Цьому сприяли такі фактори: по-перше, економіка країни перебувала в критичному стані. По-друге, значного послаблення зазнав існуючий режим у результаті енергійної внутрішньопартійної боротьби між А. Новотним і Р. Бараком і, по-третє, XXII з'їзд КПРС 1961 р. розпочав нову хвилю десталінізації [337, с. 3].

XII з'їзд КПЧ, що відбувся 4-8 грудня 1962 р., сформулював програму подальшого послаблення контролю в суспільному житті. Переломним моментом стало визнання помилок, допущених партійним керівництвом у період сталінізму, а також реабілітація комуністів, засуджених у політичних процесах. Зміни, що проходили в керівництві партії, були очевидними для всіх уже в 1963 р. і стали поштовхом до змін у суспільстві, які характеризувались послабленням інформаційного вакууму та зростаючою дискусією з актуальних проблем [317, с. 502-503].

Помітним виявом процесу лібералізації став III з'їзд СПЧ, що відбувся 22-24 травня 1963 р. На передодні з'їзду в лавах Спілки і КПЧ був відновлений Лацо Новомеский, який у квітні 1954 р. був однією з жертв репресій та звинувачений у словацькому буржуазному націоналізмі. Також членами СПЧ стали Іван Кліма, Карел Косік, Ян Прохазка, Ярослав Путік, Ян Трефулка і Їржі Сухий, що відзначалися ліберальними поглядами [417, с. 223].

Відповідаючи на запитання «Літерарніх новін» про головні завдання III з'їзду СПЧ, перший секретар ЦК СПЧ І. Скала сказав: «Необхідно поступово викорінити всі догматичні уявлення про літературу та виправити помилки, допущені останніми роками, що стали виявом у літературі шкідливого впливу культу особи. Другим завданням з'їзду є затвердити в основних рисах процес розвитку, що відбувався в нашій літературі останні шість років» [212, с. 3]. Також І. Скала зазначив, що необхідно активніше

долучатися до тих цінностей західної культури, які своїми демократичними, гуманістичними рисами сприяють розвитку чехословацького суспільства [212, с. 3]. Такі заяви від ідеологічно зашкарублого представника партійної номенклатури свідчили про можливість зміни культурно-політичного курсу в країні.

Дискусію на ІІІ з'їзді СПЧ розпочав Владімір Мінач. Він у своєму виступі, вказуючи на постійну нестачу мистецької свободи, зазначив: «Має бути постійне розширення простору для свободи соціалістичного письменника» [220, с. 4]. Завершуючи виступ, В. Мінач наголосив, що необґрунтоване затягування кінця сталінської епохи в Чехословаччині завдало значної шкоди не лише економіці, але більше духовній сфері, що проявляється розчаруванням у соціалізмі [220, с. 4]. На з'їзді також дискутувалось питання міжвоєнного авангарду і ставлення до абстрактного мистецтва. Проти авторитарного виступу Ладіслава Штолля виступили Л. Новомеский, Л. Мнечка та інші. Унаслідок цього стався розкол між учасниками з'їзду: з одного боку були ті, хто замовчував власну участь у процесі деформації культурного життя в період після лютого 1948 р., а з іншого – ті, чия позиція формувалась на основі внутрішньої самокритики та усвідомлення відповідальності [317, с. 505].

Дискусія на з'їзді спричинила необхідність створення в рамках СПЧ об'єднання письменників не лише за віковим принципом, але й на основі спільних поглядів. Виявом цього процесу стало звернення Ї. Брабеца, М. Кундери, І. Кліми, К. Косіка до керівництва Спілки про видання часопису, присвяченого філософським, літературним, історичним та естетичним проблемам. Таким виданням мав стати часопис «Червен», але ця ідея так і залишилась на стадії проекту, і лише в 1966 р. вона була зреалізована у часописі «Орієнтаце» [317, с. 506].

Зауважимо, що тиск щодо виправлення помилок минулого передусім здійснювався словацькою частиною інтелігенції, що випадково збіглося із загальносуспільним прагненням лібералізації. А після ІІІ з'їзду СПЧ ці

погляди панували в усьому чехословацькому суспільстві. У статті, присвяченій III з'їзду СПЧ, уміщеній у часописі Бременського університету (в 1963 р. ФРН – І. Ф.) «Східна Європа», з'їзд характеризується так: «Празький III з'їзд письменників так само, як і з'їзд у квітні 1956 р., засвідчив, що незалежне мислення серед чехословацьких інтелектуалів ще не зникло» [417, с. 228]. Також, можливо, дещо перебільшено, але справедливо передає атмосферу після III з'їзду у своїх спогадах Мілан Юнгман: «Здавалося, що простір свободи буде тепер лише безупинно розширюватись» [149, с. 107].

Керівництво КПЧ, відповідно, не могло залишити без уваги спроби демократизації суспільства і відкидало будь-які тенденції щодо спрощення політичної та ідеологічної ролі літератури. У 1963 р. ЦК КПЧ відновив діяльність ідеологічної комісії. Також було обговорено ситуацію в культурній сфері. У результаті цих дебатів навесні 1964 р. з'явилась резолюція ЦК КПЧ «Про роль і положення часописів про культуру», у якій детально аналізувалась спроба порушити в літературі питання про суспільну функцію мистецтва і критикувалось поширення немарксиського погляду в літературних часописах [333, с. 27-28].

Керівництво КПЧ також не мало чіткої відповіді на питання, у якому напрямку має розвиватись суспільство надалі. Свідченням цього стало звільнення Ч. Цісаржа, відомого своїми ліберальними поглядами, із посади міністра освіти і призначення його послом до Румунії [333, с. 28].

У 1960-х рр. починається період ренесансу чехословацької економічної теорії. У цей час виникають різноманітні підходи до проблем соціалістичної економіки, що в період «нормалізації» визначалися як ревізіоністські. Ці погляди висвітлювались на сторінках таких економічних видань, як «Політіцка економіе», де публікуються статті, присвячені питанню економічної реформи, у яких ринковий механізм визначається як найважливіший принцип управління соціалістичної економіки. Схожі ідеї презентували також журнали «Плановане господаржстві» та «Фінанце і увер» [344, с. 47].

Процесу лібералізації в економічній науці сприяло входження чехословацької економіки в період кризи, що змусило керівництво країни шукати шляхи покращення економічного стану. Керівництво Чехословаччини приймало будь-які рішення з урахуванням думки керівництва СРСР. Тому приводом до суспільної дискусії з проблем економіки в Чехословаччині, як зазначає О. Шик у своїх спогадах стала стаття радянського економіста Є. Г. Лібермана «План, прибуток, премія», що вийшла в «Правді» у вересні 1962 р. [146, с. 164]. Це уможливило вже у вересні 1962 р. публікацію в «Руде право» статті О. Шика «Про стосунки між виробництвом і споживанням». У ній О. Шик наголошує на тому, що помилки в плановому управлінні економікою виникають через недостатнє розуміння суспільством внутрішніх зв'язків соціалістичної економіки, а також є виявом некомпетентності керівних органів усіх рівнів. Він також уважає помилковою думку щодо необхідності відмовитися від планового підходу, замінивши його матеріальним заохоченням. Тому що без планування неможливо передбачити розвиток окремих галузей економіки. Адже наслідком саме такої політики, зазначає О. Шик, стали значні диспропорції між інтересами підприємства, з одного боку, і недостатнім контролем за вирішенням завдань задоволення потреб споживачів [125, с. 2].

У чехословацькій економічній науці існував і більш радикальний підхід, представники якого прагнули змінити існуючу економічну систему. Так, економіст і соціолог Радослав Селуцький у статті «Люди і план» ставить запитання: «Чому наші економічні досягнення не відповідають нашим зусиллям?», і найочевиднішою причиною такого стану речей називає «культ особи» і «культ плану». Культ плану, на думку Р. Селуцького, полягав у тому, що мірилом трудових досягнень людини перестала бути її суспільно-корисна праця, замінена виконанням плану за адміністративною вказівкою. А план, відповідно, не маючи на меті співвідношення завдань із потребами і можливостями суспільства, був перетворений на закон. У такій ситуації, наголошує Р. Селуцький, поняття «наукове планування» стало порожнім

звуком. Розв’язання цієї ситуації Р. Селуцький вбачає в економії фонду заробітної плати, зниженні собівартості продукції або відмові від виробництва неходового товару, а показник валового продукту як показник ефективності звинувачує в неточності і вважає однією з перешкод для досягнення справжньої, а не звітної ефективності [100, с. 1].

Незважаючи на те, що ідеї Р. Селуцкого перегукувались з ідеями Є. Г. Лібермана, вони були піддані критиці з боку партійного керівництва. Партійне керівництво опиралось на економістів, які хотіли лише вдосконалити існуючу систему економіки. Так 23 лютого 1963 р. у «Руде право» вийшла стаття доцента кафедри економічного планування Вищої школи економіки Мирослава Місаржа «Фразами наше планування не покращимо». М. Місарж, покликаючись на рішення XII з’їзду КПЧ і наголошуючи на необхідності підвищення наукового рівня планування, зазначив, що такі статті, як стаття Р. Селуцкого, не сприяють підвищенню ефективності планування [200, с. 3].

Подібні думки висловлює Я. Томан у своїй статті «План для людей» яка вийшла в часописі «Культурні творба». Він називає дві основні помилки в плануванні. Перша полягає в тому, що показники, які беруться за ціль, не завжди відповідають реальності; другою причиною є те, що завдання для народного господарства не завжди розподіляються справедливо [230, с. 4].

Тому саме концепція О. Шика стала спробою об’єднати два погляди на проблему розвитку економіки, що існували в чехословацькій економічній науці до середини 1960-х років.

Значним фактором посилення демократичних тенденцій у розвитку чехословацького суспільства стала кампанія з реабілітації Франца Кафки, яку розпочав германіст Едуард Голдстюкер у статті «Як щодо Франца Кафки?», уміщеній у «Літерарних новінах». Е. Голдстюкер назвав Ф. Кафку жертвою культу особи у власній країні, що стало наслідком спрощеного погляду на речі, яких притримувались у КПЧ і де трактували Ф. Кафку як буржуазного декадента. Також Е. Голдстюкер наголосив на двох речах: по-перше, що

обмеження наукової роботи непотрібними рамками є об’єктивно шкідливим для суспільства, бо результат може бути протилежним; а по-друге, треба унеможливити використання Кафкових думок для бюрократичного знущання і насилля щодо нашої спільної справи [168, с. 4-5].

Також було піднято питання і про роль документального кіно в розвитку суспільства. Так у «Культурні творба» вийшла стаття Антоніна Навротіла «Перехрестя документального кіно», у якій автор, критикуючи стан справ у цій сфері, зазначає, що роки підконтрольного мистецтва виховали в документалістиці сильне почуття внутрішньої цензури, а ми сьогодні потребуємо документального кіно, яке б спиралося на філософську думку митця, документального кіно, що переосмислює дійсність і примушує про неї думати [207, с. 7].

Початок 1960-х років також характеризується значним пожвавленням розвитку чехословацької політології.

Так, у 1964 р. на базі Чехословацької академії наук і групи науковців під керівництвом З. Млинаржа була створена дослідницька група, яку очолив Радован Ріхта. Метою роботи групи було наукове обґрунтування терміна «науково-технічна революція», в умовах складного становища чехословацької економіки. Результатом роботи колективу, що нараховував двадцять п’ять науковців (філософів, соціологів, істориків та ін.), стала праця, що отримала назву «Цивілізація на перехресті» (1966 р.). Робота в основному була спрямована на обґрунтування керівної ролі партії в розвитку науково-технічної революції (НТР) [330, с. 191-192; 368, с. 92]. Про слабкість Ріхтової концепції ще в 60-х роках заявили соціологи, а найбільш рішуче проти неї виступили філософи. Зокрема К. Косік у статті «Наша нинішня криза» використання терміна НТР трактує як засіб приховування важливих проблем сучасної науки і сучасної соціалістичної революції що і є підставою для ідеологічного маскування соціальних конфліктів [68, с. 3].

Проте цінність цієї праці полягає в чіткому формулюванні тези про те, що агітація і пропаганда не є всемогутніми, а тому наука має отримати

відповідний рівень матеріального забезпечення і духовної свободи. Наука також не має змінюватись за бажанням однієї чи кількох осіб, навіть якщо в політичному сенсі їх бажання є дуже важливим. Ця теза в дещо прихованому вигляді була прийнята на XIII з'їзді КПЧ; це дало можливість реформаторам, які виступали за те, щоб проблеми кібернетики та електроніки не підкорялись класовій боротьбі, відчути свою силу. Саме в цьому полягає головне значення «Цивілізації на перехресті» [368, с. 92].

Починаючи з січня 1968 р. відкрито обговорювались такі найбільш актуальні питання, як керівна роль комуністичної партії, диктатура пролетаріату та історична роль робітничого класу. Так, В. Клокочка у праці «Вибори у вільних демократіях» зазначив, що «опозиція в певному сенсі є необхідним державотворчим фактором: складовою природного процесу впровадження сучасних засобів контролю суспільства за правлячою політичною більшістю і таким чином за політичною владою» [59, с. 285].

М. Лакатош у праці «Роздуми про цінності демократії», критикуючи деструктивне політичне становище громадянського суспільства після 1948 р. в Чехословаччині, що виявилось у формуванні командно-адміністративної системи, яка наскрізь пронизувала суспільне життя в країні, зазначив, що вплив авангарду «не в особливому становищі, в авторитеті, що базується на розумінні речей і здібностях людей, які представляють авангард» [370, с. 39, 89].

У другій половині 60-х років процес збільшення політичної свободи, що виражався в демократизації суспільного життя, набув більшої динамічності. Це стало наслідком певної відкритості комуністичної партії, і як результат – просування політиків молодої генерації, таких як Ч. Цісарж, З. Млинарж, О. Шик та інших, яким випало вирішувати важливі соціальні проблеми. З. Млинарж, наприклад, у своїй статті «Віч-на-віч з політикою партії» в часописі «Культурні творба» зазначив: ««Модель соціалізму» як найвільнішого суспільства разом із тим вимагає, аби вся сфера стосунків у демократичній політиці будувалась так, щоб повністю підтримувала, а не

забороняла або формалізувала ініціативу і творчу діяльність соціалістичної людини» [86, с. 4].

Ідея повернення до гуманістичної сутності соціалізму і визволення його з полону тоталітарної держави була другорядною для комуністів-реформаторів. Вони, безумовно, хотіли дещо послабити управління суспільством, посиливши інтелектуально апарат влади (до чого їх спонукала криза, що розпочиналась у Чехословаччині в цей період). Демократичні рухи слугували прикриттям для різних тенденцій. Комуністи були головним джерелом цього процесу, і толерантне ставлення до опозиційних поглядів свідчило швидше про їх силу, ніж слабкість [412, с. 4].

Таким чином, зерна лібералізму у вигляді критики культу особи, посіяні в суспільну свідомість партійним керівництвом командно-адміністративними методами, знайшли сприятливий ґрунт у середовищі чехословацьких інтелектуалів.

II та III з’їзди Спілки письменників Чехословаччини чітко продемонстрували наростання незадоволення існуючим режимом у середовищі творчої інтелігенції, а також зростання її небажання бути інструментом ідеологічної боротьби в руках партійного керівництва та прагнення свободи творчості, вільного трактування суспільних проблем.

Важливим чинником поширення ліберальних ідей у чехословацькому суспільстві стала зростаюча економічна криза, яку не можна було зупинити без упровадження ліберальних економічних реформ. Чехословацькі економісти починають активно обговорювати шкідливість «культу плану» в економіці та дискутувати з приводу впровадження елементів ринкової економіки. Ця дискусія вийшла за рамки офіційної ідеології, чим сприяла процесу лібералізації чехословацького суспільства.

Послабленню тоталітарної сиситеми сприяло і прагнення чехословацьких інтелектуалів позбутись ідеологічного контролю.

2.2. Внесок історико-філософських кіл у посилення демократичних тенденцій

Значні зміни в кінці 1950-х рр. відбуваються в чехословацькій філософії. Офіційна формалізована теорія не могла слугувати опорою у справі пошуку нових підходів у досліджені соціальної реальності. Таку опору філософи знайшли в часописі Спілки письменників «Літерарні новіни», на сторінках якого в 1956-1957 рр. серед представників гуманістичного марксизму відбулася дискусія про зв'язок ідеології з наукою та про бюрократизм. Завдяки цьому в період 1956-1959 рр. пройшла перша фаза руйнування сталінського способу мислення, що згідно з офіційним підходу мав існувати завжди [353, с. 176; 214, с. 182].

Дискусію розпочав науковий секретар Інституту філософії ЧСАН Іван Світак статтею «Деякі причини відсталості теорії». У статті І. Світак говорив про те, що в період сталінізму було створено повноцінну систему естетики, що називалась марксизмом. Водночас була повністю відкинута марксистська методологія дослідження соціальної реальності. Він зазначає, що з відкиданням марксизму як методології залишилась схоластична недоторканна істина, і факти, що їй не відповідали, просто відкидались, а розвиток мислення міг проходити лише в її межах. Для усунення цього стану, наголошує І. Світак, необхідно, щоб на сторінках ЗМІ звучала сира правда, що є їхньою безпосередньою функцією, а не привілеєм держави. Окрім цього, додає І. Світак, необхідно змінювати не ідеологічну форму, а саму суть, тобто, необхідно повернутись до критичного змісту марксизму. А підміна цього процесу такою ідеологічною формою, як «повернення до Леніна», є виявом догматизму, бо не дозволяє визволити теорію з рабства пропаганди. А без вирішення цих проблем не може існувати справжня теорія про сучасні проблеми соціалістичного суспільства [110, с.5].

Критику заідеологізованого способу сприйняття філософії продовжує Карел Косік, який працював на філософському відділені АН ЧССР і, як І. Світак, був представником гуманістичного марксизму. У статті «Гегель і

наша доба» К. Косік ставить питання про відмінність ідеологічного мислення від теоретичного. Він називає помилковим твердження, що соціалізм можна пояснити як ідею, а його протиріччя вивести логічно. Тому що в цьому випадку світ, а значить і соціалізм, мали б розвиватись не за своїми внутрішніми законами, а на основі спотворених ідеологією ідей. Відокремлення ідеології від науки, на думку К. Косіка, полягає в зіставленні категоріальної системи мислення і реальності. «Ідеологія сприймає категорії та ідеї як щось самодостатнє, тимчасом як марксистська теорія вважає ідеї і категорії теоретичним вираженням дійсності, вони представляють форми буття, умови існування самої реальності». Одним із головних завдань сучасного марксизму К. Косік називає виявлення причин виникнення догматичного способу мислення [61, с. 3].

Як для І. Світака, так і для К. Косіка справжній марксизм був наукою, і тому, на їхню думку, він не міг поєднуватися з ідеологією. Адже наука, як об’єктивне пізнання реальності, та ідеологія, як суб’єктивна система реальності, створювали два різні способи мислення.

У полеміку з І. Світаком і К. Косіком вступив Яромір Седлак, філософ і журналіст. Він, зокрема, зазначав, що принцип протиставлення науки та ідеології, що розвивають І. Світак і К. Косік, є неправильним. Передусім тому, що К. Косік виступає за необхідність розуміти термін «ідеологія» так, як його розумів К. Маркс, тобто як еквівалент «неправильного мислення». Тим часом на думку Я. Седлака В. Ленін і всі сучасні комуністи, використовують термін у ширшому розумінні, коли йдеться про наукову ідеологію марксизму-ленінізму. Відображення інтересу робітничого класу, на думку Я. Седлака, перетворює марксизм із науки на ідеологію. Так само намагання І. Світака відокремити марксистську теорію від ідеології для Я. Седлака є помилковим, тому що тим самим відокремлюється теорія від практики і зменшується відповідальність науковця за будівництво соціалізму. Замість цього мала б виникнути вроджена єдність між теорією та «інтелігентною, переконливою і правдивою пропагандою» [99, с. 3].

У продовженні дискусії взяли участь також такі філософи як Ірена Дубська, Мірко Новак, Їржі Цвекл та Роберт Калівода. Усі вони дистанціювались від спрощеного підходу Я. Седлака [165; 222; 156; 54].

Вартою уваги є стаття співробітника філософського відділення АН ЧССР Р. Каліводи «Поєднання партійності і науковості, ідеологія і наука в марксистський філософії та теорії». У статті автор відповів на офіційне рішення загальнодержавної партійної конференції, що засудила «помилкове розуміння історії як автоматичне обґрунтування існуючої дійсності». На думку Р. Каліводи, головною передумовою для існування справжнього марксистського підходу в теорії є ототожнення науковців із робітничим класом. Але це ототожнення, продовжує Р. Калівода, не можна сприймати буквально, «це має відбуватися за допомогою специфічних засобів теорії, за допомогою марксистської діалектичної методології». Звідси він виводить зв’язок партійності і науковості в марксистській філософії, природа якого мала полягати в специфіці когнітивної якості і змісту цієї філософії, відмінної від усіх домарксистських способів мислення [54, с. 3].

Дискусія передусім торкалась поділу понять: як К. Косік, так і І. Світак говорили не про зміст понять «наука» й «ідеологія», а про співвідношення між теорією і реальністю, про аналіз виникнення ідеологічного, а точніше, догматичного мислення в марксизмі. І. Світак указав на те, що вживання терміна «ідеологія» походить від неправильного розуміння теорії К. Маркса. Її природою було не лише констатування, що в суспільстві існує несправжній захист класових інтересів, але й те, що «сьогоднішні і вчорашні ідеологічні спотворення не є суб’єктивними, а реальним відображенням перекручених, спотворених умов життя людей». І. Світак підкреслив, що коли існує реальна потреба в знанні причин ідеологічних спотворень, то тоді головним завданням є «науковий опис, пошук головних ознак нашого суспільства, є тією основою, якої потребує філософія, хоча на цьому роль філософії не закінчується, а лише починається» [111, с. 3].

К. Косік у статті «Привиди і соціалізм» підтримав І. Світака, хоча його арґументи у процесі обговорення ролі комуністичної партії в теорії і практиці марксизму-ленінізму були більш виваженими. Марксистська філософія, на думку К. Косіка, мала не лише думати про ідеї соціалізму, а й почати вивчати «соціалізм як реальність». Він також назвав порожньою дискусію про марксизм як ідеологію, бо діалектика марксизму при дослідженні соціалізму може бути втілена лише тоді, коли соціалістичне суспільство буде мати практичні результати від дослідження всіх складових економіки. Бо ключ до філософії соціалізму лежить у політичній економіці соціалізму [69, с. 3]. Цим самим К. Косік обґрунтував теоретичну базу для практичних досліджень, що з'явилися в цей період у чеській і словацькій економіці та історичному матеріалізмі [353, с. 184-185].

Такий стан речей у чехословацькій філософії викликав відповідну реакцію керівництва країни. Уже в березні 1957 р. була створена спеціальна комісія, яка займалася вивченням виявів ревізіонізму в філософії [368, с. 44].

У часописі «Літерарні новіни» від 29 листопада 1958 р. вийшла стаття «За чистоту марксистсько-ленінського мислення», підписана редакційною радою часопису. У статті редакція часопису визнавала помилковою філософську дискусію, що розгорнулась на сторінках часопису і на свій захист зазначила: «Хоча неможливо відтворити навіть стисло погляди багатьох статей, часто суперечливих, а іноді зовсім протилежних, так само як неможливо відтворити атмосферу доби після XX з'їзду, що вплинула і на пресу та була виразником певного історичного (подекуди негативного і істеричного) стану думки, але треба вказати на позитив у прагненнях редакції «Літерарніх новін» і авторів статей, так само як і на те, що в світлі подальшого досвіду здається неправильним або навіть шкідливим» [233, с. 6].

Крапка в цій справі була поставлена постановою ЦК КПЧ від 24 березня 1959 р. «Про сучасну ситуацію в філософії», яка дискусію в часописі «Літерарні новіни» назвала політично шкідливою тому, що неправильні погляди сприяли активізації дрібнобуржуазних елементів [330, с. 182-183].

Значний внесок у процес руйнування старих ідеологем у філософії зробили також статті у «Філософському часописі» і такі праці, як «Світогляд радикальних демократів» та «Діалектика конкретного» К. Косіка, «Матеріалістична діалектика» Ї. Цвекля, «Смисл життя» М. Маховца та багато інших [368, с. 39].

Зокрема праця К. Косіка «Діалектика конкретного» стала яскравим прикладом розуміння марксизму. У ній К. Косік намагався поєднати панування марксизму в філософії з іншими підходами до проблеми боротьби людини за її існування, що розвивалися в інших соціалістичних країнах. Головну проблему «розподілу» К. Косік розумів не лише в концепції К. Маркса «розподілу праці» (тобто відокремлення людини від продукту власної праці), але й в екзистенціональному розумінні особистості в її конкретній повсякденності [60].

Косікова праця, так само як статті і дискусія, що розгорнулась на сторінках періодичних видань, сприяла розширенню меж розуміння марксизму і стала очевидним виявом плюралізму. Суспільство відкривалось тенденціям, що ще не так давно вилучались із офіційних повідомлень. Повагою користувались експерименти в мистецтві, посилились контакти чехословацької культури з культурою європейською, чому сприяла і активність СПЧ, що підтримувала закордонні візити, зокрема Жан-Поль Сартра в 1963 р., та ін. [317, с. 503]. Починаючи з 1958 р., у Чехословаччині було перекладено і опубліковано низку праць закордонних філософів, включаючи праці так званих «буржуазних» та «ідеалістичних» філософів, які вже на початку 60-х років у Чехословаччині вважалися забороненими [368, с. 40].

Тривалою була дискусія в середовищі чеських філософів-марксистів щодо питання історії чеської філософії. Піком її стала конференція «Філософія в історії чеського народу», що проходила в Лібліцях у квітні 1958 р. Зокрема вступна доповідь К. Косіка («Історія філософії як філософія») різко відрізнялась від офіційної концепції історії філософії

З. Неядля, який ще в 1946 р. вимагав, щоб історики філософії перш за все звертали увагу на позитивні риси чеської науки, культури та політики. К. Косік, навпаки, відстоював вужче розуміння історіографії філософії як своєрідного поля із специфічною методологією і перспективою, особливо щодо питань національної історії філософії. Конференція філософів була одним із останніх проявів «періоду справжньої десталінізації» [353, с. 177-178].

У чехословацькій історичній науці кінця 50-х – початку 60-х рр. XX ст. відбуваються процеси, що характеризуються послабленням впливу методології марксизму, яка дискредитувала себе в період сталінізму, і глибшим вивченням джерел і фактів. Це був період внутрішніх протиріч і пошуків вектора майбутнього розвитку. У середині 60-х років чеські і словацькі історики, спираючись у своїх дослідженнях на значний масив архівних документів, спробували переглянути раніше встановлені ідеологічні постулати.

Певний простір, вільний від ідеологічних штампів, історики отримали на сторінках партійних видань. Однією з перших спроб переосмислити старі проблеми стала стаття К. Гайяна, Й. Мацека і З. Шолле «Щодо деяких проблем нашої історичної науки» (1956 р.). Автори критикували зневажливе ставлення до об’єктивної реальності, догматизм, схиляння перед політичними авторитетами та не завжди обґрунтоване звеличення радянської науки. Автори закликали повернутись до справжнього марксизму й принципів ленінізму. У тому ж дусі писали свої статті Й. Гайек, М. Гюбл, К. Піхлік, Ф. Яначек, Й. Долежан, Л. Ліптак [340, с. 101].

Значний позитивний вплив на розвиток критичного мислення в чехословацькому суспільстві мало щомісячне науково-популярне видання «Деїни і сучасност». Починаючи з 1959 р. його видавало Товариство з поширення політичних і наукових знань, яке згодом було перейменоване на Соціалістичну академію. Головою редакційної ради, до якої входило двадцять істориків, був З. Шолле. Із 1962 р. у виданні почали друкувати статті

радикального характеру М. Гюбла, Ф. Червінки, Я. Валки, Б. Черни та інших. На сторінках часопису лунала критика партійного апарату й служби безпеки, велике незадоволення викликало в партійних органів інтерв'ю з Й. Смрковським, а також об'єктивні статті про Радянський Союз [340, с. 101].

У 1963 р. М. Гюбл опублікував дві статті, що характеризували його як одного з найсміливіших і найпринциповіших істориків ревізіоністського напряму, які хотіли позбутися сталінських фальсифікацій минулого, що використовувалися для тимчасових і сумнівних партійних потреб. Так, в одній із статей М. Гюбл розкритикував працю, присвячену Словацькій історії 1945-1948 рр., і виправдовував Г. Гусака і Л. Новомеського, які були засуджені як «буржуазні націоналісти» у квітні 1954 р., а автора праці звинуватив у перекручуванні історичних фактів. Попри свій критицизм, М. Гюбл був частиною партії, що перемогла, і частиною влади, тому наполягав тільки на заміні затвердженої брехні правдою, але й це було важливим кроком уперед на шляху від брехні до точного відтворення фактів [346, с. 167].

Уже з 5-го номера 1965 р. часопис очолив слухняний партійний апаратник З. Шумбера, була переформатована редакційна рада. У виданні почали друкуватися пропагандистські статті сталінського характеру. І лише в період «Празької весни» часопис знову став трибуною незалежної історіографії [340, с. 101].

Одночасно деякі чехословацькі історики отримали можливість ознайомитися з журналом «Сведецтві», який видавався в Парижі починаючи з 1965 р. чехословацькою еміграцією. В «Сведецтві» публікувались дослідження з сучасної історії Чехословаччини. За висловом головного редактора П. Тігріда, журнал став політичною силою на батьківщині, сприяючи прагненню прогресивної частини суспільства виборювати ширші свободи [290, с. 154].

Позитивно впливало на розвиток чехословацької історіографії й розширення контактів із колегами з інших соціалістичних країн. Особливо Польщі та Угорщини, де історики стали активною складовою суспільно-

політичного життя, а також установлення контактів із західними дослідниками. Велике значення мало зростання інтересу до минулого країни, після 1956 р., із боку найширших прошарків населення [272, с. 691].

У середовищі чехословацьких істориків почалися дискусії з різних гострих тем, зокрема про характер народної демократії й народно-демократичну революцію в Чехословаччині. Однак ці дискусії не виходили за межі «марксистсько-ленінського» вчення про переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну. Розуміння народної демократії як особливого специфічного шляху до соціалізму, як і раніше, засуджувалося як ревізія марксизму-ленінізму [272, с. 688].

Партійні історики розпочали дослідження питання будівництва основ соціалізму в Чехословаччині. На внутрішньопартійних дискусіях порушувалися теоретичні питання про форму диктатури пролетаріату в Чехословаччині, про втілення загальних принципів соціалістичного будівництва в конкретних умовах ЧСР [272, с. 688-689].

Розпочався процес переосмислення історії Другої світової війни. У 1960 р. був створений Комітет із вивчення її історії, який очолив Б. Лаштовічка, а з 1963 р. і до його ліквідації – професор Я. Кладіва. Комітет працював оперативно, результати своєї діяльності публікував у спеціальному виданні «Опір і революція. Повідомлення». Комітет сприяв формуванню справді наукової джерельної бази дослідження проблеми [272, с. 691].

К. Каплан, Я. Кржен, М. Гайк і М. Рейманн сміливо критикували беззаконня 50-х років, діяльність КПЧ і Комінтерну, позитивно оцінювали історію Чехословацької республіки міжвоєнного періоду та роль у ній президента Т. Г. Масарика [399, с. 158].

Розпочалося справді наукове вивчення таких питань, як характер нацистського режиму на чеських землях і його опорних структур у країні (Я. Тесарж, Т. Пасак), історія та роль окремих організацій у русі чеського опору (В. Менцл, Ф. Яначек, В. Курал та ін.), історія чеської та словацької еміграції на Заході в початковий період війни (Я. Кржен), партизанський рух

(Й. Долежал, А. Бенчік, В. Курал), травневі події 1945 р. на чеських землях і повстання в Празі (К. Бартошек, Й. Долежал, С. Замечнік) [290289, с. 156].

Була докорінно переглянута історія Словацького національного повстання. Політична реабілітація його керівників від КПС К. Шмідке, Г. Гусака, Л. Новомеського на квітневому та грудневому пленумах ЦК КПС у 1963 р. сприяла рішучому перегляду проблеми повстання [272, с. 692]. Першим справді науковим узагальненням нових підходів до історії повстання стала праця «Історичне перехрестя» (1964 р.) [290, с. 156].

У другій половині 60-х років був переглянутий період установлення в Чехословаччині комуністичного режиму (1948-1953 рр.), який трактувався не лише як період активної розбудови країни, але і як період, упродовж якого партія припустилася значних помилок. На IV з'їзді чехословацьких істориків, що проходив в Брно 27-29 вересня 1966 р., було сформульовано потребу формування принципово нового погляду на розвиток країни після 1948 р. З'їзд прийняв резолюцію, у якій ішлося про необхідність вільного історичного дослідження, а також відкидалося підпорядкування історичної науки політичним та ідеологічним потребам [382, с. 63-64].

Багато чехословацьких істориків, зокрема Я. Опат, аналізуючи складні суспільні процеси цього періоду, знову повернулись до забутого в 1950-х рр. терміну «чехословацький шлях до соціалізму» [312, с. 693]. Детальніше це питання розглядалося в збірнику «Чехословацька революція у 1944-1948 рр.» де опубліковані матеріали конференції, в Лібліцях у березні 1965 р., у «Збірнику історичних праць про наш шлях до соціалізму», виданого Вищою партійною школою при ЦК КПЧ 1966 р., у праці Я. Опата «За нову демократію», а також у низці статей інших істориків, опублікованих упродовж 1964-1966 рр. у журналах «Приспевки к деїнам КПЧ», «Ческословенський часопис хісторіцки», «Словански преглед», «Нова мисль». Обговорення зазначеної проблематики стало актуальним у зв'язку з критикою допущених раніше викривлень нового ладу й пошуками шляхів

його реформування задля побудови «соціалізму з людським обличчям» [290, с. 157].

Значного поширення в історичній науці набуло розуміння чехословацької революції 1944-1948 рр. як революції західноєвропейського типу, особливість якої полягала в тому, що в XIX ст. на Заході була створена реальність у формі буржуазної демократії, парламентаризму та громадянського суспільства. Водночас підкреслювалася специфіка розвитку революційного процесу в Чехословаччині, яка була зумовлена конкретно-історичними внутрішніми й зовнішніми обставинами завершення Другої світової війни й тісним зв'язком революції з антифашистською визвольною боротьбою [290, с. 157].

Отже, у результаті філософської критики сталінської ідеології поняття «соціалізм» було чітко відокремлене від поняття «сталінізм». Розмежування цих понять дозволило критикувати стару систему без будь-якого супротиву. Адже тепер не було необхідності говорити про те, яка з цих частин системи може або не може піддаватися критиці без шкоди для ідеї соціалізму. Але в цих понять були і подібні риси, а політична ситуація природно вимагала певної розважливості. Тому у вжиток було уведено поняття «моделі соціалізму». Сталінізм проголошувався однією з моделей соціалізму, а найбільш прийнятною для Чехословаччини моделлю був визнаний демократичний соціалізм або «соціалізм із людським обличчям».

Наслідком намагання чехословацьких істориків позбутися штампів сталінської ідеології в оцінках історичних подій та об'єктивно переосмислити проблеми історичного розвитку Чехословаччини після 1948 р. стало повернення до терміна «чехословацький шлях до соціалізму».

Таким чином, і філософи, і історики дійшли спільного висновку про необхідність лібералізації суспільно-політичного життя країни, і незважаючи на супротив партійного керівництва, сприяли зростанню вимог демократичних змін у чехословацькому суспільстві.

2.3. IV з'їзд Спілки письменників Чехословаччини: протистояння письменників і влади

1964-1967 рр. характеризуються черговим загостренням відносин між діячами культури і владою, яке нарешті переросло у відкритий конфлікт. Першим сигналом конфлікту стало засідання президії ЦК КПЧ, присвячене діяльності культурно-політичних часописів. Були гостро розкритиковані часописи «Літерарні новіни», «Тварж», «Госта до дому», «Культурни живот», «Словенске погляди», звинувачені в поширені поглядів, що розходяться з офіційною партійною лінією, тобто у висвітленні буржуазних теорій без належної критичної оцінки [355, с. 21].

Проявом посилення ідеологічного тиску ЦК КПЧ стала активізація діяльності органів цензури Міністерства внутрішніх справ, а саме Головного управління нагляду за пресою. Це закономірно викликало негативну реакцію діячів культури. Так, К. Косік запропонував обговорити цю ситуацію на черговій зустрічі представників культури з А. Новотним. Подібні прагнення виникли й серед керівників СПЧ. Але реального впливу таких вимог, із урахуванням специфіки діяльності ідеологічних органів ЦК КПЧ, не було [378, с. 117-118].

Довгоочікувана зустріч представників літературно-мистецької громадськості з президентом А. Новотним, що відбулася 15 лютого 1965 р., розвіяла будь-які ілюзії щодо можливості взаєморозуміння. У промові А. Новотного висвітлювалися переважно внутрішньополітичні й міжнародні питання. Президент висловив неприховане невдоволення ситуацією в культурі. Режисери, на його думку, некритично сприймають буржуазні тенденції Заходу. Представники культури, радикальнішими з-поміж яких були переважно словацькі письменники П. Карваш, В. Мінач, Л. Мначко і Я. Прохазка, обґрунтовували неефективність директивних методів КПЧ у культурній політиці, покликаючись на впровадження деякої лібералізації в економіці з метою покращення її функціонування. А. Новотний такий стан

речей опосередковано підтвердив, а існування цензури пояснив необхідністю запобігати антипартійним випадам, яких останнім часом значно побільшало [378, с. 119]. Після цієї зустрічі, діалог між владою й представниками культури став не можливий.

6 червня 1965 р. розпочало роботу пленарне засідання СПЧ, присвячене 20-ій річниці звільнення республіки. Але вже процес його підготовки свідчив про можливість виникнення конфлікту. Ідеологічний відділ намагався у центр уваги поставити питання про підсумки двадцятирічного розвитку літератури й про підготовку правильної програми розвитку сучасної соціалістичної літератури. А це своєю чергою передбачало виявлення причин бездіяльності СПЧ і визначення шляхів їх подолання [355, с. 61-62].

Ідеологічний відділ почав посилювати свій тиск ще в квітні. Зокрема велику увагу відділ звернув на зміст головної доповіді Ї. Шотоли. Представники відділу вказали доповідачеві на необхідність сформулювати оцінку літератури і перспектив її розвитку в більш загальній формі, яка не підлягає дискусії. І наказали вилучити з доповіді частини, де йшлося про письменників-емігрантів і про жертв політичних репресій [355, с. 62].

Проте Ї. Шотола не виконав вимог ідеологічного відділу, а навпаки, критикував роботу Спілки. Із критикою СПЧ, що фактично означало критику офіційної політики в культурі, виступив і драматург В. Гавел. Він у своїй промові заступився за таких письменників, як Я. Гіршал, Ї. Коларж, Я. Гроссман та інших, яким було заборонено друкуватись, а також за часопис «Тварж», який був закритий 1965 р. [355, с. 63-64].

Характер часопису «Тварж» (особливо під керівництвом Яна Недведа) узагалі перестав відповідати партійним уявленням про літературну трибуну молоді, роль якої він мав виконувати в тогочасній ієрархії часописів. До широкого кола авторів часопису, що виражали немарксистські естетичні й політичні погляди і представляли різні вікові категорії, входили Е. Мандлер, Ї. Холупецки, Ї. Коларж, Я. Бенеш, І. Світак, Л. Гейданек, Я. Паточка. Ці автори не викликали довіри в партійних ідеологів, тому подальше існування

часопису було можливе лише за умови його пристосування до вимог офіційної ідеології [318, с. 509]. Чітко виражений немарксистський характер видання був провокативним і суперечив офіційній ідеології, оскільки, спираючись на індивідуальне розуміння взаємозв'язків культурної й політичної сфер, поступово намагався розширити ідейний простір. На прикладі «Тваржу» було виразно продемонстровано межі культурної й політичної свободи.

Дискусія про долю часопису «Тварж» спричинила розкол СПЧ, включно з президією і ЦК, а це, своєю чергою, засвідчило прагнення письменників до незалежності від диктатури ідеологічної комісії ЦК КПЧ [318, с. 511].

У звітній доповіді на XIII з'їзді КПЧ, який відбувся 31 травня – 4 червня 1966 р., А. Новотний, торкаючись питання культурної політики партії, зазначив: «Розвиток у сфері культури й мистецтва мав певні проблеми. Партійні органи повинні були в низці документів рішуче відкинути негативні тенденції, зокрема в культурно-політичній публіцистиці. Власне негативну роль відіграли деякі культурні часописи, поширюючи політично й ідеологічно шкідливі думки й однозначно антипартійні погляди. Вони, приховавши свою сутність за модним ліберальним нарядом, пропагували безкласове розуміння абстрактного гуманізму, що проявилось у некритичності й толерантності у прийнятті різних проявів і форм буржуазної ідеології. Ці негативні прояви зазнали виправданої й справедливої критики в передз'їздовій дискусії» [238, с. 5].

У відповідь XIII з'їзд прийняв спеціальну резолюцію «Про нагальні питання подальшого розвитку соціалістичної культури», у якій, окрім чергових слів про високі досягнення соціалістичної культури, визнавався позитивний вплив дискусії з «щирими демократами» й одночасно вказувалося на шкідливий вплив «лібералізму», наголошувалося, що в культурній сфері керівна роль належить партійним органам: «Естетична і суспільно-політична сторони художнього твору тісно взаємопов'язані.

Митець своїм твором і громадянською позицією втручається у сферу політики і громадянського життя. Тому його позиція і його творчість підпорядковуються політичнім критеріям і підлягають політичній оцінці. Вирішальне принципове слово у всіх цих питаннях належить партії та її органам, які відповідають перед усіма трудящими за соціалістичний розвиток нашого суспільства» [15, с. 95].

Реакція партії на чолі з А. Новотним лише посилила в чехословацькому суспільстві неприйняття політики керівництва КПЧ. Такі дії керівництва, з одного боку, узгоджувалися з конституційною повнотою влади КПЧ, а з іншого – свідчили про деяке ігнорування керівництвом різких політичних змін, що відбулися в Радянському Союзі, де в жовтні 1964 р. перший секретар ЦК КПРС М.С. Хрущов, якого підтримував А. Новотний, був усунений від влади Л. І. Брежнєвим. Відтак хвилювання за своє політичне майбутнє в ситуації, що склалася, змусила А. Новотного посилити контроль у культурній сфері, яка і після 1964 р. мала більше свободи порівняно з сусідньою НДР та іншими державами радянського блоку. Отже, керівництво Чехословаччини опинилося під подвійним тиском: з одного боку – радянських неосталіністів і їхніх чехословацьких однодумців, які вважали А. Новотного занадто слабким і не вартим довіри, а з іншого – комуністів-реформаторів і значної частини безпартійних, які вважали його занадто консервативним [235, с. 33].

У таких обставинах письменники почали відігравати роль «совісті суспільства», моральної противаги владі, закликаючи до дій чітко вираженого політичного характеру. Та попри постійне зростання напруги між письменниками і владою, було неможливим аби керівництво СПЧ опинилося на чітко виражених антикомуністичних та антивладних позиціях. У керівництві спілки й серед найбільших прогресивно налаштованих членів значний вплив мали соціалістичні й комуністичні ідеали, які вважалися непохитними. Переконання прогресивних членів СПЧ також підкріплювалися посиленням лівого руху в Західній Європі цього періоду. У середовищі критично мислячих письменників переважала думка, що соціалізм без

деформацій і помилок є правильним шляхом, який потребує реформування в майбутньому. У такий спосіб дехто з письменників вирішував дилему між колишньою вірою в соціалізм сталінського зразка й прозрінням, що настало пізніше. Це стосувалося й значної частини чехословацького суспільства [425, с. 33, 35].

Зазначені суперечності досягли свого піку в 1967 р. у конфлікті довкола часопису СПЧ «Літерарні новіни», який мав не лише літературне, а й культурно-політичне спрямування. Часопис, який мав на меті висвітлення партійної лінії в культурі, у 1960-х роках став трибуною для вираження критичних поглядів на актуальні проблеми культурного та політичного життя.

Незважаючи на численні спроби Головного управління нагляду за пресою та ідеологічної комісії при ЦК КПЧ разом із керівництвом СПЧ, не вдавалося обмежити роботи часопису висвітленням суто літературних проблем, та ще й у руслі партійної лінії. Спілка на ці вимоги реагувала формальними кадровими змінами в редакційній раді, тимчасом як на посаді відповідального редактора залишався М. Юнгман. Але й він був змушений на початку 1967 р. піти у творчу відпустку і разом з Л. Вацуліком залишити редакцію, тому що ЦК КПЧ поставив це умовою подальшого виходу часопису [149, с. 210]. Партійне керівництво таким чином знову продемонструвало намагання утримати контроль над культурою та засобами масової інформації.

Наступним чинником наростання напруги між письменниками й партійним керівництвом став закон № 81/1966 «Про періодичні видання та інші засоби масової інформації», який почав діяти з 1 січня 1967 р.

Незважаючи на те, що в законі гарантувалися свобода слова та друку, одним із головних завдань діяльності ЗМІ називалося сприяння в розвиткові соціалістичної свідомості громадян у дусі принципів конституції та політики КПЧ як провідної сили в державі та суспільстві. Для ефективнішої реалізації

цього завдання до закону був введений 5 розділ «Запобігання зловживанням свободою слова і друку», у § 17 якого зазначалося:

«1. На захисті інтересів соціалістичного суспільства стоїть Головне управління інформації.…

4. Якщо зміст повідомлення не узгоджується з інтересами суспільства, Головне управління інформації має звернути увагу на це головного редактора і видавця» [447]. Інакше кажучи, це означало узаконення цензури, яку інтелектуальна еліта відкидала як зневагу свободи творчості й свободи слова. Свідченням цього є реакція прогресивної інтелігенції на шестиденну війну між Ізраїлем і Єгиптом, Сирією та Йорданією у червні 1967 р.

Тимчасом як керівництво Чехословаччини повністю підтримало проарабську позицію СРСР, багато хто з письменників виступив на боці Ізраїлю. Так, А. Лустіг, кореспондент і свідок подій першої арабо-ізраїльської війни, і публіцист Л. Пахман направили протест проти однобічного висвітлення подій війни безпосередньо до ЦК КПЧ. Офіційному нагнітанню антиізраїльських настроїв спробував протистояти й часопис «Літерарні новіни» в статті «Письменники і Середній Схід», яка була заборонена до друку Головним управлінням інформації. Реакція письменників і деяких впливових журналістів збігалася з позицією значної частини чехословацького суспільства, яка ще в 1948 р. проарабську позицію влади сприймала як політичний поворот, здійснений під тиском Радянського Союзу [425, с. 36].

У такій напруженій атмосфері розпочав роботу IV з’їзд Спілки письменників Чехословаччини, який став одним із найдієвіших чинників у загостренні ситуації в країні. З’їзд, який відбувся 27-29 червня 1967 р. став своєрідною відповіддю на спроби XIII з’їзду КПЧ ввести в культурі «ідеологічну дисципліну» [312, с. 716].

Напередодні з’їзду редакція «Літерарніх новін» провела опитування серед майбутніх делегатів з’їзду, яким було поставлено три запитання, з-поміж яких було й таке: «На яких проблемах, на ваш погляд, має зосередитися з’їзд?» [233, с. 1].

Відповідаючи на питання, Л. Новомески наголосив на необхідності подальшої демократизації суспільного життя. Ї. Коларж сказав про потребу свободи мистецького вираження у всіх його формах; Л. Фукс та М. Шмайда важливими уважали питання творчої свободи письменника; Б. Грабар зауважив: «З'їзд має стати трибуною й ганебним стовпом, рупором, психологічним тестом, підсумки якого будуть почуті на площах і перехрестях» [233, с. 4-5; 235, с. 1,4-5]. Неважко помітити, наскільки важливими в цей момент для чехословацьких письменників були питання свободи, демократії та необхідності самоочищення суспільства.

З'їзд відкрив поет В. Завада. Наступним виступав М. Кундера, якому було доручено коротко ознайомити делегатів з'їзду з підготовленою завчасно резолюцією, яка мала замінити традиційну доповідь. Але замість цього М. Кундера виголосив не узгоджену заздалегідь промову, у якій виклав власне розуміння ролі чеської культури в історії народу, дав свою, цілком протилежну до офіційної, оцінку етапів розвитку чеської літератури [26, с. 22-23]. Письменник висунув тезу, яка згодом неодноразово повторюватиметься, про «несамоочевидність» самого існування чеської нації: «Для великих європейських націй із так званою класичною історією європейський контекст є чимось само собою зрозумілим. Але в історії Чехії періоди пробудження чергувалися з періодами глибокого сну, деякі фази розвитку європейського духу ми взагалі пропустили й були змушені потім знову відтворювати й освоювати європейський контекст. Для чехів ніколи й ніщо не було самоочевидною даністю: ні мова, ані «європейськість». Навіть сама належність до Європи залишається для них вічним «або-або»: допустити, щоб чеська мова опустилася до рівня одного з європейських діалектів, а чеська культура була б просто європейським фольклором, або насправді стати однією з європейських націй – у повному сенсі цього поняття» [26, с. 24].

Міжвоєнне двадцятиліття М. Кундера охарактеризував як період високого підйому чеської літератури, що був перерваний новим сильним

ударом: «Перервати в той момент розвиток настільки тендітної культури спочатку окупацією, а потім сталінізмом – у сумі майже на чверть століття, ізолювати її від світу, редукувати її традиції, звести її до рівня пустопорожньої пропаганди – це була трагедія, яка загрожувала знову, і тепер вже остаточно відсунути чеський народ на культурну периферію Європи» [26, с. 24-25].

М. Кундера заявив, що йому не подобається, коли ставлять знак рівності між фашизмом і сталінізмом, оскільки фашизм просто відкинув усі гуманістичні цінності, виступивши їх антитезою, тимчасом як у «заразі сталінізму» ще зберігались якісь ідеї від колишнього гуманістичного руху, і тим більше важко бачити, як ці слова й лозунги перетворюються тепер в дещо цілком протилежне. На думку М. Кундери, лише останні чотири роки повернули надію на відродження чеської культури (промовець спеціально підкреслив досягнення чеського кіно – І.Ф.), але це своєю чергою накладає на діячів мистецтва велику відповідальність: «Чеські письменники відповідальні за саме існування чеського народу, і це стосується й сьогодення, тому що від рівня чеської словесності, від її величі чи незначущості, хоробрості чи боягузтва, провінційності чи глобальності значною мірою залежить питання про життєздатність нації: чи є сенс у її існуванні? Чи є сенс в існуванні її мови? Ці питання, що постали на самому початку буття цього народу в новий час, усе ще чекають остаточної відповіді. І тому кожен, хто ханжеством, вандалізмом, некультурністю, нездатністю мислити вільно зв’язує ноги нашому культурному розвиткові, що знову набирає розбігу, створює перепону самому існуванню нашого народу» [26, с. 28].

П. Когут жорстко розкритикував позицію керівництва КПЧ стосовно Ізраїлю. Захищаючи моральне право країни на свій самозахист, доповідач порівняв становище Ізраїлю в червні 1967 р. із становищем Чехословаччини в 1939 р. [26, с. 40].

Значним проявом протестних настроїв на з’їзді став виступ А. Клімента який зокрема проголосив: «Наше духовне життя перебуває в кризі». Письменник, наголосивши на нежиттєздатності проекту постанови ЦК СПЧ,

запропонував переробити її так, щоб перша частина була б маніфестом про свободу слова, а в другій були б прописані гарантії для письменників і їхньої творчості [26, с. 44-46]. Свою промову А. Клімент завершив пропозицією: «Пропоную, аби секретаріат спілки забов'язався вжити ефективних заходів для покращення поінформованості своїх членів. Викликає подив, що про деякі події, які безпосередньо стосуються літератури, мусимо дізнаватися лише з паризького «Ля Монду» або з західнонімецького мовлення. Маю на увазі лист О.І. Солженіцина до IV з'їзду Спілки радянських письменників. Пропоную, щоб із цим листом наш з'їзд був ознайомлений, а враховуючи, що його зміст ви вже знаєте, виразити свою солідарність із названим письменником» [26, с. 46]. Ідеї А. Клімента були ідентичними ідеям О.І. Солженіцина.

Пропозиція була поставлена головою С. Прачником на голосування, і лише один із делегатів проголосував проти, а двоє утримались. Лист О.І. Солженіцина в чеському перекладі зачитав П. Когут [26, с. 46]. Лист не був включений до протоколу з'їзду й не увійшов до редакції протоколу, опублікованої вже в 1968 р.

У листі О. І. Солженіцин зокрема говорить: «Не передбачена конституцією і тому незаконна, ніде публічно не визнана, цензура під загадковим ім'ям Главліта тяжіє над нашою художньою літературою і втілює сваволю літературно неграмотних людей над письменниками… За нашими письменниками не передбачається, не визнається право висловлювати випереджувальні судження про духовне життя людини та суспільства, по-своєму пояснювати соціальні проблеми чи історичний досвід. Я пропоную З'їздові прийняти вимогу й добитися ліквідації будь-якої – очевидної чи прихованої – цензури над художніми творами, звільнити видавництва від повинності отримувати дозвіл на кожний друкований аркуш» [439].

Після цього на знак протесту голова делегації ЦК КПЧ Я. Гендріх залишив з'їзд. Утім, більшість делегатів позитивно поставилась до листа [355, с. 106].

У відповідь консерватори та менш сміливі ліберали на другий день роботи з'їзду, стривожені таким поворотом подій, підготували лист протесту. Цей лист підписали прихильник жорсткої лінії Я. Дрда та більш поміркованi Я. Глазорова і В. Мінац. Критикуючи політичний характер виступів, вони закликали з'їзд повернутись до розгляду літературних питань. Водночас більш ліберальні підписанти, зокрема А. Лустіг, підписали лист лише через побоювання, що підняття таких проблем, як Близькосхідна, або таких, як у листі О. І. Солжиніцина, викличе репресії проти спілки [338, с. 241].

Та це було не єдиним проявом виступу проти ліберальних ідей. Гострі дебати на з'їзді стали нормою. Так, М. Лайчак засудив «заздалегідь підготовлені випади» проти зовнішньої політики ЧССР та СРСР, управління цензури, державного та партійного апарату [26, с. 106-107]. Погляди М. Кундери були розкритиковані в доповідях Ї. Гайка та І. Скали [26, с. 115, 124], останній також розкритикував навмисне порушення політичних питань на з'їзді та озвучення поглядів, що розходяться з політикою КПЧ та держави, необґрунтованих вимог розширення свободи для літературної діяльності [26, с. 127-128].

Водночас А.Я. Лейхм у промові зосередив увагу на таких питаннях, як свобода критики та культурна політика. Говорячи про свободу критики, він зазначив, що вона має бутафорський характер, і як доказ навів конфлікт навколо «Літерарних новін», додавши: «Критика в нас публічна, а пошук альтернатив проходить без громадськості і переважно без тих, кого критикують» [26, с. 99-100]. Торкаючись питання культурної політики, А. Я. Лейхм зазначив: «…Культурна політика соціалістичної держави виходить, у першу чергу, із того, що є її головним завданням і чим вона має відрізнятись від культурної політики всіх попередніх епох: позбавити культуру диктатури влади і диктатури ринку» [26, с. 103].

Л. Вацулік у своєму виступі заявив, що «в країні за двадцять років не була розв'язана жодна людська проблема» [26, с. 150]. Він говорив про владу, яка «стає все більше й більше гомогенною, відкидаючи все чуже доти,

доки кожна з її частин не стане точною копією цілого, а всі її частини – взаємозамінними» [26, с. 143]. І дуже сміливо додав: «Цей з'їзд відбувся не тому, що так вирішили члени нашої організації, а тому, що наш господар… нам це милостиво дозволив. Він очікує, що ми, згідно зі старовинною традицією, прославимо його династію» [26, с. 142]. Мистецтво і влада не можуть «співати в унісон», вони «несумісні один з одним» [26, с. 147].

Виступ Л. Вацуліка надзвичайно роздратував Я. Гендріха. Із цього приводу О. Шик зазначив: «Він знову взяв слово й накинувся на деяких письменників, присутніх на з'їзді; таврував анархію, що ніби панує на з'їзді, а також поширювані окремими письменниками реакційні погляди, «засуджені історією». Будь-яку критику партії, уряду й соціалізму він категорично відкидав, не даючи хоча б трохи арґументованої відповіді на поставлені питання. На свою «тверду» позицію він, очевидно, отримав благословення А. Новотного» [146, с. 214].

У резолюції, з'їзду зокрема, зазначалося, що попри непопулярність старої тези про ототожнення культури та ідеології, яка обмежує духовну та мистецьку творчість, вона й сьогодні виявляється в культурній політиці через застосування закону про пресу, заборону вільного обміну думками, розвитку літератури й культури. У резолюції також ішлося про те, що: «Сучасна чехословацька культура знову стоїть перед класичним питанням усіх часів: бути культурою провінційною, прив'язаною до конкретних суспільних інтересів – або мати універсальну мету, яку буде досягати в тісному контакті зі світовою культурою» [230, с. 3].

Для розв'язання цієї проблеми з'їзд зобов'язав ЦК СПЧ «брати активну участь в оцінці першого періоду дії закону про періодичні видання, щоб дія цензури була обмежена питаннями оборони країни; унести поправку до закону, аби автор захищав себе сам, а не так, як зараз, через редакції чи видання» [230, с. 3]. Крім цього, з'їзд написав лист до ЦК КПЧ, у якому події на з'їзді були схарактеризовані так: «І якщо ми повертаємося до деформацій, які в так званий період культу особи ослаблювали соціалізм, і говоримо про

його сьогоднішні проблеми, то це не вияв злої волі, а, навпаки, прагнення ретельно зрозуміти все, що гальмує подальший розвиток соціалістичного суспільства». Також письменники назвали помилковим сприйняття їхньої відвертості як прояв політичної опозиції [163, с. 3].

Перший після з'їзду номер культурно-політичного тижневика ЦК КПЧ «Культурні творба» вийшов із редакторською статтею, у якій П. Когут, А. Клімент, В. Гавел і Л. Вацулік були звинувачені в демагогії й анархізмі, а «спосіб, у який у цих і деяких інших виступах ставилися питання, не лише зневажав з'їзд, але й надав йому небажаного політичного, краще сказати, політиканського забарвлення» [237, с. 1]. Вибори нового реакційного ЦК СПЧ у статті подаються як свідчення того, що «романтична політика, яка не представляє інтересів партії, а, отже. інтересів суспільства, не має надії на успіх». Стаття закінчується пророчим висловом: «Хто сіє вітер, пожинає бурю», у якому проглядаються майбутні події «Празької весни».

Політбюро прийняло рішення покарати письменників. Найбільш радикальні критики режиму – Л. Вацулік, В. Лім і Я. Кліма – були виключені з партії. Я. Прохазка був виведений із ЦК партії (він був кандидатом у члени ЦК). П. Когут та М. Кундера отримали догану з попередженням. «Літерарні новіни» отримали нового головного редактора, відданого партії, і за їхньою діяльністю був встановлений державний нагляд. Спілці письменників була нав'язана нова президія, що складалася з консервативних письменників. Спілка письменників опинилася під суворим контролем, а Чеський літературний фонд був переведений до Міністерства культури [266, с. 92].

З'їзд письменників також дав потужний імпульс студентському невдоволенню. Студенти почали вимагати створення організацій, де б можна було відкрито говорити про свої політичні погляди й висувати власні вимоги. Так, покликаючись на Постанову ЧСМ про створення клубів, у вересні 1967 р. учасники однієї прогресивної групи студентів створили «Клуб друзів мистецтва». Цей клуб став місцем зустрічі з опозиційними письменниками;

тим самим студенти отримали можливість знайомитися з критичними поглядами письменників і сприяти їх поширенню [146, с. 215].

Таким чином, небажання партійного керівництва Чехословаччини на чолі з А. Новотним вирішувати давно назрілі проблеми та прислухатись до вимог творчої інтелігенції, його намагання посилити ідеологічний контроль у суспільстві лише загострило конфлікт між інтелектуалами та владою. Апогеєм цього конфлікту став IV з'їзд Спілки письменників Чехословаччини, із трибуни якого вперше відкрито прозвучали заклики до демократизації суспільного та політичного життя країни і який започаткував процес, що призвів до «Празької весни».

Поштовхом до початку процесу лібералізації в Чехословаччині стала лібералізація в СРСР, яку розпочав перший секретар ЦК КПРС М.С. Хрущов. Як і в СРСР, у Чехословаччині цей процес був запроваджений «згори» і насаджувався директивним методом. Тому не випадково важливими подіями в процесі лібералізації суспільно-політичного життя в Чехословаччині є XX та XXII з'їзди КПРС.

Ураховуючи цю обставину, у процесі інтелектуальної підготовки чехословацького демократичного руху 1967-1968 рр. можна виділити два етапи: перший – 1956-1961 рр. та другий – 1962-1967 рр.

Перший період характеризується слабкою громадською активністю, що пояснюється відносною економічною стабільністю. Найбільш активно ідеї XX з'їзду були сприйняті чехословацькими інтелектуалами. Так, в інтелектуальному середовищі пройшло кілька паралельних процесів, які сприяли формуванню ідейної основи «Празької весни», а саме:

- дискусія в середовищі філософів, що була висвітлена на сторінках часопису «Літерарні новіни», результатом якої стало розділення понять «сталінізм» і «соціалізм», що зробило можливим критику культу особи без шкоди для процесу будівництва чехословацького варіанту демократичного соціалізму;

- переосмислення теоретичних основ будівництва соціалізму, був продовжений чехословацькими істориками, які підтримали тезу філософів про чехословацький демократичний соціалізм. А висвітлення їхньої аргументації на сторінках спеціалізованих періодичних видань сприяло поширенню ліберальних поглядів у чехословацькому суспільстві.

Значною подією першого періоду став II з'їзд Спілки письменників Чехословаччини, із трибуни якого пролунали вимоги звільнити літературу від ідеологічного контролю, а також виступи студентів, на яких лунали вимоги свободи слова та розширення контактів із Заходом. Ці події цілком очікувано сприяли посиленню реакції з боку партійного керівництва, яке дозволило певну лібералізацію не через власні переконання, а з огляду на керівництво Радянського Союзу.

Другий етап процесу лібералізації, як і перший, мав примусовий характер і збігався з другою хвилею лібералізації в СРСР, яку спричинив XXII з'їзд КПРС. Другий період мав свої особливості, які сприяли розвиткові процесу лібералізації, а саме: погіршення економічного становища країни і загострення внутрішньопартійної боротьби між А. Новотним та Р. Бараком.

Дискусія, що відбулася на III з'їзд СПЧ, підтвердила існування в чехословацьку суспільстві ліберальних настроїв. Та коли проблеми в літературі, філософії чи історичній науці партійне керівництво могло вирішити директивним методом, то проблеми в економіці вимагали реальних змін. А це своєю чергою сприяло процесу переосмислення існуючої планової системи управління економікою. Та незважаючи на те, що економічна реформа була розроблена, вона не впроваджувалась у життя через необхідність політичних змін на які режим А. Новотного не погоджувався.

Важливою передумовою «Празької весни» став IV з'їзд Спілки письменників Чехословаччини. Зокрема такі письменники, як В. Гавел, М. Кундера, П. Когут, Л. Вацулік, І. Кліма своїми виступами на з'їзді проявили себе як опозиційні політики.

РОЗДІЛ 3

РОЛЬ ІНТЕЛЕКТУАЛІВ В ЛІБЕРАЛІЗАЦІЇ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ

3.1. Інтелектуальний вектор активізації суспільно-політичної діяльності КПЧ і громадських організацій

Подолання кризи, яку переживала Чехословаччина в кінці 60-х років XX ст., вимагало комплексного підходу до розв'язання проблем політичного та економічного життя країни. Необхідність змін усвідомлювала і реформаторська частина керівництва КПЧ, про що свідчить процес лібералізації в Чехословаччині, який розпочався в січні 1968 р.

Виразником розуміння комуністами-реформаторами суті процесу лібералізації стала «Програма дій КПЧ», у якій був визначений напрям демократизації чехословацького суспільства. Однак, усупереч бажанню керівництва КПЧ, «Програма дій КПЧ» викликала появу альтернативних поглядів на майбутній розвиток країни. Останні знайшли інтелектуальне оформлення в таких програмних творах, як «Ваша нинішня криза», «Маніфест КАНу» І. Світака та маніфест «2000 слів» Л. Вацуліка.

Уже в резолюції ЦК КПЧ від 5 січня 1968 р., що підсумувала січневий пленум ЦК і визначила основні напрямки розвитку чехословацького суспільства у період 1968-1670 рр., зокрема, зазначається: «З метою цілеспрямованої системної реалізації рішень жовтневого, грудневого та січневого пленумів ЦК КПЧ ЦК прийме Програму дій для визначення головних завдань і терміну їх виконання. Одночасно будуть створені умови для створення довгострокової програми партії» [13, с. 44].

Безпосередньо рішення про підготовку Програми дій керівництвом КПЧ було прийняте 6 лютого 1968 р. Ініціатором цього процесу став О. Дубчек, який узяв на себе політичну відповідальність за реалізацію програми [372, с. 43].

У своїх спогадах О. Дубчек називає ухвалення Програми дій найважливішою справою, для якої йому було необхідне погодження Президії

ЦК. Лобіюючи питання про створення робочої комісії з підготовки проекту Програми на Президії ЦК, О. Дубчек опирався на рішення XIII з'їзду партії. Пропозиція не викликала значного зацікавлення і спротиву у членів президії і була підтримана. Робоча комісія була створена з членів Президії та секретарів ЦК. Її очолив Драгомір Кольдер, який майже відразу почав боротьбу проти О.Дубчека [150, с.141].

За задумом О. Дубчека, Програма дій мала створити новий напрям демократизації партії і суспільства. Суть його полягала в найточнішому визначенні ролі партії та її апарату, обмеженні партійної диктатури і посиленні її здатності реагувати на потреби суспільства, а також у прискоренні економічних реформ, процесу реабілітації жертв політичних репресій і вирішенні інших важливих питань [150, с.140].

Безпосередньо текст «Програми дій КПЧ» був розроблений робочими групами, які складалися із співробітників науково-дослідних інститутів і ВНЗ. Програма складалася з п'яти частин. Авторами кінцевого тексту «Програми дій КПЧ» були: Частина I. «Шлях Чехословаччини до соціалізму» – Я. Фойтик, К. Каплан, Р. Ріхта; Частина II. «За розвиток соціалістичної демократії, за нову систему керівництва суспільством» – З. Млинарж; Частина III. «Народне господарство та рівень життя» – Б. Шимон і А. Червінка за участі кількох економістів (О. Шик, К. Коуба та ін.); Частина IV. «Розвиток науки, освіти і культури » – Р. Ріхта, С. Провазнік разом із низкою авторів, що готували робочі матеріали в галузі освіти, Академії наук, Спілки письменників; Частина V. «Міжнародна позиція і зовнішня політика ЧССР» – П. Ауерзберг, який також очолював робочу групу з організаційних питань, що базувалася в редакції журналу «Проблеми світу і соціалізму». Літературна редакція документа була зроблена письменником Яном Прохазкою [145, с.94].

19 лютого 1968 р. на засіданні Президії ЦК КПЧ була прийнята постанова № 59 «Про проект Програми дій КПЧ», у якій наголошувалось на необхідності звернення особливої уваги щодо врахування робочими групами

пропозицій, що були внесені Президією ЦК КПЧ, а також на підготовку до розгляду ЦК КПЧ матеріалу, на основі якого мала бути розроблена брошура з пояснювальним коментарем до Програми дій для внутрішнього використання в середині партії; також наголошувалось на необхідності забезпечити в «Руде право» і решті партійних ЗМІ пропагандистської кампанії з метою донесення ідей програми до громадськості [13, с. 100].

За період із 19 лютого до 2 квітня 1968 р. на сторінках «Руде право» було надруковано сімнадцять статей і повідомлень, присвячених питанню Програми дій. Серед них слід відзначити статтю З. Млинаржа «Пленум ЦК КПЧ і політика партії», що вийшла в «Руде право» напередодні відкриття квітневого пленуму ЦК КПЧ. У статті З. Млинарж називає помилкою розглядати Програму дій як панацею від усіх проблем суспільства. Її головний смисл бачить у тому, що вона чітко вказує на необхідність незалежного існування всіх частин політичної системи держави, а в перспективі стане основою для реалізації права всіх соціальних груп суспільства самостійно вирішувати свої проблеми, хоча це не знімає відповідальності з партії за розвиток суспільства загалом. Він також заперечує сприйняття Програми дій як найвищого закону, бо її потрібно сприймати як точку відліку, а не результат нової політики КПЧ [85, с. 3]. Появу такої статті в «Руде право» за день до відкриття квітневого пленуму ЦК не можна вважати випадковістю, вона мала на меті налаштувати чехословацьке суспільство загалом і рядових комуністів зокрема на позитивне сприйняття Програми дій, яку пленум мав затвердити.

Під час обговорення проекту Програми дій на 63-ому засіданні Президії ЦК КПЧ 21 березня 1968 р. Р. Ріхта, торкаючись питання ролі програми в процесі демократизації чехословацького суспільства, наголосив на необхідності врахування темпів, із якими відбувається процес демократизації, і на усвідомленні характеру цього процесу. А з метою запобігання відставанню програми від реальних подій у країні наголосив на необхідності більш радикального формулювання вимог програми, що, на

його думку, дозволило б надати процесові прогресивного характеру і допомогло б партії його очолити [13, с. 195].

Програма дій була схвалена одноголосно 5 квітня 1968 р. на пленарному засіданні ЦК КПЧ [151, с. 1]. Після схвалення ЦК Програма мала бути представлена на розгляд Національному фронтові, а після його доповнень – уже як програма Національного фронту – запропонована на розгляд парламентом, що мало відповідати демократичним принципам і вимозі посилення керівної ролі партії [152, с. 2].

Програма дій, декларуючи вірність традиціям комуністичного руху і будівництву соціалізму, наголошувала на необхідності врахування специфічних чехословацьких умов, а саме:

- розвитку процесу зближення всіх соціальних груп чехословацького суспільства;
- необхідності змін в управлінні народним господарством, тобто створення економічної системи, яка б інтенсифікувала розвиток економіки;
- посилення ролі інтелігенції в суспільстві, без чого неможливе долучення країни до процесу НТР;
- створення широкого простору для суспільної ініціативи, відкритого висловлення поглядів, демократизації всього суспільства і політичної системи, що є умовою конкурентоспроможності Чехословаччини в світі і чесного виконання нею свого обов’язку перед міжнародним робітничим рухом [162, с. 320].

Для вдалого майбутнього розвитку країни в Програмі наголошувалось на необхідності подолання причин глибокої соціальної кризи, що стала наслідком командно-адміністративного способу управління економікою в попередні роки. Глибинною причиною цього явища Програма називала деформацію політичної системи, що проявилось у переростанні методів революційної диктатури в бюрократизм, а не в соціалістичну демократію, а

також посилення привілеїв для окремих осіб у партії, передусім А. Новотного [13, с. 321, 322].

У Програмі дій поняття «соціалістична демократія» визначалося як суспільний устрій, що відповідає фактичному розподілу інтересів окремих груп чехословацького суспільства, які вони зможуть висловлювати через свої організації і зреалізовувати свій голос у суспільному житті, а також як поєднання демократичних засад управління суспільством із професіоналізмом і науковими методами управління і прийняття рішень на основі професійно обґрунтованих альтернативних пропозицій [13, с. 325].

Гарантією прогресивного соціалістичного розвитку країни Програма визначила керівну роль партії. Разом з тим помилковою визнавалася теза про партію як інструмент диктатури пролетаріату. Роль партії, перш за все, передбачалась у тому, щоб указувати шлях і реальні можливості комуністичної перспективи, а не контролювати кожен крок суспільства, а також наголошувалось на нездатності партії бути виразником всього спектру соціальних інтересів. Цю функцію мав виконувати Національний фронт [13, с. 325].

У Програмі дій також наголошувалось на необхідності подальшого обмеження (законом про ЗМІ) можливостей державних органів щодо запровадження цензури, гарантування на рівні конституції свободи пересування громадян, зокрема виїзд громадян Чехословаччини за кордон і тривале або постійне проживання там без статусу емігранта. Також у Програмі декларувалась необхідність завершення процесу реабілітації жертв політичних репресій 50-х років [13, с. 327].

Розглядаючи питання поділу і контролю влади в державі, Програма визначила уряд найвищим органом виконавчої влади, який відповідає за свою діяльність перед Національними зборами. Також зазначалось, що в цьому питанні політика партії буде виходити з вимоги уникнення концентрації влади в одних руках. Правова політика партії ґрунтувалась на

тому, що гарантією законності вирішення будь-яких правових питань має бути рішення незалежного суду, який спирається на закон [13, с. 330].

Основою чехословацької державності Програма називала добровільне та рівноправне співіснування Чехії і Словаччини, єдність яких передбачалося втілювати лише на основі вільного розвитку їх національної ідентичності разом із розвитком економіки, урахуванням об'єктивних змін соціальної структури обох народів, що було можливим лише за федеративного устрою країни [13, с. 323, 336].

Для Словаччини була розроблена своя Програма дій, яка, на відміну від Програми дій КПЧ, була прийнята з двомісячною затримкою на засіданні ЦК КПС, що проходило 22-24 травня 1968 р. До громадськості Словаччини вона дійшла вже в період наростання політичної напруги в країні, що послабило тут силу реформаторського руху. У Програмі дій КПС Словаччина виступала як національно-політична область із власним адміністративним і економічним управлінням, також проголошувалося впровадження ринкових механізмів в економіку [372, с. 48].

Програма дій КПЧ наголошувала також на тому, що в соціалістичних умовах кожна з національностей – угорці, українці, німці та ін. – має право на національну ідентифікацію і суворе дотримання решти конституційних прав [13, с. 323]. У зв'язку з цим, значні надії на покращення свого становища покладала на Програму дій українська діаспора у Чехословаччині, про що, зокрема, свідчать документи КДБ. Так, у Інформаційному повідомленні голови КДБ при РМ УРСР В. Нікітченка ЦК КПУ про настрої в середовищі української діаспори Чехословаччини у зв'язку з оприлюдненням «Програми дій КПЧ» від 9 квітня 1968 р. повідомляється, що через офіційне проголошення у Чехословаччині програми демократизації в середовищі української меншини країни відбуваються процеси, пов'язані з прагненням визначити статус українців у ЧССР. Так, 19 березня 1968 р. відбувся позачерговий пленум Центрального комітету культурного Союзу українських трудящих, який підтримав пропозицію Словацьких

національних зборів про федеративний устрій ЧССР. У резолюції, яку прийняв пленум, зокрема наголошувалось на тому, що формою, здатною забезпечити всі права національних меншин у Чехословаччині за принципом «рівний із рівним», є форма національного самоуправління. Тому необхідно відновити діяльність українського революційного народного органу – Української народної ради, яка має стати представником українців-русинів Чехословаччини [6, с. 58-60].

Торкаючись питання молодіжної політики, Програма дій декларувала необхідність створення умов для повноцінної участі молоді у вирішенні всіх її проблем. У документі наголошувалось на необхідності переорієнтації ЧСМ від виконання вказівок зверху безпосередньо на проблеми молоді. Визнання різнобічності інтересів молоді передбачало створення організації федеративного типу; водночас наголошувалось, що самостійність молодіжного руху не лише не відкидає, але й передбачає чітке ідейне керівництво [13, с. 331].

Проте характер і темп студентського руху в університетах Чехословаччини свідчить про невідповідність цього пункту Програми реальній ситуації в молодіжному русі.

Також Програма дій орієнтувалась на створення умов для розвитку малого й середнього бізнесу, застосування ринку в поєднанні з планом в економіці, декларувала можливість виникнення елементів плюралізму в політичній системі, але лише в межах Національного фронту, відміну професійних обмежень для безпартійних. Декларувалась нова толерантна релігійна політика та повага до громадянських прав людини.

Разом із тим, категорії «ринок», «плюралізм», «громадські та людські права» були в Програмі дій рідкісними і винятковими. Програма містила багато застарілих на той час ідей. Лексика документа перевантажена заїждженими фразами і прокламаціями. Тобто Програма дій уособлювала комбінацію старого з новим із наголосом на новому [372, с. 48].

Ч. Цісарж у своїх спогадах, торкаючись питання значення Програми дій, зазначає: «Програма дій, надрукована в повному обсязі, містила виразний відбиток авторського колективу. Її високий теоретичний рівень був для свого часу абсолютно унікальним для всієї соціалістичної системи, тому що ґрунтувався на ідеях багатьох представників чехословацької публіцистики 60-х років, що друкувались у «Літерарні новіни», у «Культурні творба», в «Культурні жівот», в «Нове мислі» та ін.» [147, с. 733].

О. Дубчек характеризує Програму дій так: «Програма дій була власне одним визначним результатом засідання ЦК у квітні 1968 р. Без перебільшення можна сказати, що вона стала імпульсом «Празької весни»… Програма є унікальним документом в історії так званого міжнародного комуністичного руху. Жодна інша комуністична партія ніколи і ніде не підготувала такої всеохоплюючої і змістовної програми, відступаючи від теорії і практики ленінізму-сталінізму. Наша програма була планом поступового повернення до ідеї демократичного соціалізму, що переважав у європейському соціалістичному русі на зламі століть» [150, с. 158].

Однією з форм реакції чехословацького суспільства на процес демократизації, проголошений КПЧ у Програмі дій, стало виникнення альтернативних поглядів на подальший розвиток Чехословаччини. Найяскравішими документами, що виражали ці погляди, стали такі програмні твори, як «Ваша нинішня криза» і Маніфест КАНу І. Світака та маніфест «2000 слів» Л. Вацуліка.

Причиною виникнення громадської організації Клубу безпартійних активістів (КАН) стала відсутність політичних організацій, справді альтернативних КПЧ, тимчасом як у чехословацькому суспільстві в умовах «Празької весни» з’явилась досить численна група громадян, які виявляли значний інтерес до суспільного життя, але не хотіли його втілювати через структури КПЧ, бо не сприймали ідеології комуністичної партії. Переважно це були громадяни молодого і середнього віку без політичного досвіду і не схильні до радикалізму. Декларуючи безпартійність і не прагнучи виходити

за межі клубної організації, вони висловили прагнення взяти участь у майбутніх виборах як самостійна політична сила і таким чином обмежити монополію КПЧ на владу в країні [414, с. 39].

Зокрема О. Шик виникнення нових громадських організацій пояснює так: «Цілком виправданий страх нашого народу перед реакційним характером розвитку, до якого хотіли нас примусити «братські країни», вів до спонтанного виникнення нових політичних організацій: соціал-демократичної партії, Клубу 231 та КАНу. У створенні клубів відбилась побоювання наших громадян, що слабке, яке ще не звільнилось від впливу А. Новотного та інших реакціонерів, партійне керівництво буде нездатне здійснити справжню демократизацію» [146, с. 246].

Ініціатором створення КАНу став Людвік Рибачек, працівник Інституту неорганічної хімії [343, с. 136]. Ідея створення КАНу виникла в нього після прочитання статті Олександра Клімента «Діяльність неназваних», що була надрукована в часописі «Літерерні лісти» 14 березня 1968 р. [343, с. 135].

У статті О. Клімент наголошує на тому, що керівництво країни не має права заперечувати факт існування безпартійних громадян і їхні права на активну участь у громадському житті, на власну альтернативну і правильну програму дій, яку вони могли б представити громадськості та втілити в життя і таким чином долучитись до процесу відродження. Автор зазначає, що монополізація влади комуністичною партією призвела до фактичного анулювання політичного життя та заміни його директивною формою управління з необмеженою владою особи в країні, а першим кроком суспільства на шляху виправлення цих деформацій має стати виникнення опозиції. На думку О. Клімента, в існуючих умовах опозиція має всі можливості для гарантування демократичного характеру держави і для контролю над органами влади. Це, своєю чергою, свідчить про те, що в Чехословаччині виникли умови для розвитку нового типу соціалістичної демократії, що характеризується існуванням безкласової опозиції і вимагає існування дискусійної платформи всередині правлячої партії. На такій основі

можна відновити інститут незалежної суспільної думки, єдиним критерієм якого має бути факт і практика, а умовою існування – необмежена гласність. Диктатура виконала свою роль. Вона створила безкласове суспільство, що стоїть перед новими завданнями, які не можна вирішити старими методами. Активність усіх є умовою демократії, якої потребує сьогодні не лише одна партія, а потребують два наші народи, бо це не може бути привілеєм лише однієї партії. Альтернатива тоді є простою: диктатура або демократія [180, с. 4].

5 квітня 1968 р. відбулося зібрання, у якому взяли участь 144 учасники і на якому було прийнято рішення про створення КАНу. Зібрання було скликане підготовчим комітетом, членами якого були переважно працівники Чехословацької академії наук (ЧСАН). У програмі клубу, зокрема, зазначалось, що своєю діяльністю клуб прагне виховувати у своїх членів розуміння відповідальності за розвиток країни і переконати, що рішення, які їх стосуються, приймаються без них; хоче сприяти своїм членам брати активну участь у створенні нової, досі не реалізованої в історії політичної системи – демократичного соціалізму. Адже соціалізм є реальністю, із якої учасники КАНу виходили. У програмі висловлюється переконання, що єдиним методом, який відповідає традиціям нашого народу, є демократія. Тому члени КАНу визначать демократизацію як мету своєї діяльності доти, доки вона не стане природною [181, с. 2].

Вацлав Гавел у спогадах про виникнення КАНу говорить: «Без опори на будь-які політичні традиції, не озброєні політичним досвідом, без керівників і маючи лише негативну характерну рису – неналежність своїх членів до партії, особисто мені він здавався організацією досить проблемною та нестійкою. Проте він був виразником аутентичної і логічної суспільної потреби, спробою вирішити одну з найбільших суспільних проблем того часу» [144, с. 95].

Учасники КАНу організовували дискусійні вечори, на яких за участі діячів науки, мистецтва і політики обговорювались різні проблеми чехословацького суспільства. Зокрема під час проведення другого

дискусійного вечора Л. Рибачек наголосив на тому, що КАН потребує сильнішої організаційної структури й інтелектуальної основи. Після дискусії з проханням про створення програмного документа організації звернулись до І. Світака [343, с. 144-145, 146].

Програму І. Світак представив 18 квітня 1968 р. Вона мала назву «Ваша нинішня криза», а 30 квітня була надрукована в журналі «Студент». Цією назвою І. Світак реагував на велику статтю свого колишнього колеги з Інституту філософії ЧСАН К. Косіка «Наша нинішня криза», що вийшла в цей період в часописі «Літерарні лісти» [343, с. 146].

Програма складалася з чотирьох частин: І. Питання кризи; ІІ. Празька весна; ІІІ. Опозиція; IV. Перспективи клубу.

У першому розділі «Питання кризи» І. Світак зазначає, що прийняття «Програми дій КПЧ» ознаменувало собою завершення перехідного періоду від тоталітарної диктатури до соціалістичної демократії і започаткувало другий етап процесу демократизації, який за своєю проблематикою буде набагато гостріший, ніж перший. Гострота другого періоду полягає в досягненні рівності в правах комуністів і безпартійних громадян Чехословаччини, а також у проведенні вільних демократичних виборів. І. Світак наголошує на тому, що за умови виконання прогресивним крилом КПЧ своїх обіцянок (викладених у «Програмі дій КПЧ») вона може завоювати довіру більшої частини громадян країни, а також здійснити унікальний синтез соціалістичних і гуманістичних ідей. Однак, ураховуючи внутрішньопартійну боротьбу в КПЧ, І. Світак наголошує на необхідності створення безпартійними громадянами повноцінної політичної партії, але при цьому не перешкоджати реформаторському крилу КПЧ втілювати свою програму в життя. На думку І. Світака, процес створення нової політичної партії, без якої КПЧ не зможе завершити процес демократизації, є тривалим і складним. Для розв’язку цієї проблеми він запропонував як альтернативну партію на цьому етапі використати КАН, наголосивши: «Ми не перебуваємо в кризі, товариші, ми ні» [21, с. 162-163].

У другому розділі «Празька весна» І. Світак, аналізуючи перший етап демократизації, відзначає, що в країні відбулися зміни двох типів. До першого типу він відносить зміни, що відбулися в керівництві країни: заміна першого секретаря КПЧ, президента, уряду, голови Національних зборів та ін. Цими змінами тоталітарна диктатура оголосила суспільству про свою кризу і висловила прагнення до нових форм політичного життя, одночасно залишивши недоторканими всі свої механізми. Таким чином виник тимчасовий компроміс між реформаторами і консерваторами. До другого типу змін І. Світак відносить: 1. Наявність реальної свободи слова і обмежену реалізацію деяких інших свобод, зокрема свободи зборів; 2. Спонтанну хвилю вимог від громадян і особливо вимогу реабілітації жертв репресій; 3. Виникнення різноманітних, альтернативних до чинних держаних, громадських організацій, що наповнюють реальним змістом політичну систему. Саме ці зміни І. Світак вважає набагато важливішою гарантією демократії, ніж прихід нових персоналій, однак вважає за необхідне проведення структурних змін політичної системи, які, на його думку, мають викликати створення хоча б двох нових партій на християнській і соціал-демократичній основі [21, с. 162-163].

У третьому розділі «Опозиція», обґрунтовуючи необхідність існування опозиції комуністичній програмі на цьому етапі політичного життя Чехословаччини, І. Світак наголошує, що демократична модель боротьби за владу не є ідеальною, але кращою з існуючих. Опозиція, у розумінні І. Світака – це не антикомуністична партія чи партії, що виступають за радикальну зміну загальної спрямованості розвитку Чехословаччини, але партії, які будуть прагнути співпраці з КПЧ як повноправні представники виборців. І. Світак розділяє такі поняття, як «опозиція» і «політична партія». На його думку, реальна політична опозиція може існувати і без таких організаційних форм, як партія, та може існувати у вигляді позапарламентської опозиції, студентського руху та ін. Розвиваючи думку про КАН як тимчасову, альтернативну до КПЧ партію, у 9 пункті цього

розділу І. Світак указує: «Клуб має політичну платформу і становить своїми ідеями реальну альтернативну політичну силу – «опозицію»» [21, с. 164]. У 8 пункті четвертого розділу «Перспективи КАНу» І. Світак конкретизує поняття «опозиція», указуючи, що КАН виступає за парламентську опозицію як альтернативу діючій владі, тому що комуністи розглядають позапарламентську форму існування опозиції як більш небезпечну [21, с. 166].

У четвертому розділі «Перспективи клубу» головним завданням другого етапу процесу демократизації в Чехословаччині І. Світак визначив проведення виборів до Національних зборів. Вибори мали б бути таємними, і в них, окрім комуністів, повинні б були брати участь альтернативні, незалежні кандидати. Це, своєю чергою, робило головним завданням весни 1968 р. в Чехословаччині прийняття змін до виборчого законодавства, що зробили б такі вибори реальними. Головний принцип виборів І. Світак висвітлив у тезі: «Не будемо вибирати нікого, хто був депутатом нинішніх Національних зборів. Нікого без винятку» [21, с. 165]. Розвиваючи цю тезу, І. Світак зазначає, що необхідно не просто вибирати нових людей, а тих, які несуть нові ідеї. Для цього необхідно, щоб кандидати представляли свої програми. Це б поклало на них відповідальність за розвиток держави. А також ці програми могли б стати основою для проведення передвиборчих дебатів [21, с. 166].

Співпраця Л. Рібачека і І. Світака продовжилась, коли Л. Рібачек попросив І. Світака написати маніфест КАНу, який, за задумом, мали підписати відомі громадські діячі. У результаті маніфест підписали 150 громадських діячів, члени і не члени КАНу. Але ця акція не отримала належного розголосу в суспільстві. Текст маніфесту розповсюджували серед учасників першотравневої демонстрації, а опублікований він був лише 11 липня 1968 р. в «Свободнем слове». Його вплив на свідомість суспільства був ослаблений недостатньою пропагандистською кампанією і запізнілим виходом у ЗМІ оскільки був надрукований вже після маніфесту Л. Вацуліка

«2000 слів», коли суспільство жило вже іншим – міжнародним – контекстом «Празької весни» [343, с. 147-148].

У маніфесті стверджувалось, що Чехословаччина періоду «Празької весни» збереже вірність ідеалам Масарикової демократії, і на підставі цих ідеалів було визначено три основні принципи ідеології КАНу:
1. Проголошення людських і громадських свобод, визначених у Декларації прав людини ООН основою всієї європейської політики; 2. Гуманістична традиція чехословацької культури, яка найбільший стимул свого розвитку знаходить у науці, мистецтві, релігії, моралі та філософії; заперечення расової, національної та класової дискримінації, повага до особистості та її творчості як вищого смислу людського існування; 3. Бачення ідеї чехословацького експерименту в поєднанні демократичного соціалізму з свободою особистості. Крім цього, у маніфесті визнавалися реальністю якісні зміни в поглядах і ставленні громадян до подій у країні, у структурі політичного мислення людей і заміни атмосфери страху повітрям свободи [342, с. 6-8].

«Ваша нинішня криза» і «Маніфест КАНу» мали на цій ранній стадії існування КАНу велике значення. Ніхто більше жодного конкретного плану дій клубу представити не встиг. Для громадськості, як і для керівництва КПЧ, КАН став відомим і зрозумілим, але разом з тим асоціювався з ім’ям І. Світака, доповідь якого була також розглянута на президії ЦК КПЧ [238, с. 149].

Ще одним визначним результатом активізації інтелектуальної діяльності чехословацького суспільства періоду «Празької весни» став маніфест «2000 слів» Людвіка Вацуліка. Деякі ідеї і формулювання маніфесту були озвучені ще 29 березня 1968 р. у тексті вітальної промови, адресованій новому керівництву КПЧ, яку зачитали на засіданні наукової ради Міністерства охорони здоров’я. Серед авторів привітання були майбутні ініціатори створення маніфесту – директор Празького інституту крові Ян Брод і керівник третього відділення Інституту фізіології ЧСАН Отакар

Поупа. Появі маніфесту сприяла невдала спроба інституціоналізації Союзу наукових працівників. Також, хоч і опосередковано, до процесу створення маніфесту «2000 слів» долучився і Франтішек Крігель, запропонувавши О. Поупі написати маніфест, у якому б науковці висловили своє ставлення до «нової політики» [360, с. 491].

Але, не виправдавши очікування Ф. Крігеля щодо підтримки реформаторського крила керівництва КПЧ, автори маніфесту зосередились на жорсткій критиці післявоєнного періоду розвитку Чехословаччини і режиму загалом та запропонували зробити літературну редакцію тексту Л. Вацуліку, який, своєю чергою, пообіцяв написати правду коротко, не більше двох тисяч слів [360, с. 492-493].

27 червня 1968 р. маніфест був надрукований в пресі під назвою «2000 слів до робітників, селян, службовців, науковців, митців і до всіх». Маніфест був одночасно надрукований в часописах «Праце», «Млада фронта», «Земеделске новіни» та «Літерарні лісти», що разом становило 1 млн. 300 тис. примірників [360, с. 494].

На думку редакторів періодичних видань, у яких вперше було надруковано «2000 слів», маніфест не був визначною подією. Головний редактор часопису «Літерарні лісти» Мілан Юнгманн з цього приводу згадує: «Коли Людвік Вацулік приніс текст маніфесту, я не знайшов у ньому нічого, що могло викликати хоч якусь бурю, мені все здалося сформульованим тактовно і непровокаційно, і я схвалив цей матеріал без найменших вагань» [149, с. 278].

Такої ж думки щодо друку маніфесту і З. Млинарж, але при цьому відзначає особливість мови маніфесту: «Він був написаний такою мовою, що полеміка з ним у звичному стилі партійних постанов була заздалегідь приречена на провал» [145, с. 152].

Разом із Л. Вацуліком маніфест підписали ще 70 громадських діячів, представників науки, мистецтва, спорту, робітників і селян, що брали

активну участь у підготовці маніфесту, зокрема О. Поупа, Я. Брод, К. Косік, О. Стари [166, с. 3].

Маніфест складається з трьох тематичних частин. У першій частині гостро критикуються методи керівництва комуністичної партії в країні за останні двадцять років. Друга частина формує віру в «процес відродження» і закликає читачів до підтримки «прогресивного крила в середині КПЧ» та Програми дій, так само як і до небайдужості та ініціативності. В останній – і найпровокаційнішій – третій частині подекуди неорганічно комбінуються короткі згадки про федералізацію Чехословаччини і дружбу з СРСР із заявою, що громадяни не мають іншого вибору, як упроваджувати реформи знизу, вдаючись насамперед до засобів, що б сприяли відходу скомпрометованих функціонерів: «суспільна критика, резолюції, демонстрації, страйки…, відродимо діяльність Національного фронту; вимагаємо громадських засідань народних комітетів; для вирішення завдань, якими ніхто не хоче займатися, створимо громадські комітети і комісії…, створимо комітети для захисту свободи слова». Маніфест пояснював громадськості, що є «можливість взяти в свої руки суспільну справу, яка має робочу назву «соціалізм»» [166, с.1, 3].

Офіційною реакцією влади на появу маніфесту «2000 слів» стала постанова президії ЦК КПЧ, у якій зазначалось, що, по-перше, маніфест загрожує подальшому розвитку «Програми дій КПЧ», політиці Національного фронту і уряду Чехословаччини;

по-друге, маніфест не містить жодних нових позитивних думок, що не були б відображені у Програмі дій КПЧ, але переповнений сумнівами щодо чесності політики нового керівництва країною і не бере при цьому до уваги загального розвитку демократії в країні;

по-третє, маніфест містить у собі інструкцію з прискорення процесу демократизації, дуже небезпечної для нової політики КПЧ і соціалістичної держави, бо, по суті, є інструкцією з дезінтеграції існуючих державних і громадських організацій;

по-четверте, автори маніфесту прагнуть підірвати зусилля керівництва КПЧ, спрямовані на відродження, і зробити КПЧ відповідальною за деформації і злочини 50-х років;

по-п’яте, маніфест містить грубу й некоректну оцінку політичної ситуації в Словаччині, чим сприяє посиленню міжнаціональної ворожнечі.

І тому президія ЦК КПЧ постановила: підтримку маніфесту «2000 слів» розглядати як виступ проти нової політики партії та її керівництва на чолі з О. Дубчеком [191, с. 1].

Своє ставлення до маніфесту «2000 слів» висловили президія ЦК КПС і Національний фронт, вони повністю підтримали зміст постанови ЦК КПЧ [213, с. 1; 205, с. 1].

З. Млинарж у своїх спогадах щодо виходу маніфесту зазначає: «Я вважав публікацію «Двох тисяч слів» великою політичною проблемою і навіть загрозою справі реформ через те, що документ викличе у «верхах» серйозний конфлікт, дестабілізує процес реформ і посилить тиск на керівництво з боку Кремля, і це матиме серйозні наслідки» [145, с. 155]. Такого бачення ролі маніфесту в цей період «Празької весни» дотримується й О. Шик [146, с. 265].

Маніфест указав шлях, що менш за все нагадував «революцію зверху». Радикальний характер маніфесту був викликаний природною реакцією суспільства на стриману політику керівництва КПЧ у період між зустрічами членів ОВД у Дрездені 23 березня 1968 р. та в Черні-над-Тисою 26 червня 1968 р.

Таким чином, «Програма дій КПЧ» виконала дві функції: по-перше, продемонструвала рівень демократичності комуністів-реформаторів. Сильною стороною Програми дій став економічний блок і питання свободи слова та особистої свободи громадян. Про високий рівень довіри до Програми дій серед громадян свідчить зокрема активізація української діаспори.

По-друге, сприяла процесу організації політично активних громадян, що не довіряли КПЧ і не хотіли здійснювати свою діяльність у встановлених межах Національного фронту.

Програма дій в історії КПЧ стала революційним актом, хоча з позиції комуністів-ортодоксів містила низку абсолютно єретичних ідей. Однак для громадян і пересічних комуністів стала розчаруванням. Такою була логіка процесу відродження: партія в особі її керівництва із самого початку відставала від подій і ледве встигала за розвитком громадської думки, тимчасом як програма КАНу «Ваша нинішня криза» проголосила необхідність існування реальної політичної опозиції до КПЧ. Але ще гострішим пунктом програми став заклик провести вибори до Національних зборів, за принципом непричетності кандидатів у минулому до влади, за наявності реальної програми, що означало люстрацію всього керівництва країни.

«Маніфест 2000 слів» являє собою не стільки програму дій, а інтелектуальну форму вираження настроїв та очікувань чехословацьким суспільством більш радикальних реформ у країні. Його ефектності значною мірою сприяли напруженні відносини Чехословаччини з СРСР.

Суперечливий характер «Програми дій КПЧ» спричинив появу альтернативного погляду на суть і шляхи вирішення проблем розвитку чехословацького суспільства, що був викладений у програмних творах КАНу і маніфесті «2000 слів». Аналіз цих програм дає підстави стверджувати, що комуністи-реформатори та некомуністи погоджувалися з тезою, що саме демократичний соціалізм є єдино правильним шляхом розвитку країни, але вони не мали спільної думки у визначенні поняття «демократичний соціалізм».

3.2. Дискусії в ЗМІ як чинник лібералізації суспільно-політичного життя

Із приходом до влади комуністів у Чехословаччині в лютому 1948 р. починає формуватися тоталітарна система управління радянського зразка, що в інформаційній сфері характеризувалась повним державним контролем за діяльністю ЗМІ. Увесь період із 1948 до 1968 рр. діяльність ЗМІ була спрямована на посилення влади КПЧ і контроль за громадянами Чехословаччини. І лише з початком «Празької весни» настали кардинальні зміни в цій сфері, хоча вже на XII з'їзді КПЧ, що проходив 4-8 грудня 1962 р., з'явилася теза про те, що критика помилок і суспільна полеміка є можливими [239, с. 3-10].

Періодичні видання, що через свою специфічну тематику мали обмежене коло читачів (культурно-політичні тижневики, наукові і професійні видання), у цей період менше контролювалися цензурою, у них можна було знайти статті та полемічні матеріали, що сприяли поширенню реформаторських ідей і формували відповідну суспільну думку. Редакції цих видань стали осередками, у яких гуртувалися однодумці, що виступали за політичну реформу [21, с. 9].

Початком процесу послаблення цензури в Чехословаччині можна вважати конференцію, присвячену 80-й річниці народження Ф. Кафки 1963 р., яка не тільки реабілітувала його як провідного представника німецької літератури в Празі, але й актуалізувала деякі з головних ідей його творчості: існування державної бюрократичної машини як її самоціль, її зарозумілість і відчуження від звичайних громадян [21, с. 9].

У Словаччині першим проявом послаблення цензури стала дискусія щодо питання реабілітації жертв політичних репресій на сторінках часопису «Культурні жівот» в 1962-1963 рр. [21, с. 10].

Критичні статті в цей період починають друкувати «Літерарні новіни», які ще до «Празької весни» видавались накладом 135 тис. Вплив часопису «Літерарні новіни» у суспільстві був настільки потужним, що їх можна

назвати виданням, що формувало суспільну думку. До таких видань належали «Дівадельні новіни» та «Фільмове і телевізні новіни». Дуже велику роль, особливо в середовищі гуманітарної інтелігенції, відігравали такі видання, як «Тварж», «Діяніє і сучасност», «Веда і жівот», «Соціалогіцки часопис», «Філософіцке лісти». Серед молоді значне місце займали неофіційні чи напівлегальні часописи, які видавались університетами. Найбільш відомими серед них були часописи «Бухар» Технічного університету в Празі та «Студент», друкований орган ЧСМ [21, с. 10].

Потужною спробою подолати цензуру і виступити проти існуючого режиму в країні став IV з'їзд Спілки письменників Чехословаччини, що проходив 27-29 червня 1967 р. в Празі.

Цензурою було заборонено друкувати в пресі виступи антипартійного характеру, що лунали на з'їзді. Редакційна рада часопису «Літерарні новіни» відреагувала на цю заборону рішенням не висвітлювати перебігу з'їзду взагалі [149, с. 249]. Із тридцяти восьми доповідей, зроблених за період роботи з'їзду, у пресі було опубліковано лише вісім: вступне слово до з'їзду В. Завади в часописі «Літерарні новіни» [234, с. 1]; доповідь Ї. Гаєка в «Руде право» під заголовком «Хто є революціонерами літератури» [169, с. 3], доповідь Ї. Гендріха в «Руде право», «Літерарні новіни» та в «Культурні творба» під заголовком «Місце і роль Спілки чехословацьких письменників» [171, с. 2-3]; доповідь Я. Яну в часописі «Імпульс» під заголовком «Реалістична естетика мертва?» [174, с. 485-486]; вступне слово М. Кундери в газеті «Літерарні новини» [190, с. 4], доповідь А. Матушка в журналі «Імпульс» під заголовком «Свобода творчості» [198, с. 483-484], доповідь Я. Піларжа в «Руде право» під заголовком «Читачі, книги, письменники» [208, с. 4] та доповідь І. Скали в «Руде право» під заголовком «Достатньо місця для всіх справжніх письменників» [101, с. 3]. Але на основі цих виступів читачі не могли зробити висновку про реальний масштаб дискусії, що відбувалася під час роботи з'їзду.

Керівництво КПЧ на чолі з А. Новотним відповіло адміністративними репресіями проти Спілки письменників (розгром часопису «Літерарні новіни»), але вже в січні 1968 р., після відставки А. Новотного, письменники домоглися повернення часопису [21, с. 11].

4 березня 1968 р. президія ЦК КПЧ, у результаті внутрішнього конфлікту, прийняла постанову про відміну цензури. Урядовою постановою № 69/1968 від 13 червня 1968 р. було припинено діяльність Центральної видавничої комісії. А вже 26 червня 1968 р. був прийнятий закон № 84/1968 «Про заборону цензури», що став кульмінацією політики комуністів-реформаторів у сфері контролю й управління ЗМІ [184, с. 6]. У законі, зокрема, зазначалось: «Цензура є неприпустимою. Під цензурою розуміємо будь-які дії державних органів проти свободи слова і способів її поширення» [21, с. 395].

Не останню роль у відміні цензури відіграли і деякі члени ЦК КПЧ, які виступали за прискорення реформ і, користуючись своїм привілейованим становищем, почали відкрито виступати в ЗМІ. Піонером у цій справі став Й. Смрковський зі статтею «Про що сьогодні йдеться?» («Праце» від 21.01.1968 р.); слідом за ним виступили В. Славік, М. Губл, З. Млинарж, Е. Голдштукер, О. Шик [21, с.11; 337, с.18].

Найрадикальнішими з числа ЗМІ були часописи «Студент», «Репортер», «Літерарні лісти». Однак, як виявило соціологічне опитування в липні 1968 р., найпопулярнішими серед населення були помірковані видання «Праце», «Млада фронта», «Земнєдєльске новіни» – 39%, «Руде право» – 20%, «Лідова демократіє» і «Свободне слово» – 13%, усі інші – 28% [253, с.122].

«Руде право» було єдиним друкованим органом, що мав досвід проведення постійних пропагандистських кампаній, спрямованих проти зовнішніх і внутрішніх ворогів, і який був під пильною увагою критиків реформ. Однак, як і інші газети, навесні 1968 р. «Руде право» поступово звільнилося від тісних зв’язків із президією та секретаріатом ЦК КПЧ, а рівень емансипації часопису навіть викликав занепокоєння серед

реформістських членів керівництва КПЧ. Проте «Руде право» залишалося вірним прихильником політики ЦК; і той факт, що в перші дні після окупації Чехословаччини в серпні 1968 р. «Руде право» взяло участь у загальнонаціональному виступі проти інтервенції, не можна розглядати як відхід від керівної лінії КПЧ [184, с. 9-10].

Часопис «Літерарні новіни» в лютому 1968 р. припинив свою діяльність. Новим часописом спілки письменників стали «Літерарні лісти», що зберегли попередній склад редакції часопису «Літерарні новіни» і його опозиційний характер [149, с. 249]. Душан Гамшік з цього приводу згадує: «Із ліквідацією «Літерарніх новін» мав бути ліквідований вплив групи літераторів, яку очолював В. Гавел» [339, с. 59].

Мілан Югманн, який працював у часописі в цей період, зазначає, що зі змінами в керівництві партії постало питання про зміни в стратегії і тактиці часопису «Літерарні лісти», бо вже не можна було покладатись лише на боротьбу з догматизмом, що характеризувалась інтелектуальним обмеженням. Новим завданням часопису стало розширення свободи вираження, підтримка плюралізму поглядів і різних громадських об’єднань, що виходили за межі комуністичної партії. Разом із цим на сторінках часопису з’явилися такі раніше заборонені імена, як Коларж, Забран, Кржелін, Заграднічка, Чепа та ін. [149, с. 249].

Тезу про необхідність існування вільної преси як елементу демократичної системи розвиває у статті «Про свободу преси» І. Кліма. Стаття була вміщена в сьомому номері часопису «Літерарні лісти». Автор заперечує думку, що вільна від цензури преса може існувати лише за наявності в державі опозиції, але справжню демократичну систему, на його думку, важко уявити без існування незалежних політичних партій. А в період, що переживає країна, який І. Кліма назвав перехідним і який характеризується пошуком нових форм існування соціалістичної демократії, проблема цензури і свободи преси стає першочерговою, тому що без вільної преси неможливий вільний обмін думками, який би охоплював не окрему

групу громадян, а суспільство загалом. І. Кліма також наголошує, що свобода друку належить до головних прав і свобод людини, а рівень закону, що захищає це право, є відображенням рівня свободи, якого досягло суспільство. Через це І. Кліма першочерговим визначає завдання прийняття Національними зборами змін до закону про друк, що відмінили б цензуру, якої немає в жодній демократичній країні Європи [56, с. 2].

До найбільш обговорюваних проблем у ЗМІ періоду «Празької весни» можна віднести питання про реабілітацію жертв політичних репресій 50-х років, про роль партії в суспільстві, необхідність проведення і характер економічних реформ. Але одним з найгостріших питань цього періоду, що обговорювалось у ЗМІ, було питання про доцільність існування реальної опозиційної політичної партії в країні.

Так, у шостому номері часопису «Літерарні лісти» у рубриці «Дискусійна трибуна» вийшла стаття Вацлава Гавела «На тему опозиції». У ній В. Гавела можна виділити три частини. У першій В. Гавел називає свободу слова, існування опозиції і законність реальної боротьби за владу головними умовами демократії. У другій він, аналізуючи гарантії демократії, розглядає існуючі в чехословацькій політиці концепції, зокрема концепцію існування внутрішньопартійної опозиції у правлячій партії, яку В. Гавел називає ілюзорною тому, що без зовнішнього контролю рано чи пізно КПЧ знову втратить самоконтроль і почне дегенерувати [46, с.4].

Іншу ідею, яка передбачає існування опозиції як незалежність окремих осіб, В. Гавел називає демонстрацією кабінетного принципу, адже одна людина не може протидіяти силі організованої партії [26, с. 4].

Наступний тип можливого контролю або форми існування безпосередньої опозиції, що розглядається В. Гавелом, це громадські та профспілкові організації. Але, попри політичний характер цих організацій, на думку В. Гавела, вони не впливають на жодне важливе рішення, тому що побудовані за принципом політичної доцільності і служать лише меті утримання політичної влади в державі; ці організації не можуть добре

виконувати ролі контролера влади, бо постійно будуть робитися спроби об'єднати їх у певну «політично контрольовану» організацію на зразок Національного фронту, що було б спрямоване проти тенденцій розвитку і ні до чого доброго не призвело [46, с. 4].

В. Гавел називає ці концепції неповноцінними тому, що жодна з них не дає вибору. Адже говорити про демократію можна лише там, де люди мають можливість – періодично – вибирати владу, що, у свою чергу, передбачає існування хоча б двох рівних альтернатив. В. Гавел також додає, що поки в Чехословаччині буде існувати комуністична партія як партія, доти буде актуальною і необхідність другої політичної партії як її гідного і рівноправного партнера у «боротьбі за владу» і водночас гаранта її зовнішнього контролю. Тому в умовах Чехословаччини найкращою В. Гавел уважає існування двопартійної системи, а для запобігання можливим конфліктам він пропонує їх стосунки будувати на «історично новому типі коаліційної співпраці: за умови повної політичної рівноправності у взаємному контролі партії могли б укласти угоду про базові положення суспільної мети, тобто гуманну, соціально справедливу і цивілізовану самореалізацію народу шляхом демократичного соціалізму» [46, с. 4].

У третій частині статті В. Гавел розглядає проблему існування значної кількості активних громадян, які не можуть брати активної участі в політичному житті країни, бо не є членами КПЧ, тому що не поділяють її ідеологію. Цю проблему, на його думку, могло б вирішити створення демократичної партії. Але це не означає, що вона є єдиним послідовником демократії, так само як комуністична партія не може присвоїти собі статусу єдиної соціалістичної сили: демократія і соціалізм можуть бути лише загальносуспільними категоріями, розвиток яких – це справа всіх, тому важливою умовою демократичного розвитку В. Гавел називає проведення послідовної реабілітації всіх некомуністів, що були репресовані за свої погляди [46, с. 4].

У цьому ж номері часопису «Літерарні лісти» друкували коментар Ї. Ледерера до статті З. Млинаржа «Що робити з нашою демократією?», уміщеній у «Руде право» від 26 березня 1968 р. Ї. Ледерер відкрито обурюється скептичним ставленням З. Млинаржа щодо можливості існування опозиційних політичних партій, особливо в контексті реформування існуючої системи влади, що виражається монополією КПЧ, і критикує тезу З. Млинаржа про те, що лише Національний фронт є реальним шляхом демократичного розв'язання проблеми співіснування комуністів і некомуністів [79, с. 3]. Ї. Ледерер підкреслює, що плюралістична система – це не лише дискусія, що розпочалася за «наказом згори», а існування можливості створити справжню опозиційну політичну силу [73, с. 2].

Цю ж ідею розвиває П. Підгарт, аналізуючи «Програму дій КПЧ» у статті «Національний фронт або парламент?», що була вміщена у восьмому номері «Літерарніх лістів».

П. Пітгарт назвав «Програму дій КПЧ» досить вдалим компромісом у ситуації, коли керівництво країни зазнає тиску з боку країн соцтабору та існує непроста ситуація всередині країни. Особливу увагу П. Підгарт звертає на розділ Програми дій, присвячений розвитку політичної системи, та ставить два питання: про роль політичних партій у цьому процесі і про недоречність співіснування Національного фронту та парламенту [93, с. 1,5].

П. Підгарт вважає помилковою спробу Програми дій КПЧ відповісти оновленим Національним фронтом на питання про роль некомуністичних партій у процесі розвитку політичної системи, а водночас на питання про плюралістичний чи однопартійний характер майбутньої демократії. П. Підгард бачить у новій ролі Національного фронту своєрідні межі, політичної боротьби, тому що Програма дій не припускає існування опозиції проти лінії державної політики як лінії всього Національного фронту, опозиції, яка б боролася за владу в державі. Але політика завжди є боротьбою за владу, наголошує П. Підгарт, і відмова від цієї боротьби означає виключення політики з життя суспільства, а це не можна назвати демократією [93, с. 1,5].

П. Пітгард також відзначає, що ототожнення державної політики в Програмі дій КПЧ з політичною лінією Національного фронту перетворює парламент на декоративну установу, позбавлену реальної влади [93, с. 1,5].

Він критикує тезу Програми дій про керівну роль партії, яку КПЧ має заслужити, сприяючи вільному розвиткові суспільства, і наголошує щодо небезпеки реставрації сталінізму, поки партія буде доводити свою керівну роль у демократичній боротьбі. Тому П. Підгарт наголошує на необхідності існування можливості переходу влади від КПЧ до інших політичних сил як механізму запобігання такому розвиткові подій [93, с. 1,5].

Обговорення майбутньої політичної системи Чехословаччини було продовжено на сторінках «Руде право». Редакція газети звернулася з проханням до викладачів юридичного факультету Карлового університету доцентів Зденека Їчінські та Владіміра Клокочки прокоментувати роль політичних партій у нових умовах; коментарі вийшли в рубриці «На актуальну тему» під заголовком «Адаптувати політичну систему потребам нашого суспільства» 30 травня 1968 р.

Так, В. Клокочка зазначив, що подальший розвиток демократичного процесу в Чехословаччині буде йти югославським шляхом із урахуванням чехословацької специфіки – існування багатопартійної системи протягом тривалого часу. Багатопартійність, уважає В. Клокочка, має стати активним елементом соціалістичної демократії, але також необхідно враховувати ту обставину, що політичні партії, хоча й об’єднані в Національному фронті, будуть незалежними і формуватимуть його політичну лінію на основі вільної конфронтації ідей. В. Клокочка назвав неприродним заклик до створення апріорі опозиційних партій. На його думку, це є відображенням не зовсім нормальної ситуації розвитку чехословацького суспільства. Адже в розвинених країнах Заходу, на думку політолога, опозиційні партії не створюються навмисно, а стають такими в результаті політичного процесу Узагалі всі політичні партії, на його думку і у своїй діяльності не мають виходити за межі існуючої соціалістичної системи [214, с. 3].

На думку З. Їчинського, не комуністичні партії, які будуть повернуті до політичної діяльності як незалежні політичні партнери, мають виробити власні програми соціалістичного характеру, але на інших світоглядних засадах, наприклад, християнських, що, у свою чергу, дозволить громадянам із християнським світоглядом обґрунтувати своє бачення політичного процесу і мати свої соціалістичні ідеї та концепції. Допускається існування різних організацій, але за умови, що в їхній основі лежать соціалістичні засади. Ця умова, зазначив З. Їчінський, має бути сформульована у відповідних законах, які б також гарантували, що основні політичні свободи не будуть використані проти існуючої суспільної системи. На його думку, партії в різноманітті політичних сил можуть стати організаційною рушійною силою лише настільки, наскільки своїми програмами і своєю суспільною роботою доведуть можливість отримати більшість, при цьому неможливо припустити єдине – автоматичну консервацію керівної ролі партії, що стає можливою лише настільки, наскільки буде опиратись на добровільну підтримку суспільства [214, с. 3].

30 квітня 1968 р. у журналі «Студент» вийшла доповідь І. Світака «Ваша нинішня криза», що стала програмним документом КАНу [21, с.162-166].

Відповіддю КПЧ на доповідь І. Світака стали статті Здіслава Шульца «Який вихід з нинішньої кризи», яка вийшла в «Руде право» 14 червня, та Драгоміра Колдера «Довкола деяких політичних міркувань», що вийшла в «Руде право» 21 червня 1968 р.

З. Шульц, аналізуючи статті І. Світака «Ваша нинішня криза» та «Смисл відродження», яка була вміщена в часописі «Праце» від 19 травня 1968 р., відзначає, що ці статті І. Світака мають природу політичного маніфесту майбутньої політичної партії, тимчасову роль якої може виконувати КАН. Тим самим, на думку З. Шульца, І. Світак зробив себе ідеологом шести мільйонів безпартійних громадян Чехословаччини і навіть робітничого класу. З. Щульц у ідеях І. Світака бачить вираження політичної стратегії і тактики потенційної опозиційної партії, що претендує на владу

КПЧ. На думку З. Шульца, поспіх І. Світака у прагненні реалізувати свою програму, основний зміст якої він бачить у боротьбі опозиції з КПЧ за владу, є свідченням усвідомлення І. Світаком сили інтелектуального потенціалу комуністичної партії і як доказ наводить його тезу про повне оновлення складу Національних зборів. А оновлення означає, що ні Дубчек, ні Смрковський чи Кригель не зможуть бути обраними до Національних зборів. З. Шульц називає ілюзорною віру І. Світака в те, що опозиція дорівнює демократії, кінцю маніпуляції людьми, свободі. На думку З. Шульца, І. Світак як відомий борець з ідеологією сам стає творцем нової ідеології. З. Шульц називає абсолютно неправильною тезу І. Світака про необхідність боротьби з працівниками апарату як класом. Бо без апарату неможливе сучасне суспільство. А виникнення і функціонування командно-адміністративної моделі соціалізму в Чехословаччині є помилкою не апарату, а ідеології. Але, ураховуючи становище і роль КПЧ у суспільстві, З. Шульц наголошує на необхідності існування опозиції всередині КПЧ [228, с. 3].

Драгомір Кольдер у своїй статті «Навколо деяких політичних ідей» насамперед звертає увагу на те, що ідеї, подібні до ідей І. Світака, сприяють посиленню лівоконсервативних тенденцій. Д. Кольдер, як і З. Шульц, закидає І. Світаку те, що він не просто критикує деформації соціалізму, а виступає проти соціалізму як такого. Критикуючи ідею І. Світака про необхідність зміни напрямку зовнішньої політики Чехословаччини від Азії, тобто СРСР, до Європи, Д. Кольдер порівнює її з мюнхенською змовою і попереджає про такі ж наслідки. Д. Кольдер також відзначає, що в ідеях І. Світака немає нічого нового, тому що вони є копією вже відомих антикомуністичних доктрин. Заклик І. Світака до здійснення змін існуючої системи Д. Кольдер називає боротьбою з робітничим класом і соціалізмом, а суть цих змін бачить у поверненні до Чехословацької республіки зразка 1938 р. Аналізуючи концепцію І. Світака, Д. Кольдер відзначає, що І. Світак прагне більшого, ніж простого відновлення до лютневої системи. Значним недоліком програми І. Світака Д. Кольдер називає відсутність економічного блоку, адже

існування політичної системи неможливе без відповідної економічної системи. Такою економічною системою може бути лише система вільних ринкових відносин із демократичним змаганням різних форм власності, тобто нічого іншого, ніж уже існуючі соціалістичні виробничі відносини і соціалістична економіка. Д. Кольдер, звинувачуючи І. Світака у підготовці нового лютневого заколоту, який Д. Кольдер бачить у діяльності КАНу, говорить: «Було б помилкою думати, що їх відкритість є проявом політичної простоти. Це, навпаки, є виявом політичної впевненості, яка випливає з розуміння того, що деформації минулого мають сформувати авторитет, який дозволить їм відмовитись від співпраці в межах Національного фронту» [227, с. 8].

Загострення дискусії в чехословацьких ЗМІ знайшло своє відображення у виступі Ч. Цісаржа на нараді журналістів-комуністів 23 травня 1968 року. Ч. Цісарж виділяє два етапи розвитку чехословацької преси в період після січня 1968р.

На першому етапі процесу відродження, зазначає Ч. Цісарж, преса допомогла розширити і поглибити процес критики помилок минулого, сприяла демократизації суспільного життя і брала участь у формуванні нового політичного курсу КПЧ і держави, допомогла мобілізувати найширші верстви народу і залучити їх до політичної діяльності. На цьому етапі преса допомагала зорієнтуватись і комуністам, які були позбавлені інформації про події на січневому пленумі і дізнавались правду завдяки ЗМІ [34, с. 3].

На другому етапі, починаючи від змови генерала Шейни, на думку Ч. Цісаржа, преса почала нарощувати обсяг повідомлень про проблеми та інформації сенсаційного характеру. Кількість стала переважати над якістю матеріалу, почали поширюватися напівправда і спекуляції. Часто непродумана критика колишньої діяльності партії і держави переростала у свідомості людей в суцільну дискредитацію періоду соціалістичного будівництва. Органи партії і держави, опинившись під тиском нагромаджених проблем, не змогли відповідати на питання з усіх сторін. Преса, підтримуючи

цілі партійної програми, разом із тим не підтримує зусиль партії в опануванні ситуацією, а, навпаки, сприяє розвитку анархії. А для подальшого розвитку соціалізму важливою є подальша роль преси, яка, на думку Ч. Цісаржа, повинна мати необхідну свободу слова [34, с. 3].

Але, як зазначає Ч. Цісарж, свобода не означає відкидання правил і норм роботи ЗМІ. Необхідно задуматись, наголошує Ч. Цісарж, над ідеєю і профілем кожного часопису. Це завдання не лише редакції, але й організації, що видає газету, адже не може довго тривати ситуація, коли сам автор статті вирішує, що друкувати, а що ні. Нормалізувати необхідно також стосунки між окремими редакціями і відповідними представниками партії та держави [34, с. 3].

Необхідною умовою в роботі ЗМІ Ч. Цісарж назвав необхідність виступів поряд із офіційними діячами представників найрізноманітніших груп суспільства, адже останнім часом свої погляди в ЗМІ висловлює в основному інтелігенція, а необхідно залучати більше робітників і селян [34, с. 3].

До окремої категорії в ЗМІ відносить Ч. Цісарж авторів, які мають особливу точку зору і своєрідні ідеї, що розходяться з позицією газети або інтересами держави. На його думку, було б добре, щоб редакції наголошували читачеві чи слухачеві на своєрідному характері матеріалу [34, с. 3].

Ч. Цісарж підкреслив, що ситуація існування надмірної свободи в ЗМІ, особливо на радіо й телебаченні, які вважаються офіційними інститутами держави, завдала шкоди закордонним інтересам Чехословаччини, тому життєво необхідною умовою роботи радіо і телебачення є ретельніший відбір об’єктивної інформації, офіційних заяв і коментарів [34, с. 3].

У вісімнадцятому номері часопису «Літерарні лісти», що вийшов накладом у 300000 примірників, було вміщено маніфест «Дві тисячі слів до робітників, селян, службовців, науковців, митців і до всіх ».

Своє негативне ставлення до маніфесту «2000 слів» керівництво КПЧ висловило в постанові «Про маніфест дві тисячі слів» [191, с. 1].

Як відповідь у дев'ятнадцятому номері часопису «Літерарні лісти» було надруковано «Ставлення до маніфесту 2000 слів» брнського осередку Спілки письменників Чехословаччини, що називає реакцію ЦК КПЧ на маніфест неправильною і такою, що свідчить про активізацію противників демократизації, адже «маніфест виник з тривоги і страху, що демократичні зусилля народу, комуністичної партії і Національного фронту стикаються з перешкодами. Консервативним силам не залишається нічого, ніж прагнути скерувати ситуацію до позачергового з'їзду КПЧ, тому вони використовують будь-яку можливість бачити заклик до контрреволюції там, де його немає. На цю небезпеку звертаємо увагу суспільства і не хочемо, бути в стороні, хочемо щоб демократія була послідовною і не більше» [110, с. 6].

Негативно відгукнувся про маніфест «2000 слів» Й. Смрковський у статті «Одна тисяча слів», що була надрукована в «Руде право» від 5 липня 1968 р. [104, с. 3].

У «Руде право» також були опубліковані листи і звернення громадян, у яких вони висловлювали своє ставлення до маніфесту «2000 слів».

Так, про свою підтримку маніфесту заявили 433 працівники підприємства «Шкода» у м. Плзень, викладачі Інституту легкої промисловості в м. Ліберці, 105 працівників підприємства «Південне» в м. Чеські Будійовіці [159, с. 2]. Беззастережну підтримку маніфесту також висловили учасники установчих зборів брненської організації Спілки наукових працівників та пленум районного комітету Об'єднання чехословацьких партизанів у м. Нові-Йічін [154, с. 2].

На зборах трудового колективу машинобудівного заводу в м. Цвікове, у яких взяли активну участь комуністи, маніфест «2000 слів» був гостро розкритикований [159, с. 2]. Як відкритий напад на нове керівництво КПЧ і уряд засудили маніфест працівники Словацького комітету Спілки виробничих кооперативів у Братіславі [154, с. 2].

У період «Празької весни» значно зросла роль радіо. У цей період фактичним керівником чеського радіо був перший заступник головного

редактора Ростислав Бегал, ініціатор реформування чехословацького радіо, якого з початком нормалізації звільнили за участь у процесі демократизації [387, с. 332-333].

Нове керівництво, що складалося переважно з реформаторів, забезпечило свободу творчості працівників радіо. На радіо були запроваджені щоденні аналітичні програми, що коментували події з життя країни, які стали чутливим барометром поточної ситуації, такі як «Живе слово» і «Трибуна слухачів». Значну частину ефірного часу в 1967 р. та першій половині 1968 р. займала трансляція громадських зібрань, у яких брали участь політики, письменники, науковці. Для участі в бесідах у прямому ефірі на радіо запрошували представників як прогресивних, так і консервативних сил [387, с. 333].

Ще в другій половині 1966 р. на радіо організовувались прогресивні бесіди на актуальні суспільні теми в радіопрограмах «Круглий стіл», а пізніше «Клуб активного мислення». Свої погляди на політику, ідеологію та історію тут відкрито висловлювали ліберальні письменники, філософи, науковці і митці, такі як В. Гавел, М. Форман, М. Кундера [387, с. 327].

Та вже 25 червня 1968 р. з ініціативи працівників радіо і комітету КПЧ М. Марко був звільнений із посади головного редактора чеського радіо, період ренесансу чехословацького радіо закінчився [387, с. 327].

Процес лібералізації Чехословацького телебачення розпочався на нараді керівників чехословацького телебачення 31 січня 1968 р., де була поставлена вимога щодо відновлення роботи раніше закритих телепрограм, відновлення аналітичної функції служби новин, а також дискусійної програми Їржиго Контурка «Суспільна справа», що була закрита навесні 1967 р. [362, с. 22].

У кінці лютого 1968 р. відбулася загальнодержавна конференція комуністів – працівників чехословацького телебачення. Учасники конференції виступили проти втручання ЦК КПЧ у роботу телебачення, вимагали програмної та фінансової незалежності телебачення, а також

переведення телебачення у підпорядкування голові уряду або відповідному комітету Національних зборів, але не ЦК КПЧ. Вони також поставили питання про доцільність існування Центрального управління інформації як органу цензури [327, с. 8-9].

Першим значним сигналом про зміни в атмосфері суспільного життя стала телепрограма, що вийшла в ефір 4 лютого 1968 р. У ній взяли участь головний редактор «Телевізійних новин» К. Вінтер і голова СПЧ Е. Голдштукер, який висловив своє бачення IV з'їзду Спілки письменників, страховських подій (виступи студентів в Празі 1967 р. – Ф. І.) і проблеми свободи слова [207, с. 529; 274, с. 22].

У квітні 1968 р. Спілка кінематографії і телебачення (ФІТЕС) створила комісію з питань реабілітації кіно і телепрацівників, які були репресовані з політичних мотивів у період з 1948 по 1968 рр. Комісію очолив режисер Їржім Крейчік [326, с. 15].

21 червня чехословацьке телебачення показало найвизначніший фільм 1968 р. сценариста О. Беднаржової та режисера М. Томси «Свідчення для попередження», що був присвячений судовому процесові 1954 р. у справі так званої «Головної ради», у ході якого за звинуваченням у виробничому саботажі було засуджено сім чоловік на терміни від чотирнадцяти до двадцяти років позбавлення волі. У фільмі були використані не лише свідчення тих, хто дочекався амністії, але й родичів померлих у в'язниці, свідчення високопоставлених функціонерів КПЧ того часу, а також зустріч колишніх в'язнів із їхнім прокурором, який сам захотів із ними зустрітись і подивитись в обличчя власному минулому. Фільм наголошував на неприпустимості повторення подібних фактів у майбутньому [324, с. 6].

Телебачення практикувало пряму трансляцію суспільних зібрань, на яких громадяни дискутували з політиками про політичну ситуацію в країні. Програма Чехословацького телебачення в період до серпня 1968 р. містила велику кількість публіцистичних передач, у яких журналісти розмірковували над питанням розвитку Чехословаччини після лютого 1948 р. Наприклад, про

проблему репресій 50-х років говорили у своїх сюжетах для програми «Прихована камера» журналісти В. Броніслав і О. Беднарова. Телебачення намагалося реабілітувати чехословацьких учасників прозахідного руху опору в Другій світовій війні. Серед програм, що намагалися пояснити проблемні питання чехословацької історії, слід відзначити програму Властіміла Ваври «На допомогу генеральній прокуратурі», який не вірив офіційній версії смерті Яна Масарика. У період «нормалізації» цю програму подавали як зразок негативної діяльності чехословацького телебачення в 1968 р. [362, с. 23].

Відкрито обговорювались такі заборонені питання, як характер виборів у попередній період і пов'язане з ним зниження громадської активності, роль ЗМІ у вільному суспільстві, рівноправність членів КПЧ і безпартійних громадян, необхідність економічної реформи [323, с. 530].

Гострішими програмами чехословацького телебачення періоду «Празької весни» були «Зонд», «Між нами», «Куди йдемо», «Суспільна справа». Їх творцями були журналісти Ї. Контурек, Л. Данеш, Ї. Румл, К. Кунцл, В. Тосек і керівник чехословацького телебачення Їржі Пелікан, який підтримував проведення дискусії в прямому ефірі [322, с. 123].

Саме Ї. Пелікан, який очолював чехословацьке телебачення з 1963 р., почав запроваджувати на телебаченні новації, що на той час були революційними. Він запрошував посередніх партійних функціонерів для участі у програмі «Інтерв'ю з міністром», що виходила у прямому ефірі, і показував їхню некомпетентність. Ї. Пелікан спільно з керівником австрійського телебачення Гельмутом Зієлкем організував дебати між представниками влади Праги та Відня, у яких чехословацькі глядачі мали можливість побачити закрите західне суспільство [321, с. 22-23].

Чехословацьке телебачення підтримало маніфест «2000 слів». А напередодні зустрічі чехословацької і радянської делегації в Черні-над-Тисою на телебаченні П. Когоут і Ї. Ганзелка читали в прямому ефірі «Послання громадян до президії КПЧ». Після 21 серпня завдяки чехословацькому телебаченню, сигнал якого ретранслювало австрійське

телебачення, вторгнення військ ОВД до Чехословаччини побачили глядачі всього світу [323, с. 530].

Отже, не останню роль у досягненні високого рівня лібералізації суспільно-політичного життя в Чехословаччині періоду «Празької весни» відіграло запровадження свободи слова. Ліквідація цензури відбулася за ініціативою «згори», що в свою чергу зобов'язало КПЧ відстоювати власні погляди і позицію в чесній дискусії на сторінках преси і в теле- та радіоефірі, а не силовими методами.

Дискусія в чехословацьких ЗМІ мала значний вплив на формування свідомості чехословацького суспільства. Адже в цей період на обговорення виносяться гострі й неоднозначні питання, що торкаються різних сторін суспільного життя, таких як необхідність існування вільних ЗМІ, реабілітація жертв політичних репресій, форми існування опозиції, критика програмних творів КПЧ і громадських організацій, критика керівної ролі партії, питання федералізації та ін.

А розгляд цих питань відбувається через висвітлення в ЗМІ різних, часто протилежних точок зору і таких, що суперечать офіційним підходам. Крім того, засоби масової інформації намагались відображати і реакцію громадян на ті чи інші події, що у свою чергу створювало умови для об'єктивного розуміння громадянами справжніх причин тих процесів, які відбувалися в їхній державі.

3.3. Студентський рух в університетах Чехословаччини

Одним із визначних факторів, що впливав на процес лібералізації суспільно-політичного життя чехословацького суспільства в період «Празької весни», була активізація студентського руху.

Відправною точкою участі чехословацьких студентів у процесах «Празької весни» стала демонстрація студентів 31 жовтня 1967 р., що розпочалася в студентському містечку, розташованому в празькому районі

Страхов. Причиною виходу студентів на демонстрацію послужили незадовільні умови у студентських гуртожитках, постійні перебої з електропостачанням та ін. Тому студенти й вийшли на демонстрацію під гаслом «Хочемо світла! Хочемо вчитись!».

Демонстрація студентів, що збіглася з урочистим засіданням ЦК КПЧ, ЦК Національного фронту й уряду, присвяченому 50-й річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції, нараховувала не менше 1500 чоловік, була розігнана службою безпеки, у результаті чого п’ять студентів отримали серйозні поранення. Із боку служби безпеки було троє поранених, але жоден із них не впізнав своїх нападників [394, с. 99; 391, с. 4, 7].

Жорсткі дії міліції проти студентів на тлі подій IV з’їзду Спілки письменників (червень 1967 р.) сприяли наростанню бунтівних настроїв у суспільстві, тим більше, що керівництво КПЧ наголосило на тому, що ініціатори акції будуть покарані [391, с. 7]. Навіть досить поміркована «Млада фронта» за 14 листопада 1967 р., хоч і засудила форми протесту, які обрали студенти, водночас піддала критиці дії служби безпеки та майбутні адміністративні заходи щодо студентів [216, с. 1, 6].

Університетський районний комітет (УРК) Чехословацького союзу молоді (ЧСМ) Праги випустив інформаційний бюлетень. У бюлетні містилися витяг із засідання Ради гуртожитків Страхова та інформація про причини і перебіг демонстрації, а також витяги з постанов організацій ЧСМ при факультетах і документ із коротким викладом висновків різних нарад УРК ЧСМ Праги з інформацією про наступні кроки. Цей бюлетень, однак, керівництвом деяких факультетів був видалений зі стінгазет. Його поширення також заборонив МК ЧСМ. УРК ЧСМ Праги з посиланням на закон про ЗМІ заборонив подальший випуск бюлетеня. Студенти повністю ігнорували цю заборону і намагались її обійти, друкуючи великі цитати. Пленум Празького РК ЧСМ прийняв рішення про заснування робочої групи з делегатів пленуму і празьких факультетів так званої міжфакультетної комісії.

Її завданням було зібрання інформації про проблеми студентів, а також участь у підготовці та виданні «Бюлетня» Празького РК ЧСМ [391, с. 9].

Студентська рада філософського факультету Карлового університету у своїй резолюції від 9 листопада 1967 р., адресованій міністру освіти Ї. Гайкові, ЦК КПЧ, МК КПЧ Праги, Міністру внутрішніх справ, ЦК ЧСМ і Празькому УРК ЧСМ, висловила стурбованість щодо страховських подій і наголосила на необхідності покращення побутових умов студентів. А також звернула увагу на значно глибші причини соціальних негараздів студентів, що не можуть бути усунуті за короткий час. Рада звернула увагу на заздалегідь негативне ставлення суспільства до студентів та інтелігенції загалом. Причину негативного ставлення служби безпеки до студентів та інтелігенції автори резолюції бачили у відсутності чіткого визначення ролі служби безпеки в соціалістичному суспільстві [391, с. 10].

Із метою усунення в майбутньому подібних подій студентська рада вимагала: «1. Академічного управління на факультетах і в гуртожитках (адресована МО і ЦК КПЧ). 2. Назвати імена винних із служби безпеки і види покарання. 4. Вимагати від міністра освіти Ї. Гайка винесення страховських подій на розгляд Національних зборів. 5. Вимагати висвітлення страховських подій у пресі. 7. Вимагати заборони вживання хімічних засобів проти людей на території ЧССР» [391, с. 10].

Рішучу позицію щодо бунтівних студентів зайняв перший секретар ЦК КПЧ А. Новотний. Виступаючи на засіданні політбюро 28 листопада 1967 р., він наголосив: «Резолюція, прийнята філософським факультетом, доводить, що йдеться не про економічні і побутові проблеми, а про політичні речі. Перший пункт резолюції підтверджує, що, зокрема, для студентів філософського факультету на першому місці стоять політичні питання. Я маю на увазі, як зазначено в резолюції, що партія проти інтелігенції. Вже цього достатньо, щоб говорити про політичний характер демонстрації. …У резолюції, прийнятій на філософському факультеті, вміщені відверті

антипартійні й антисоціалістичні вимоги. Антипартійні тому, що відкидають керівну роль партії.

Я думаю, що дуже важливо буде виправити несприятливу політичну ситуацію у вищих навчальних закладах, причиною якої є не страховські події і відсутність там світла…

Демонстрація була кульмінацією внутрішньої ситуації серед студентів, і деякі люди скористалися нею. Якщо відступимо, це означатиме можливість нових акцій. Це організований рух, це не тільки питання студентів. За студентами стоять сьогодні організатори, які знають, чого хочуть, викликаючи політичний рух студентів» [391, с. 11].

Страховські події стали поворотним пунктом розвитку чехословацького студентського руху в 60-х роках. Студенти були серед найбільших критиків режиму А. Новотного. Окрім того, необхідність вирішувати власні проблеми сприяла розвитку студентського самоврядування в межах офіційної чехословацької молодіжної організації ЧСМ, покращенню викладання, поліпшенню умов навчання і вимагала загальної демократизації суспільства [391, с. 8].

Те, що проблеми страховських студентів не були винятковими, підтвердило одне із засідань державного комітету з питань вищої освіти, на якому ректор Аграрного університету міста Брно розповів про 150 скарг на недоліки у гуртожитках університету. Ректор Аграрного університету в Празі доповів, що їхні гуртожитки, які мали бути здані в експлуатацію ще в серпні 1966 р., були готові лише в жовтні 1967 р., але також не могли бути прийнятими через наявність 260 значних недоліків [148, с. 251].

«Страховські події» засвідчили неспроможність А. Новотного вирішувати державні проблеми і прискорили його відставку з посади першого секретаря ЦК КПЧ. Обрання першим секретарем ЦК КПЧ О. Дубчека в січні 1968 р. стало сигналом до змін у суспільному житті країни. Дійшла справа і до реабілітації активістів студентського руху.

Так, 22 лютого МК ЧСМ було реабілітовано одного з активних діячів студентського руху Їржі Мюллера [232, с. 4]. Ї. Мюллер ще в квітні 1964 р. у журналі «Бухар» у статті «Партія і ми» висловив своє бачення ролі ЧСМ у стосунках КПЧ і молоді. Він наголосив на негативній ролі тотального контролю над життям молоді з боку КПЧ, на закритості партії, що не сприяє розв'язанню різних гострих проблем у суспільстві. Партія, на думку Ї. Мюллера, хибувала на недостачу самокритики та недовіру до молоді країни. Він також підкреслив важливість контактів чехословацької молоді із Заходом і вимагав, щоб молодіжна організація стала опозиційною до КПЧ. Ці погляди Ї. Мюллер репрезентував на І національній конференції університетів у Празі в грудні 1965 року, і його підтримала більшість делегатів. У результаті було прийнято рішення про створення незалежної комісії при університетській раді ЦК ЧСМ. Її завданням було розробити пропозиції щодо вдосконалення структури, змісту, завдань для роботи ЧСМ і ролі у ній студентів та винести їх на обговорення на XIII з'їзді КПЧ. У результаті Ї. Мюллер був відрахований із університету і ЧСМ та достроково призваний до армії [300, с. 416].

Процес лібералізації, запущений новим керівництвом КПЧ, сприяв пожвавленню в середовищі студентства дискусії про нову форму організації студентського руху, що активно йшла ще з кінця 1967 р. Не останню роль у виникненні цієї дискусії відіграла офіційна позиція ЧСМ щодо страховських подій, що зламала віру радикальних студентів у можливість реформувати ЧСМ. Зденек Пінц, один із вірних членів ЧСМ, із цього приводу зауважив: «У ЧСМ і його органах ми почали працювати так, щоб перетворитись на щось корисне. Ми переконали багатьох студентів, які висловлювали глибоку недовіру до ЧСМ, щоб вони вступили до організації і допомогли змінити її з середини. Після страховських подій ми переконались, що далі не можна буде реалізувати нашу програму в межах існуючих структур ЧСМ. Тому ми вирішили ці структури змінити, для чого скликали своїх товаришів» [394, с. 107].

13 січня 1968 р. у Карловому університеті зібрався празький актив студентів, скликаний празьким УРК ЧСМ, були також присутні представники факультетів празьких університетів, члени празького УРК ЧСМ, ЦК КПЧ і представники Міністерства освіти та рядові члени ЧСМ. На зборах радикальні студенти (Каван, Кованда, Тіл, Голуб) висловили сумнів щодо об'єктивності офіційної версії страховських подій. На активі було також прийнято рішення про проведення 21 березня 1968 р. в університетах референдуму, на який виносилось питання про можливе створення незалежних студентських організацій поза межами ЧСМ [392, с. 4].

У березні відбувся пленум ЦК ЧСМ, на якому було обране нове керівництво ЧСМ на чолі з З. Вокругліцким. Радикальні зміни також відбулися в організаційній структурі ЧСМ.

З. Вокругліцкий в інтерв'ю для часопису «Культурні творба» з цього приводу зазначив: «Вважаю помилкою, що ЧСМ в минулому на перше місце ставив суспільні інтереси, а особисті інтереси молоді ігнорував. Сьогодні хочемо чинити інакше. На перше місце ставимо інтереси молоді, і через них прийдемо до розуміння інтересів суспільства. Повернення до соціальних проблем студентів, сільської та робітничої молоді може їх практично об'єднати, що в нинішній ситуації може створити справжню єдність» [201, с. 3].

Та процес розпаду ЧСМ був настільки швидким, що до жодного референдуму справа не дійшла. Майже всі повноваження були передані різним групам, що об'єднували студентів за інтересами. Але це не допомогло новому керівництву ЧСМ зупинити процес дезінтеграції. Виникали нові студентські об'єднання, що не вступали до ЧСМ [377, с. 144].

Створення нових організаційних структур у студентському русі відбувалося непросто, особливо складним був процес створення загальнодержавної організації [393, с. 108]. Негативне враження про роботу ЧСМ у більшості студентів сприяло значній диференціації поглядів на головне питання: яку організацію і на основі яких принципів створювати? Існувала тенденція до створення виключно політичної організації студентів

як «молодіжної партії», опозиційної, але соціалістичної за своєю суттю. Однак вона була слабкою і не знайшла значної підтримки серед студентів. Деякі схожі елементи містила програма футурологічного клубу. Також існувала ідея створення окремих політичних організацій молоді при різних політичних партіях, тобто створення союзу комуністичної, народної і соціалістичної молоді. Але й ця ідея не знайшла серед студентства необхідної підтримки [211, с. 6]. Вирішити проблему мала загальнодержавна рада університетів.

Рада відбулася 22-23 лютого 1968 р. в Брно. Від імені словацької делегації виступав братиславський студент Я. Галушка, який ратував за побудову загальнодержавної студентської організації знизу за регіональним принципом. Цей принцип мав виходити з майбутнього федеративного устрою Чехословаччини. Єдність чехословацького студентського руху мала втілюватися за допомогою парламенту з паритетним членством чеських і словацьких представників. Для вироблення проекту нової організації було створено чеську і словацьку робочі групи. Передбачалося обговорення цього питання на чеській і словацькій університетських конференціях, після чого, у квітні, мала відбутися загальнодержавна конференція. Паралельно з конференціями робочі комітети мали підготувати проект програми і структури незалежного студентського руху і провести їх обговорення на всіх факультетах. Рада також написала відкритий лист, у якому виступала проти розгону студентських демонстрацій у Польщі [394, с. 109-110].

Навесні 1968 р. поступово з-під контролю ЧСМ почали виходити його друковані органи. На початку березня 1968 р. часопис «Студент», у якому пройшла заміна редколегії, оголосив про відокремлення від ЧСМ [189, с.5]. А його 15-ий номер від 19 квітня 1968 р. вийшов під назвою «Щоденник молодої інтелігенції» [392, с. 21]. Часопис «Студент» був створений восени 1965 р. на противагу радикальним часописам факультетів. Але вже через три місяці своєї діяльності «Студент» розчарував А. Новотного своїми матеріалами про проблеми студентського життя. Хоч його наклад в 1968 р.

не був досить великим і не представляв офіційно жодної студентської організації, він мав значний вплив через свою радикальність [392, с. 5]. Часопис, наприклад, опублікував відкритий лист І. Світака, у якому останній виступав за відновлення соціалістичної демократії [28, с. 162-166]. Гурток, що почав формуватися навколо «Студента», став ініціатором 4-тисячної демонстрації 3 квітня 1968 р. на Старомеський площі в Празі, під час якої лунали антипартійні гасла [350, с. 74]. Незважаючи на партійний тиск, у квітні 1968 р. виник Союз університетського студентства Чехії і Моравії, що запропонував часопису «Студент» стати його друкованим органом, яким він і залишався аж до свого зникнення після окупації Чехословаччини військами ОВД [162, с.10].

Дні, що передували створенню загальнодержавної університетської організації, пройшли в бурхливих дискусіях про її характер та устрій. Передусім так звані «празькі радикали» виступали за створення організації на виборній основі з добровільним членством, але перемогла ідея, щоб за основу майбутньої організації взяти організації самоврядування, що виникли на факультетах. Гострі дискусії також точилися щодо того, який напрямок має переважати у діяльності майбутньої організації, – соціальний чи політичний [392, с. 6].

У суперечках всередині студентського руху велику роль відігравали не лише концептуальні питання, але й особисте протистояння між окремими студентськими лідерами. Не можна забувати і про суперництво окремих студентських центрів. Маються на увазі виступи проти гегемонізму празького студентства інших центрів країни, у першу чергу Брно. З іншого боку, цьому конфлікту сприяла тривала опозиційна активність і політична діяльність та значна маневреність регіональних студентських організацій. Празькі студенти часто помічали, що їхні колеги з Брно висувають своїх представників без узгодження з ними і намагаються виступати від імені всіх студентів Моравії [394, с.112-113].

Разом з тим, у цей період виникає ідея створення студентської організації, що представляла б інтереси всіх регіонів. Цю ідею висунув комітет, що займався підготовкою її створення. Активну участь у ньому, зокрема, взяли П. Рібарж з Празького економічного інституту і Я. Куча, студент філософського факультету Університету Палацького в Оломоуці. Рішення про створення такої організації, що отримала назву Союз студентів вузів Чехії і Моравії (СВС), було прийняте після тривалого обговорення на установчому з'їзді в Оломоуці 25-26 квітня 1968 р., у якому взяли участь 138 делегатів із 55 факультетів. Таємним голосуванням була обрана президія з п'ятнадцяти членів, яку очолив П. Рібарж [394, с. 113-114].

Також було прийнято постанову, у якій проголошувалося, що СВС у своїй діяльності буде дотримуватися принципів соціалізму, демократії і гуманізму і керуватися декларацією ООН про права людини. Верховним органом СВС був визначений з'їзд як збори обраних представників усіх факультетів. У період між з'їздами функції найвищого органу виконував парламент СВС, у якому кожен факультет представляв один делегат. Автономними органами були об'єднання міських центрів факультетських об'єднань і шкільних товариств. Контрольні функції виконувала наглядова рада, а різні суперечки мав вирішувати мировий суд [19, с. 93-98].

На з'їзді точилися гострі дискусії щодо входження СВС до складу Національного фронту. Різко проти виступали так звані «празькі радикали», які взагалі не сприймали Національного фронту; їхнє ставлення змінилось лише після того, коли Національний фронт очолив Ф. Крігель, людина, якій вони довіряли [392, с. 8]. У проекті програми, що представив підготовчий комітет, указувалось, що СВС є «учасником Національного фронту як один з рівноправних партнерів політичних партій і громадських організацій» [206, с.7]. У підсумку було прийнято рішення про членство в Національному фронті, хоча дискусії з цього приводу тривали і надалі. СВС, таким чином, поставив під сумнів керівну роль КПЧ [392, с. 8].

СВС спочатку представляв незначну частину чеського студентства, безпосередньо після свого виникнення він об’єднував лише 15 факультетів. У СВС відмовлялись вступати противники так званого Рібаржового крила, яке проводило помірковану політику і розглядало СВС як організацію захисту студентських інтересів, тимчасом як Іван Деймал, студент агрономічного факультету Празького аграрного університету уважав, що союз передовсім має займатися матеріальними проблемами студентів. Цьому також мали сприяти добрі відносини з владою, яка в цей період займала помірковану позицію. Радикально налаштовані студенти почали вступати до СВС з метою змінити керівництво і концепцію союзу лише після військової інтервенції до Чехословаччини країн ОВД у серпні 1968 р. [394, с. 114].

У містах з великою концентрацією студентів були створені міські центри, що об’єднували представників різних факультетів. Вони мали успадкувати майно вузівських районних комітетів. 9 травня 1968 р. на ювілейній конференції вузівських районних комітетів ЧСМ було проголошено про розпуск ЧСМ у празьких ВНЗ. Замість ВРК була створена Академічна рада празьких студентів (АРПС), невдовзі перейменована в Празький студентський парламент (ПСП). В супереч М. Тілу, який пропонував створити закритий політичний клуб з обмеженим членством, перемогла пропозиція, зроблена Я. Когновою і студентом юридичного факультету Карлового університету З. Каванем, – створити організацію, що об’єднувала всіх студентів Праги [394, с. 115].

25 травня 1968 р. був створений Союз студентів Словаччини (ССС). У зібранні, яке прийняло рішення про створення ССС, узяло участь 114 делегатів, що представляли швидко створений вищий орган союзу – парламент, який представляв 36 словацьких факультетів. Головою ССС був обраний Б. Дубен [211, с. 78; 394, с. 115].

Із значним запізненням був створений Чехословацький вузівський центр (ЧСВЦ), загальнодержавний координаційний орган студентського руху, який займався поширенням інформації і мав представляти студентство

Чехословаччини за кордоном. Він складався з чотирьох представників від чеського і словацького союзів, але повноважень для прийняття рішень не мав. Голова центру і його заступник мали обиратись терміном на рік почергово від чехів і словаків. Головною відмінністю між СВС і ССС було те, що ССС проголосив одним із головних принципів своєї діяльності принцип демократичного централізму і прагнув отримати членство в Національному фронті, тимчасом як СВС виступав проти принципу демократичного централізму, а рішення про вступ до Національного фронту пройшло через гострі дискусії [211, с. 78].

Паралельно із формуванням СВС виникали нові структури студентського самоуправління і на окремих факультетах. На філософському факультеті Карлового університету в Празі ще 28 лютого 1968 р. виникла Академічна рада студентів (АРС), що перебрала на себе функції комітету ЧСМ факультету. Причиною її виникнення стало переконання, що жодна добровільна організація, і ЧСМ також, не має права представляти інтереси всіх студентів. У виборах ради могли брати участь усі студенти стаціонару. Відповідно до свого статуту АРС ставала представником усіх студентів факультету і мала займатись передусім соціальними проблемами, питаннями навчання та ідеології і міжнародними зв’язками. За зразком АРС філософського факультету Карлового університету в Празі почали виникати подібні структури і на інших факультетах по всій країні [394, с. 117].

Одним із противників представницької моделі студентського руху був К. Кованда, який уважав, що в такий спосіб знову створюється організація, яка за своєю суттю роз’єднує студентство. На думку К. Кованди, хоча й була відкинута ідея ЧСМ як монопольного представника студентства, замість нього виникла АРС, що знову перебрала право представляти все студентство. К. Кованда виступав за створення студентської організації знизу [394, с. 117].

Специфічним шляхом пішли студенти Празького аграрного університету. Не створивши організації самоврядування, що базується на представницькому принципі, студенти Празького аграрного університету 10

квітня 1967 р. створили політичне об'єднання – Незалежна студентська організація (НСО) [392, с. 9]. Причиною виникнення альтернативного студентського руху в Празькому аграрному університеті, на думку його активного учасника І. Деймала, була велика кількість студентів, що були свідками колективізації [395, с. 44].

На студентських зборах було схвалено пропозицію про концепцію діяльності нової організації, розробленої в ході попередніх обговорень у студентському клубі Аграрного університету в Празі. Концепція будувалася на принципах демократичності, представництва та виборності; членство в НСО автоматично виключало членство в ЧСМ. Ключову роль у створенні НСО зіграв Мирослав Тіль, він розробив статут НСО. Активну участь у розробці установчого документа НСО взяв І. Деймал. НСО стала не просто популярною організацією серед студентів аграрного університету, а й перейняла керівну роль КПЧ у виші [300, с. 416]. Значна частина членів НСО була схильна до анархізму [392, с. 9].

Яскравим виявом змін у суспільно-політичному житті Чехословаччини і першими масовими зібраннями «Празької весни» були молодіжні мітинги в березні 1968 р., в організації яких брали участь такі студенти-активісти, як Їржи Мюллер та ін. Перший мітинг відбувся 13 березня 1968 р. в Слов'янському домі і зібрав до 4000 чол., другий – 20 березня в парку культури і відпочинку ім. Ю. Фучіка зібрав 15000 чол. Під час мітингу на питання переважно молоді відповідали різні політики і письменники, такі як Й. Смрковський, П. Когут, Г. Гусак, М. Гюбл і ін. Ці мітинги, трансльовані по радіо, мали великий вплив на підйом громадської свідомості. Подібні мітинги відбувались і в інших містах Чехословаччини [349, с. 45-46].

На мітингах, окрім великої кількості питань, звучала гостра критика монопольного становища КПЧ в державі і вимоги дозволити створювати нові опозиційні партії. Так на мітингу, 20 березня 1968 р. у своєму виступі студент філософського факультету Карлового університету Любош Голечек став відкрито дискутувати з головою Спілки письменників, професором

філософського факультету Карлового університету Е. Гольдштукером, який захищав керівну роль КПЧ у стосунках із студентами. Л. Голечек, заперечуючи керівну роль партії, наголошував на тому, що вона викликала «деформацію» в суспільстві. Л. Голечек також наголосив, що студентство підтримує реформи, які проводить комуністична партія під керівництвом О. Дубчека, але ця підтримка є умовною, і якщо партія не доведе свою спроможність втілити реформи у життя, молодь буде шукати іншу політичну систему [392, с. 5-6; 337, с. 71].

Чехословацькі студенти дали зрозуміти, що хочуть брати активну участь у політичному житті країни. Підтвердили це тим, що після відставки А. Новотного з посади президента активно підтримували кандидатуру Ч. Цісаржа, хоч це висування під гаслом «Цісаржа на град» містило в собі певну долю жарту [394, с. 111].

Свідченням політичної активності студентів є також лист студентів факультету культури та журналістики Карлового університету, адресований Союзу чехословацьких письменників. У листі студенти просили підтримати прохання колишньої редакції часопису «Тварж» про відновлення діяльності, припиненої в адміністративному порядку ще 1965 р.. У ньому, зокрема, зазначалось: «Ми переконані, що всі політичні організації в нашій республіці мають мати право висловлювати свої погляди, незважаючи на те, що перебувають у меншості. Кожна організація має мати право доносити свої погляди до громадськості через ЗМІ, що означає мати право видавати власний друкований орган» [202, с. 13].

Своє ставлення до ситуації в країні також висловили студенти-комуністи, зібрання яких відбулося в Празі 19 квітня 1968 р.. На активі було відзначено скептичне ставлення основної маси студентів до КПЧ і незначний приплив нових членів партії із середовища студентів. Учасники активу погодились із тим, що основною причиною негативного ставлення студентів до КПЧ є збереження на керівних посадах в партії і особливо в ЦК осіб, що дискредитували себе в минулому [177, с. 1].

Важливою для студентів була також проблема відносин між інтелігенцією і робітниками. 12 березня 1968 р. студенти філософського факультету Карлового університету звернулись до робітників із відкритим листом, в якому, зокрема, зазначалось: «У минулому реакційні сили в нашому суспільстві здійснювали свою владу за допомогою створення штучних конфліктів між різними соціальними групами. Їм вдалося викликати недовіру перш за все між інтелігенцією і робітниками. Сьогодні всі штучні конфлікти можуть зупинити подальший демократичний розвиток суспільства.

Найбільше нас хвилює думка, що студенти хочуть повернути Чехословаччину до капіталізму, безробіття, голоду і біди. Нам шкода, що ми це чуємо з вуст робітників. Боїмося, що деякі люди, які не переживають за долю нашої батьківщини, а лише за себе, можуть навмисне розділити робітників і студентів і відвернути увагу від проблем, що необхідно вирішити для покращення життя всіх громадян цієї держави» [226, с. 2].

Атмосфера свободи в Чехословаччині першої половини 1968 р. сприяла всебічному розвиткові університетського життя. Почався процес реабілітації колишніх політв'язнів, причому в реабілітаційних комісіях брали участь і студенти. У сільськогосподарському університеті Праги реабілітацією студентів, виключених через політичні звинувачення, після лютого 1948 р. займався М. Тіл [394, с. 111-112].

Свобода суспільного життя Чехословаччини навесні 1968 р. виявилась і під час святкування травневих свят. З'явилися, на відміну від минулих років, гасла, у яких висловлювалося ставлення до ситуації в середині країни і такі, що свідчили про гостру негативну реакцію на тиск з боку СРСР та країн ОВД [394, с. 112].

Відміна цензури на початку 1968 р. дала можливість чехословацькому суспільству ближче познайомитися із західною ліворадикальною ідеєю, хоча цей процес почався ще з середини 60-х років, коли внаслідок певного послаблення цензури в чехословацький пресі з'являлися статті цієї

проблематики [353, с. 214]. У «Літерарних лістах» за 1968 р. була опублікована стаття Ісаака Деутшера «Незакінчена революція» у перекладі К. Кованди [158, с. 25]. К. Кованда був визначним лідером студентського руху Чехословаччини і активним прибічником маоїзму і чегеваризму, за що отримав прізвисько «Че» Кованда. І. Деутшер у 1932 р. був звинувачений у троцькізмі і виключений з партії [353224, с. 214].

Але, зважаючи на те, який широкий простір отримала західна ліворадикальна ідеологія в чехословацьких ЗМІ, необхідно зазначити, що чехословацьке суспільство загалом і студенти зокрема більше переймалися своїми проблемами. Інформація, що надходила з-за кордону і яка не торкалася безпосередньо проблем розвитку Чехословаччини, не хвилювала чехословацьку громадськість. Спрощення процедури перетину кордону дало можливість молоді побачити життя капіталістичних країн, набули поширення міжнародні зустрічі студентів, які уможливили обмін думками і поглядами між студентами Чехословаччини і країн Заходу [353, с. 215].

У квітні 1968 р. приїхав до Праги від імені колишнього секретаря Л. Троцького П. Франка відомий французький троцькіст Гюберт Крівіне. Він прагнув налагодити контакти перш за все з чехословацькими студентами і обговорити з ними можливість поширення праць Л. Троцького та їхнього навчання у Франції. Згідно з повідомленням служби безпеки, Г. Крівіне висловив обурення щодо навмисної дезорієнтації чехословацьких студентів, які вразили його схильністю до антикомуністичних і антисоціалістичних позицій. Це, з його слів, виявлялось, наприклад, у дискусії про в’єтнамську війну, у якій деякі студенти бачили боротьбу між американським і радянським імперіалізмом. Розгніваний Г. Крівіне констатував, що в цьому випадку його опоненти займають позицію французьких фашистів [336, с. 35].

Значною подією студентського життя, яка виходила за межі прийнятих стандартів, став візит на початку квітня 1968 р. до Праги лідера студентського руху Західної Німеччини Руді Дучке. Його запросив доцент філософського факультету Карлового університету М. Маховец для участі в

дискусії між християнами і марксистами, що мала відбутися в межах III християнського світового з'їзду [353, с. 218].

Значна частина виступу Р. Дучке була присвячена аналізу ситуації в Чехословаччині. Він, зокрема, наголосив на небезпеці перевороту всередині ЦК КПЧ і повернення до способу управління без урахування ініціативи знизу. Р. Дутшке наголошував на неприпустимості замовчування будь-якої критичної думки лише тому, що її автора визнають контрреволюціонером, і ні Ульбріхт, ні Новотний чи Гомулка не мають права вирішувати, хто є «контрреволюціонером». Після його виступу відбулася дискусія, у якій із чеської сторони брали участь Ї. Шіклова і З. Пінц [353, с.219].

У межах чехословацького студентського руху також існували окремі об'єднання ліворадикального напряму. Хоча вони становили меншість, але мали значний вплив завдяки своїй діяльності. Найвиразніше ця тенденція виявились на філософському факультеті Карлового університету, де група з двадцяти студентів на початку березня 1968 р. створила організацію ексцентричного характеру «Космополітичне суспільство» (КС). КС у межах своєї «програми» декларувало боротьбу проти всіх проявів шовінізму, конформізму і націоналізму. Його члени брали участь в організації деяких студентських акцій. Зокрема, вони проводили акції протесту проти чехословацьких і радянських поставок зброї до Нігерії, вимагали відновлення дипломатичних відносин з Ізраїлем, брали участь у маніфестаціях біля французького посольства, спрямованих на підтримку травневої революції французьких студентів [353, с. 222-223].

Студенти, які поділяли ліворадикальні погляди і брали активну участь у різних акціях, представляли не лише філософський факультет Карлового університету. Під час студентських свят, що проходили в Празі 16 травня 1968 р., чехословацькі студенти у своїх гаслах «Хай живе травнева революція молоді в Парижі!» або «Хай живе Руді Дучке!» висловлювали підтримку студентського руху на Заході [24, с. 48].

Найпопулярнішою організацією лівого спрямування серед чехословацьких студентів став Рух революційної молоді. РРМ об’єднував передовсім студентів, пізніше до його складу увійшли представники інтелігенції і робітників [336, с. 36]. Основною причиною створення РРМ була поразка листопадового студентського страйку 1968 р., який став найбільшим проявом студентської активності після лютого 1948 р. і був спрямований проти встановлення в Чехословаччині режиму нормалізації [393, с. 7]. РРМ було створено 2 грудня 1968 р., погляди і прагнення учасників РРМ було сформульовано в документі, розробленому П. Улом; він отримав назву «Установчий маніфест Руху революційної молоді» [393, с. 8].

Про силу студентського руху і його вплив на суспільний розвиток Чехословаччини періоду «Празької весни» свідчить та велика увага, яку приділяли йому такі діячі, як О. Дубчек [20; 95; 142], О. Шик [37; 108], З. Млинарж [13], Й. Смрковський [35; 107].

Отже, активізацію студентського руху спричинила неспроможність влади вирішити побутові проблеми студентів, що стало проявом наростання кризових явищ у країні.

Нездатність режиму А. Новотного до змін та його манера вирішувати проблеми командно-адміністративним методом стали приводом до значного загострення студентського руху, який із соціального перетворився на політичний.

Студентський рух мав діалектичний характер. З одного боку, в середовищі студентства значної сили набуло прагнення вийти з-під контролю ЧСМ, який повністю себе скомпрометувала в очах студентів у попередні роки. З іншого – студентство розуміло необхідність створення нової загальнодержавної організації, яка по-справжньому захищала б їхні інтереси.

Процес лібералізації чехословацького суспільства уможливив створення нової альтернативної організації студентства, а також засвідчив неоднорідність студентського руху і наявність у ньому гострих суперечностей. Важливим фактором у цьому контексті було протистояння

Праги, що претендувала на роль лідера студентського руху та інших університетських центрів. На процес створення нової загальнодержавної студентської організації також впливала і невирішеність питання федералізації Чехословаччини. Наслідком цього стало створення двох незалежних організацій: чеської – СВС та словацької – ССС.

Не останнє місце в студентському русі займали студентські об’єднання, що не входили до загальнонаціональних організацій, існували в межах окремих факультетів і представляли спектр поглядів від комуністичних до ліворадикальних.

Загалом студентський рух Чехословаччини періоду «Празької весни» підтримав прагнення керівництва КПЧ провести лібералізацію чехословацького суспільства і вимагав лише більш активного впровадження цих змін.

Таким чином процес лібералізації суспільно-політичного життя в Чехословаччині періоду «Празької весни» став результатом усвідомлення необхідності вирішення назрілих економічних і політичних проблем ліберальною частиною КПЧ та тиску зі сторони інтелектуалів.

Особливою рисою процесу реформування є його значний інтелектуальний рівень. Еволюція інтелектуальної основи процесу лібералізації проходила за принципом ланцюгової реакції. Комуністи-реформатори, сформулювавши своє розуміння демократичного соціалізму в «Програмі дій КПЧ», яка спровокувала наступний етап еволюції ліберальних ідей, на якому представники інтелектуалів у таких програмних творах, як «Ваша нинішня криза» і «Маніфест КАНу» І. Світака та маніфест «2000 слів» Л.Вацуліка вимагали створення реальної опозиції та проведення люстрації, що виходило за рамки демократії, встановленої комуністами-реформаторами.

В свою чергу відміна цензури уможливила вільний доступ громадян через ЗМІ до різних точок зору на різні проблеми та шляхи їх розв’язання. Боротьба аргументів, в рівних умовах вільної преси, досить часто завершувалась поразкою партійних бюрократів, які не вміли відстоювати

свою точку зору у вільній дискусії чим сприяли радикалізації настроїв у чехословацькому суспільстві.

Детектором процесів, які проходили в країні, став студентський рух. Студентство стало однією з активних груп суспільства. Свідченням підтримки студентами реформаторського курсу КПЧ став процес самореформування студентського руху. Недовіра до ЧСМ і вихід студентів з організації на рівні факультетів і вишів стали ще одним свідченням нежиттєздатності існуючої державної системи, а процес пошуку студентами нових форм самоорганізації став відображенням такої загальнодержавної проблеми, як федералізація та місце студентства в суспільстві.

РОЗДІЛ 4

ПОГЛЯДИ ЛІДЕРІВ КОМУНІСТІВ-РЕФОРМАТОРІВ НА РОЗВИТОК ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ

4.1. Концепція «демократичного соціалізму» О. Дубчека

Період – осінь 1967 р. – січень 1968 р., можна схарактеризувати як відкрите протистояння двох особистостей: А. Новотного, першого секретаря ЦК КПЧ і президента Чехословаччини та. О. Дубчека, першого секретаря ЦК КПС. Конфлікт А. Новотний – О. Дубчек став вираженням протистояння в середовищі еліти Чехословаччини. О. Дубчек був виразником поглядів не тільки словацьких, але й більшої частини чеських комуністів-реформаторів, а А. Новотний очолював догматиків та консерваторів усіх рівнів і національностей [374, с. 30].

Першим відкритим виявом цього конфлікту став вересневий пленум ЦК КПЧ 1967 р., на якому О. Дубчек розкритикував негативні наслідки економічної реформи (нової системи управління народним господарством) для словацької економіки. Перший секретар ЦК КПС виступав за збільшення інвестицій у Словаччину і за розвиток у Словаччині виробництва повного циклу замість видобутку сировини та виробництва комплектуючих частин для підприємств Чехії. Це мало б стимулювати економіку Словаччини і сприяти підвищенню життєвого рівня, зменшення відтоку словацької молоді до Чехії та її поступової асиміляції. А на завершення О. Дубчек вимагав збільшення повноважень для словацьких органів влади. Своєю чергою, А. Новотний звинуватив О. Дубчека в націоналізмі [374, с. 30-31].

На наступному пленумі ЦК КПЧ, що проходив 30-31 жовтня 1967 р., О. Дубчек порушив питання надмірної концентрації влади в одних руках і висунув вимогу до пленуму розглянути це питання. Ця вимога стосувалася безпосередньо А. Новотного, який був не лише президентом ЧССР, першим

секретарем ЦК КПЧ, але й головою Національного фронту ЧССР, головнокомандуючим армії і Народної міліції та служби безпеки [374, с. 31].

Антонін Бенчік у своїй праці «Прихована правда про О. Дубчека» характеризує цю промову як добре продуману, що є свідченням критичного підходу О. Дубчека до самого себе та керівництва КПЧ, особливо Президії ЦК КПЧ. У виступі перший секретар ЦК КПС наголошує на необхідності розробки нової програми партії, яка б відповідала вимогам НТР, сучасному станові і потребам подальшого розвитку чехословацького суспільства і яка б сприяла справедливому вирішенню національного питання. О. Дубчек також запропонував нове бачення керівної ролі партії: вона мала лише спрямовувати суспільний розвиток, а керувати повинен уряд [316, с. 8-9].

У відповідь А. Новотний знову звинуватив О. Дубчека в націоналізмі і, щоб покарати його, створює комісію, до складу якої, окрім нього, увійшли Й. Гендріх, М. Гудік, М. Саболцік і Й. Ленарт. Але показового процесу не вийшло: у більшості членів комісії – за винятком М. Гудіка – це не викликало ентузіазму, тому комісія ніяких висновків не зробила. Цей випадок чітко демонструє, що словацький «націоналізм» був уже неактуальною проблемою в КПЧ і що на перше місце виходить протистояння між реформаторами та консерваторами, яке не мало національного забарвлення [374, с. 31].

Не виправдались надії А. Новотного і на підтримку з боку Кремля.

Боротьба за лідерство між комуністами-реформаторами на чолі з О. Дубчеком і консерваторами під керівництвом А. Новотного продовжилась на засіданнях Президії ЦК КПЧ у грудні і на пленумах ЦК КПЧ 19-21 грудня 1967 р., 3-5 січня 1968 р. А. Новотний, щоб не допустити власного падіння, використовував свій великий досвід політика і професійного апаратника. Він навіть спробував утримати владу за допомогою військового перевороту. Але, втративши повністю підтримку в партії і не отримавши її з Москви, був змушений піти з посади першого секретаря ЦК КПЧ. На засіданні ЦК КПЧ 3-5 січня 1968 р. першим секретарем ЦК КПЧ 100% кількістю голосів був обраний О. Дубчек [374, с. 32].

Проте пояснення січневого пленуму як історичної віхи може сприяти неправильній оцінці реальної, а не задекларованої лінії січня, що приховувалася за Програмою дій КПЧ. Ця реальна лінія була «лінією» О. Дубчека. Її втілення починається відразу після його обрання першим секретарем ЦК КПЧ [376, с. 605].

Лінія О. Дубчека була за своєю суттю комуністично-реформаторською і базувалася на сильній вірі в соціалізм і в те, що КПЧ зможе сприяти поширенню соціалістичних ідей у масах. Але для цього необхідно було очистити партію від обтяжливих деформацій минулого, особливо 50-х рр. XX ст. О. Дубчек був переконаний у необхідності демократизувати соціалізм, але він не мав на увазі створення нового демократичного ладу, а лише втілення керівної ролі партії новими методами. Методами, що повністю заперечували застосування сили. І це переконання мало вирішальне значення для подальшого розвитку подій [376, с. 605-606].

Партія, що мала керувати і надалі, не могла допустити політичної конкуренції та партійного плюралізму, хоча О. Дубчек допускав певною мірою співпрацю з позапартійними організаціями, контрольованими КПЧ. Це була реалізація деяких часткових і дуже обмежених політичних свобод. Лише одна сфера була відкрита на рівні ліберального суспільства – свобода слова [376, с. 606].

Для більш повного розуміння тих мотивів, якими керувався О. Дубчек, формуючи свою політику, доцільно розглянути оцінку його діяльності такими активними діячами «Празької весни», як О. Шик і З. Млинарж.

О. Шик у своїх спогадах наголошує на тому, що кандидатура О. Дубчека на посаду першого секретаря ЦК КПЧ була хорошим компромісом і задовольняла всіх. О. Шик характеризує О. Дубчека як людину нерішучу і таку, що легко піддається впливу, не справляє враження людини, яка рветься до влади. О. Дубчек був стриманий, м’який, тобто мав саме ті риси, через які його не брали до уваги як можливого кандидата. До свого виступу на пленумі

ЦК КПЧ (30 жовтня 1967 р.) О. Дубчек загалом ні в чому особливої участі не брав, та й цей виступ, на думку О. Шика, був не надто радикальним [146, с. 237].

О. Шик також зазначає, що О. Дубчек – ніякий не реформатор, він майже нічого не розумів в економіці, але справляв враження людини, на яку можна впливати. Та для О. Шика важливо те, що в О. Дубчека були чисті руки і він не був догматиком [146, с. 237-238]. О. Шик уважає, що якби О. Дубчек був більш послідовним і однозначно опирався на прогресивні сили в партії, то демократам ці зміни дали б можливість діяти більш вільно і рішуче [146, с. 247].

Також О. Шик наголошує на постійних ваганнях О. Дубчека, який не мав чіткої концепції, балансував між консерваторами і реформаторами, під тиском ЗМІ і суспільної думки схилявся швидше до реформаторів і намагався залучити до свого оточення й апарат людей, налаштованих на проведення реформ. водно же час під тиском консерваторів і Л. Брежнєва О. Дубчек призначав на керівні посади консерваторів, а також заважав політичній кар’єрі особам, які здавались їм занадто ліберальними [146, с. 250].

Не менш важливим, на думку З. Млинаржа, є те, що посади першого секретаря ЦК КПЧ О. Дубчек загалом-то і не хотів. Головним арґументом О. Дубчека було те, що ця посада йому буде непосильною. О. Дубчек став єдиним кандидатом, який задовольняв більшість членів ЦК, і це мало вирішальне значення [145, с. 103].

З. Млинарж уважає, що ставлення О. Дубчека до ситуації в Чехословаччині диктувалось не його переконанням у необхідності швидких і радикальних демократичних перетворень, а тверезим розрахунком, що базувався на оцінці співвідношення сил у чехословацькому керівництві і позиції Москви. О. Дубчек недооцінив і не прорахував правильно майбутніх наслідків і ступеня розмаху радикальної демократичної критики, яку він у лютому і березні 1968 р. не зупинив. Він хотів використати критику для особистої мети, яка не мала нічого спільного з прагненнями окремих осіб і суспільних сил, що з цією критикою виступали [145, с. 110].

Однак, на думку З. Млинаржа, О. Дубчек не усвідомлював, що в результаті його боротьби з А. Новотним і його оточенням за владу відбулося дещо більше – сформувався механізм, здатний змусити владу діяти за його бажанням, механізм тиску знизу через свободу друку і шляхом вільного висловлення поглядів поза межами офіційних структур. Його можна було назвати чимось на зразок позапарламентської опозиції, якби парламент як демократичний інститут уже функціонував. Та коли пізніше цей механізм зміцнів і перестав служити прямим інтересам О. Дубчека, а здійснював тиск особливо з питань для О. Дубчека зовсім не бажаних, він ображався [145, с. 111].

З. Млинарж також указував, що О. Дубчек добре знав, що в житті ці «чисті ідеї» зникають серед маси інших речей, які на практиці все і визначають, від яких залежить успіх чи падіння комуністичного політика. Він добре це усвідомив за роки роботи в партійному апараті, тому зовсім не був наївним. Але оскільки політичний досвід він здобув переважно у Словаччині, то переоцінював значення особистих взаємостосунків у політиці. До того ж, тиск на правлячу еліту знизу в Словаччині завжди був меншим, ніж у Чехії, а громадянське суспільство – невід’ємна умова і фундамент демократії – там і до війни було менш розвинене. І тут виникає історичний парадокс: свобода друку, тиск громадськості, характерні для «Празької весни», набули значно більшого масштабу, ніж демократизація в інших галузях суспільного життя саме через те, що О. Дубчек поводився так само, як у минулі роки робили це інші лідери апаратних угруповань в КПЧ [145, с. 113].

Своє бачення головних напрямків змін у суспільному житі країни і їх характеру Олександр Дубчек висловив під час численних зустрічей із членами КПЧ, представниками різних організацій і соціальних груп чехословацького суспільства. Його думки були опубліковані в центральному органі ЦК КПЧ «Руде право», а також у доповіді, із якою він мав виступати на відкритті позачергового XIV з’їзду КПЧ.

У своїх виступах О. Дубчек акцентує увагу на необхідності демократизації суспільного життя, свободі слова та новій ролі ЗМІ в умовах соціалістичної демократії, проведенні реформи політичної системи, на реформуванні Національного фронту, необхідності економічної реформи і змін у роботі профспілок. Ці та інші питання розроблялися у «Програмі дій КПЧ», що мала бути затверджена на позачерговому XIV з'їзді КПЧ.

У доповіді до відкриття позачергового XIV з'їзду КПЧ О. Дубчек, відповідаючи на запитання про головні напрями розвитку чехословацького суспільства, зокрема зазначає: «Першочерговим завданням є безперервне зміцнення соціалістичної єдності нашого суспільства» [13, с. 397-398].

Головну умову єдності і розвитку чехословацького суспільства О. Дубчек убачає у створенні відкритого простору для діяльності всіх соціальних груп Чехословаччини, без вікових і національних обмежень. Актуальність започаткування такої політики О. Дубчек виводить із принципу, що носієм соціалізму і його подальшим творцем є і має бути найширше коло трудящих, а керівна роль у впровадженні цієї політики має належати КПЧ [141, с. 1].

О. Дубчек наголошує на тому, що підчас вирішення важливих суспільних питань, які безпосередньо стосуються людей, не можна допускати протиставлення інтересів робітничого класу та інтелігенції. Цього конфлікту інтересів, на його думку, можна уникнути за допомогою моральної та матеріальної зацікавленості і за допомогою вирівнювання, яке слід розуміти як інструмент проти нищівної байдужості. Вирівнювання, за О. Дубчеком, – це не перерозподіл, а спосіб сприяння розвитку і диференційованому поділу в цьому розвитку. Вирівнювання він розглядає як засіб покращення розвитку виробництва і життєвого рівня загалом. Його суть повністю відповідає гаслу: «Кожному за кількістю та якістю виконаної роботи» [41, с. 2].

О. Дубчек уважає, що ніщо так не може зашкодити процесу оздоровлення чехословацького суспільства, як загострення конфлікту інтересів різних соціальних груп. Основним засобом захисту інтересів робітничого класу він

убачає лише загальносуспільний розвиток та участь у цьому розвиткові всіх класів і соціальних груп. А зробити це успішно, на його думку, можна за умови реального врахування їх особливостей і специфічних інтересів. Це, відповідно, має зменшити тертя між партійними органами і значною частиною творчої інтелігенції [41, с. 2].

Великого значення в процесі зміцнення єдності чехословацького суспільства О. Дубчек надає молодіжній політиці. Він зазначає, що сьогоднішня (60-ті рр. XX ст.) молода генерація істотно відрізняється від решти вікових груп, тому що виросла в умовах народної демократії і будівництва соціалізму та не відчула на собі впливу капіталізму, і в цьому її перевага [114, с. 2].

О. Дубчек уважає застарілими методи роботи ЧСМ. Він звертає увагу на необхідність збереження єдності молодіжного руху, бо саме в єдності убачає його силу. Та разом із тим він наголошує, що цю проблему має вирішити молодіжний рух самостійно, без втручання державних і партійних органів [112, с. 2]. На його думку, об’єднання молодіжних організацій має відбуватися на принципах узгодженості їхніх інтересів, для чого необхідно створити молодіжну організацію федеративного типу, за допомогою якої молодь зможе отримати значний вплив на політику держави через участь у Національному фронті [142, с. 3].

О. Дубчек також наголошує, що молоддю в країні цікавляться не лише комуністи. Тому необхідно зробити все, щоб залучити молодь до політики КПЧ. А це, відповідно, передбачає системну роботу з молоддю через роз’яснення їй політики партії. Для цього, на його думку, необхідно пришвидшити розробку програми для молоді на основі Програми дій, що дала б молодіжній політиці перспективу подальшої реалізації [142, с. 3].

Другим головним напрямом політики КПЧ О. Дубчек називає розвиток соціалістичної демократії [13, с. 400]. Він уважає, що жодна демократія – і соціалістична також – не може довго жити лише тому, що є свободою висловлення різних поглядів і можливістю критики. Це буде головним тоді,

коли вільна і здорова критика прибере зі шляху суспільного прогресу старі перешкоди [136, с. 3].

Соціалістична, або реальна, демократія, на думку О. Дубчека, передбачає і дисципліну. А свідома дисципліна є рівнозначною демократичним рішенням. У цьому сенсі демократії ніколи не буде багато. Демократія для О. Дубчека – це не лише право і можливість висловити свій погляд, але й ставлення до цього погляду інших, що має насправді полягати у взаємній відповідальності підчас вирішення завдань виробництва чи важливих суспільних проблем. Важлива роль у цьому процесі, відзначає О. Дубчек, належить керівним кадрам, бо йдеться про роботу з людьми. У керівництві й управлінні при соціалізмі суспільні цінності є тим принципом, безпосередньою категоричною вимогою, у якій виявляється сила і розвиток соціалізму. Всебічний розвиток і задоволення потреб людей безпосередньо залежать від усебічного розвитку і створення умов загальносуспільного розвитку. Таке поєднання чуттєвої взаємодії, моральних інтересів і стимулів людей необхідно забезпечити в конкретних умовах, у конкретних соціальних групах, бо через задоволення їхніх інтересів і потреб будемо черпати силу і дієві переваги загальносуспільного розвитку [141, с. 2].

О. Дубчек розуміє демократію як деякий порядок, який не лише не відмовляється від дисципліни, але й зберігає її в собі, що є також істотною рисою демократії. Він уважає, що рішення, які стосуються інтересів суспільства, мають бути прийняті за активної участі всіх, кого це стосується, що, відповідно, вимагає встановлення правил. Їх повага і зберігання є умовою, без якої демократія не може існувати, і в цьому О. Дубчек убачає першочергове значення дисципліни. У прийнятті рішень демократичним шляхом меншість має підпорядкуватися більшості, без цього вся система демократії буде не потрібною. О. Дубчек наголошує, що розуміння демократії як стану, де кожен говорить про все і робить що хоче, – це анархія, яка не має нічого спільного з демократією [97, с. 2].

О. Дубчек визначає два характерні напрями творення нової форми соціалістичної демократії.

По-перше, вона має вирішити завдання, якого жодна буржуазна демократія не вирішила і не сформулювала: як самі працівники на виробництві і трудові колективи в інших галузях мають і можуть безпосередньо впливати на управління та як унеможливити здійснення політики державою, що суперечить інтересам трудящих.

По-друге, соціалістична демократія не може розвиватись як система, де політичні рішення приймає одна партія. Тому наша демократія має забезпечити такий стан, при якому право впливу на владу в державі мали б усі представники обраних органів, трудящі безпосередньо за допомогою профспілок, селянських, молодіжних, жіночих та інших організацій [142, с. 3].

Період у наступні кілька років, на думку О. Дубчека, слід розуміти як поступову політичну реформу, перший етап якої вже проходить на основі втілення вимог Програми дій і створив у країні за півроку (січень-липень 1968 р.) по суті нову політичну реальність [13, с. 402].

Саму Програму дій О. Дубчек розглядав не як конкретний механізм роботи окремих членів суспільства, а як засіб створення такої політичної платформи, на якій окремі групи, всі суспільні інститути й організації могли б формулювати свої найближчі конкретні цілі і завдання, аби кожен член держави міг безпосередньо брати участь – передусім на своєму робочому місці – у втіленні своїх інтересів як співучасник суспільної справи. Програма дій мала б у той же час бути початком розробки ключових проблем тривалої програми, розрахованої до 1970 р. [114, с. 3; 41, с. 2; 218, с. 3].

Головною ідеєю Програми дій для О. Дубчека було об’єднання суспільства Чехословаччини для розв’язання головних завдань суспільного розвитку, а також відновлення у значної частини членів партії і безпартійних довіри до партії, подоланні симптомів байдужості і надання достатньо простору й імпульсу для розвитку народної ініціативи [136, с. 3].

Також важливе значення у втіленні Програми дій у життя О. Дубчек убачає в організованому ознайомленні з нею широких мас трудящих, щоб народ сприйняв цілі і завдання програми як свої власні [136, с. 3; 41, с. 2].

Для О. Дубчека Програма дій також є засобом підкреслення того факту, що період між з'їздами є не лише часом втілення генеральної лінії партії, схваленої на попередньому з'їзді, але й періодом, коли формується нова лінія, де ставляться нові завдання, що назрівають, які ведуть до підготовки нового з'їзду. Програму дій треба розуміти як опору для ЦК у формуванні лінії і завдань XIV з'їзду партії [14, с. 178].

Розв'язання проблем, що виникли в чехословацькому суспільстві у цей перехідний період, О. Дубчек убачає лише у розвитку нової політичної системи, що має відповідати новим політичним реаліям, а стосунки в цій системі мають відповідати правилам демократії. Для цього XIV з'їзд мав би розвинути лінію Програми дій в цілісну концепцію політичної реформи, що могла б бути реалізована в наступні кілька (2-3) років і, зокрема, у новій конституції ЧССР [13, с. 402].

Одним із перших кроків, що слід зробити для здійснення політичної реформи, на думку О. Дубчека, – оновити роль Національного фронту в суспільному і політичному житті Чехословаччини, тому що комуністична партія не може бути виразником багатогранності інтересів трудящих. Адже різнобічність соціалістичного суспільства вимагає і її різнобічного інституціонального та організаційного забезпечення. Для цього, на його думку, існують у країні різні суспільні організації і політичні партії, що входять до складу Національного фронту. Він уважає, що всі політичні партії мають об'єднуватися загальною програмою Національного фронту. Ці політичні партії можуть висловлювати своє бачення формування державної політики і брати активну участь у її здійсненні [98, с. 7].

О. Дубчек наголошує, що КПЧ не погодиться з тим, щоб такі політичні організації, як КАН, існували поза межами Національного фронту і при цьому хотіли впливати на уряд і державні справи, висували своїх кандидатів

на виборах як «кандидатів від усіх безпартійних». Бо це є формою створення політичної опозиції проти Національного фронту, формою протиставлення всіх безпартійних громадян комуністам, а також формою висловлення політичних поглядів, що не всі безпартійні поділяють [13, с. 471].

О. Дубчек наголошує також на необхідності змін у Національному фронті. По-перше, на його думку, необхідно сформувати нову політичну соціалістичну основу організації, із якою погодяться і яку будуть втілювати в життя всі її учасники. По-друге, у Національному фронті необхідно провести внутрішню реорганізацію, після якої зі складу Національного фронту мають вийти всі неполітичні організації [13, с. 471].

Оновлений Національний фронт О. Дубчек розглядає не як політичну опозицію західного зразка, а як об’єднання людей для пошуку спільної мови в їхньому житті [121, с. 7]. Саму можливість виникнення опозиційних партій поза межами Національного фронту О. Дубчек відкидає взагалі, тому що це могло б призвести до боротьби за владу в країні, монополію на яку встановила КПЧ ще в 1945 р. [218, с. 2]. О. Дубчек також зазначає, що це ніяк не применшує керівної ролі КПЧ, бо йдеться про те, щоб палітра інтересів, що представляє керівництво країни, була найширшою і найконкретнішою. І саме в цьому він убачає найглибший смисл політики Національного фронту. Також О. Дубчек уважає, що і позапартійні громадяни мають отримати фактичну можливість прямо впливати на формування політики в соціалістичній державі. Національний фронт має розробити свою програму, у якій має бути зазначено, що він приєднується до Програми дій. Порушення або відкидання цієї програми буде означати позбавлення членства в Національному фронті [142, с.3; 91, с. 2].

Головну відмінність між буржуазним парламентаризмом і соціалістичною демократією О. Дубчек вбачав у тому, що стосунки між політичними партіями, які входять до Національного фронту, мусять бути партнерськими і ніколи в них не може виникати боротьба за перерозподіл влади в державі, характерна для буржуазних політичних систем. Для

О. Дубчека це не означає відміни політичної автономії і заборони дискусії всередині Національного фронту, просто конфлікт поглядів має виходити із соціалістичної програми, а гарантом цієї програми є керівна роль КПЧ [142, с. 3]. На цих принципах, зазначає О. Дубчек, мають розроблятися нові закони про вибори та громадські організації і зібрання [91, с. 2].

Окрему і важливу роль у роботі Національного фронту О. Дубчек відводить профспілкам, що мають виконати важливе завдання активного співучасника процесу творення загальнодержавної політики й опонента, що полягає в конкретному розумінні та забезпеченні головних інтересів трудящих. Умову єдності і політичного впливу Революційного профспілкового руху – разом з участю Союзу селянських кооперативів – О. Дубчек бере за основу нової політичної системи, у якій Національний фронт не може лише замінити коаліцію політичних партій, але має розвиватися як платформа для політичної активності головних суспільних організацій [135, с. 3].

О. Дубчек також наголошує на тому, що важливого значення в прийдешньому періоді набувають керівні економічні й політичні органи країни. На його думку, їхня господарська діяльність має здійснюватися на тих же засадах, що діють у суспільному й політичному житті. Партійні органи не можуть замінити господарське керівництво, але головний тягар відповідальності за виконання лінії партії він покладає на комуністів, які працюють у господарському секторі. Також О. Дубчек наголошує на посиленні значення професіоналізму, освіти та досвіду, політичної зрілості й харизми при доборі керівних кадрів [95, с. 2].

Для О. Дубчека важливим є точне визначення і розподіл функцій між органами партії і держави, представницькі органи мають бути суверенними не лише на папері, але й у дійсності. А це означає для О. Дубчека необхідність повернення виборам їхнього істинного смислу, тобто вибору між різними кандидатами, а з цього випливає і ширша свобода слова [49, с. 1].

До головних завдань реформування системи управління О. Дубчек відносить покращення діяльності уряду. Уряд, на його думку, має працювати

відповідно до конституції і викликів нового етапу в розвитку країни, має бути реальною владою республіки, що задовольняє потреби суспільства, виражені політикою комуністичної партії і Національного фронту. У своїй діяльності уряд має керуватися рішеннями найвищого органу державної влади – Національних зборів, активно з ним співпрацювати, разом із ним відповідати за всі дії. Для створення нового уряду О. Дубчек уважає необхідним проведення структурних змін у міністерствах, однак головне має випливати з необхідності істотно змінити персональний склад уряду, адаптувати його до нових умов роботи [136, с. 3].

Щодо Національних зборів, то О. Дубчек уважає необхідним реалізувати повною мірою конституційні права цього верховного державного інституту, а також неминучість кадрових змін у його президії і необхідність вироблення нового принципу обрання комуністів до Національних зборів. У цьому контексті він наголошує на гострій необхідності прискорити створення безпечної системи виборів до Національних зборів [136, с. 3].

Одним із перших завдань для ЦК, уряду, а також Національних зборів О. Дубчек називає швидке зміцнення відносин зі службою безпеки й армією. У кадрових заходах, що здійснювалися в цей період в МВС, О. Дубчек убачає правильний шлях розвитку системи безпеки [136, с. 3].

Про свободу слова і засоби масової інформації О. Дубчек зазначає: «Наша політика в питанні свободи слова є і буде однозначною: ЗМІ не можуть і не мають бути обмежені ані прямою, ані прихованою цензурою» [13, с. 404]. Головним завданням у роботі ЗМІ О. Дубчек убачає «дешифрування» Програми дій, донесення її ідей до свідомості людей, а також проведення організаторської роботи для забезпечення виконання програми, а саме: звернення уваги людей на те, що необхідно від слів переходити до справ. На ЗМІ О. Дубчек покладає велику відповідальність і наголошує на необхідності застосування державницького підходу в їхній роботі, а також на необхідності активніше надавати слово в ЗМІ робітникам, селянам та інтелігенції [97, с. 1].

О. Дубчек уважає, що свобода слова буде гарантована кожному, але це не означає, що будь-хто зможе висловлювати свої погляди перед мільйонною аудиторією; тобто ті, хто не згодні з політикою держави і Національного фронту, не можуть висловлювати своїх поглядів на державному телебаченні чи радіо; ЗМІ повинні відповідати за творення й реалізацію політичної лінії демократичного процесу перед суспільством [13, с. 470].

О. Дубчек закидає працівникам ЗМІ те, що вони недооцінюють об'єктивних наслідків свого впливу на суспільство; звертаючи увагу лише на недоліки, створюють у суспільстві атмосферу недовіри до політики партії. На думку О. Дубчека, журналісти, які хочуть сприяти відродженню соціалістичної демократії, не можуть виходити лише зі своїх суб'єктивних бажань, а мають брати до уваги реальну політичну ситуацію, що швидко змінюється, і об'єктивний вплив усіх чинників [142, с. 3]. Занепокоєння в О. Дубчека викликає й те, що комуністи в засобах масової інформації не здатні швидко реагувати на приховані та відкриті антисоціалістичні випади [142, с. 3].

О. Дубчек відкидає таку концепцію політики в сфері засобів масової інформації, що перетворювала б журналістів на пасивних дикторів політики партії. Він дотримується погляду, що партійні ЗМІ мають бути посередником в обміні ідеями між керівництвом і членами партії, між партією і суспільством. Також він уважає неприпустимим, коли б окремі комуністи в редакціях творили автономну політику партії [142, с. 3]; наголошує на необхідності входження безпартійних журналістів до Національного фронту і відповідальності видавництв за політичну лінію при виданні незалежних авторів [13, с. 471].

Наступним головним напрямом, куди слід спрямувати зусилля суспільства, О. Дубчек називає «будівництво соціалізму як суспільства з динамічною економічною системою і з сучасною цивілізаційною основою» [14, с. 407]. Він указує на необхідність створення передумов для подальшого розв'язання економічних питань, зважаючи не лише на сучасні проблеми, але

й ураховуючи запити НТР, що означає передусім послідовне дотримання нової системи управління в усіх її важливих стосунках, бачення її політичної складової і посилення планової економіки як інструмента господарської політики. Демократизація управління господарствам є теж невід'ємною складовою демократизації суспільного життя [95, с. 2].

О. Дубчек наголошує на необхідності глибокої господарської реформи, метою якої є створення нової системи функціонування соціалістичної економіки. Ця система має базуватися на синтезі плану й ринку. У цьому поєднанні рівнем господарської діяльності будуть не лише формальні показники директивно розробленого плану, але й економічні інструменти, забезпечення загальносуспільної мети, об'єктивні критерії ринку і соціальний пріоритет, які випливають із об'єктивних економічних зв'язків і є обов'язковими для кожної держави, яка хоче забезпечити своєму господарству тривале процвітання [136, с. 3]. Глибокі зміни в системі управління мають доповнити широкі зміни в структурі виробництва, яке ще не відповідає чехословацьким умовам і навіть розходиться з об'єктивними тенденціями прогресивного розвитку виробничих сил розвинутих країн [40, с. 3].

О. Дубчек підкреслює, що тривалого розвитку суспільства неможливо досягнути без рішучого економічного прогресу, бо інакше не можна використати соціалістичну демократію для справжнього розвитку особистості [142, с. 3].

Він упевнений, що треба послідовно, але водночас і дуже продумано розвивати економічну реформу, яке зробила б основний акцент на раціональній діяльності виробництва і всіх господарських суб'єктів [142, с. 3].

Головним завданням економічної реформи для О. Дубчека є надання самостійності підприємствам, що мали б стати незалежними економічними організаціями з особистою відповідальністю і які були б зацікавлені у прогресивному розвиткові, ефективному управлінні і працювали б, орієнтуючись на потреби суспільства [14, с. 410].

Також О. Дубчек наголошує на необхідності протистояння тому, щоб негативні наслідки необхідних змін відобразились на робітниках і решті трудящих; на необхідності створення умов, за яких працівники могли би брати участь у вирішенні цих завдань; на пошуках шляху, що не зашкодить робітникам і водночас забезпечить необхідну ефективність усього народного господарства [142, с. 3].

Значну роль у цьому процесі мають відігравати профспілки, а їхню головну функцію О. Дубчек убачає в постійному контролі за зайнятістю і виробничими інтересами робітників. Профспілки мають виступати головним партнером у розв'язанні всіх проблем господарського управління, гарантувати виробництво та вирішувати інші питання на виробництві разом із керівництвом [41, с. 2]. Також важливо, щоб у Революційному профспілковому русі (РПР) подумали про те, як діяти більш ефективно в процесі демократизації і як звернути увагу комуністів, решти членів РПР на те, що кожен працівник має бути господарем на своєму підприємстві [126, с. 2].

Від імені КПЧ О. Дубчек ставить профспілкам дві головні вимоги: по-перше, профспілки знову мають стати самостійною політичною силою в державі і в Національному фронті та захищати інтереси працівників; по-друге, щоб в умовах соціалістичного виробництва ще більше виявився вплив усього трудового колективу як співвласника, який би мав свій орган – виробничу раду з контрольною і наглядовою функціями. Зі свого боку О. Дубчек гарантує повне невтручання партії і держави у цей процес [135, с. 3].

На перше місце О. Дубчек ставить діяльність профспілок як політичної сили із якою рахуються в новій політичній системі, а успішно виконувати цю роль РПР зможе лише будучи цілісною організаційною структурою і, головне, – щоб на одному підприємстві була єдина профспілкова організація. У межах цієї єдності, на його думку, треба шукати і форми вираження конкретних групових інтересів [135, с. 3].

Розглядаючи питання захисту інтересів трудящих, О. Дубчек звертає увагу на різні форми тиску, особливо на страйки. На його думку, страйк є крайнім засобом, застосування якого для захисту інтересів трудящих свідчить, головним чином, про те, що ані профспілки, ані керівництво заводу не вжило всіх можливих заходів. За допомогою страйку, на думку О. Дубчека, не можна створити умов, за яких інтереси трудящих були б задоволені. О. Дубчек визнає той факт, що в цей період розвитку Чехословаччини ні державні органи, ані партія не здатні задовольнити всі справедливі вимоги народу. Розв'язання цього питання він убачає лише в підвищенні національного доходу і в підвищенні ефективності всієї національної економіки [135, с. 3].

Ці зміни необхідно було втілити в життя в «найближчому майбутньому», що означало період між квітневим засіданням ЦК і XIV з'їздом партії, попередньо запланованим на 1970 р. Ситуація в країні вимагала, аби XIV з'їзд був скликаний набагато швидше. І питання – на коли призначити XIV з'їзд – стало одним із ключових політичних питань «Празької весни» [150, с. 158].

Розглядаючи психологічний момент скликання позачергового XIV з'їзду та його наслідки для суспільства, на закритті квітневого 1968 р. пленуму ЦК КПЧ О. Дубчек наголошує на необхідності підготувати рішення з проблем у профспілковому русі в роботі ЦК Національного фронту, а також у молодіжному русі та інших сферах суспільного і державного життя, що вимагає відкласти скликання позачергового з'їзду [137, с. 2].

Але вже на засіданні ЦК КПЧ, що проходило з 29.05 по 1.06. 1968 року, була визначена дата XIV з'їзду КПЧ – 9 вересня 1968 р., а його скликання стало невдовзі очевидним приводом для введення окупаційних військ. Дата їх вторгнення була обумовлена подіями в Словаччині. В. Біляк хотів, щоб з'їзд КПС відбувся після загальнопартійного з'їзду в жовтні 1968 р., але реформаторські сили домоглися, щоб він відбувся перед ним (26 серпня), аби обговорити з делегатами проблеми Словаччини [372, с. 56].

Розглядаючи питання необхідності скликання дострокового з'їзду, О. Дубчек наголошує на необхідності розробити новий зміст політики партії наступного періоду, що буде відповідати часу, а також підготувати нову конституцію, яка б своїм способом мислення і формою більш повно втілювала Програму дій, посилювала її ідеї. Найбільшим виправданням скликання позачергового з'їзду, на думку О. Дубчека, було розв'язання кадрових проблем [137, с. 1]. Підкреслюючи важливість цих питань, О. Дубчек навіть відмовився чекати завершення розробки пропозицій з економічної політики. Фактором, що сприяв прискоренню скликання дострокового з'їзду, О. Дубчек називає значний ріст політичної активності чехословацького суспільства навесні 1968 р. [142, с. 2].

Таким чином, концепція «соціалізму з людським обличчям» О. Дубчека передбачала половинчасті зміни, спрямовані на досягнення консолідації чехословацького суспільства, реформування політичної та економічної системи Першими кроками були:

1. Створення умов для діяльності всіх соціальних груп у державі. А головне – усунення конфлікту між інтелігенцією та робітничим класом через урахування їхніх специфічних інтересів.

2. Оновлення молодіжної політики шляхом надання молоді права самостійно вирішувати питання про перебудову організації, але лише на принципах федералізації і у складі Національного фронту.

3. Запровадження соціалістичної, або реальної, демократії, під якою розумів не лише свободу слова та критики, але й взаємну відповідальність та активну участь у вирішені проблеми всіх кого, це стосується. Підтримуючи скасування цензури, водночас уважав недопустимим, щоб не згодні з політикою держави висловлювали свої погляди в ЗМІ. І не допускає існування безпартійних журналістів поза межами Національного фронту.

4. Не можливість розвитку соціалістична демократії як системи, де політичні рішення приймає одна партія – КПЧ. В ролі опозиції до КПЧ мав виступити оновлений Національний фронт, який мав об'єднати загальною

програмою всі альтернативні до КПЧ партії. А існування опозиції поза межами Національного фронту О. Дубчек відкладає взагалі, як і саму можливість боротьби за владу в країні, монополію на яку встановила КПЧ ще в 1945 р.

5. Наповнення конкретним смислом розподілу функцій між партійними і державними органами, розділення гілок влади. Уряд і парламент не мають підмінятись партійними органами; відповідати за виконання лінії партії мають комуністи в цих органах.

6. Подолання кризових явищ в економіці через поєднання елементів планової та ринкової економічних систем; посилення соціального захисту трудящих від негативних наслідків необхідних змін. Для цього профспілки мають стати самостійною політичною силою в державі і в Національному фронті і позбавитись контролю з боку партії та держави. О. Дубчек також допускає використання страйку в захисті інтересів трудящих, але як крайній засіб.

Ідеї, що пропагував О. Дубчек, були викликані очевидною необхідністю радикальних змін у суспільно-політичному та соціально-економічному житті Чехословаччини і відповідали настроям чехословацького суспільства. Інша справа, що швидкість їх утілення в життя була занадто повільною. О. Дубчек відіграв не останню роль у гальмуванні процесу реформування чехословацького суспільства. Він особливо не прагнув побороти опору консервативного крила політбюро ЦК КПЧ, але найголовніше – що О. Дубчек сам злякався радикального характеру можливих змін, особливо виникнення в країні реальної політичної опозиції.

4.2. Програма лібералізації суспільних відносин Й. Смрковського

Окреме місце серед представників реформаторського крила КПЧ займає Йосиф Смрковський. На початку 1968 р. Й. Смрковський був членом ЦК КПЧ і обіймав посаду міністра лісового і водного господарства. Він був одним із перших партійних і державних діячів Чехословаччини, хто виявив ініціативу і в засобах масової інформації висвітлив ситуацію, що склалася на пленумі ЦК (грудень 1967 р. – січень 1968 р.), тим самим порушивши партійну дисципліну.

Поява Й. Смрковського як представника нового ліберального напряму стала великим сюрпризом для багатьох. Будучи одним із провідних діячів КПЧ в Празі в кінці Другої світової війни, Й. Смрковський брав активну участь у підготовці антифашистського повстання в останні дні війни. Після війни пройшов через партійну чистку, був реабілітований як юридично, так і політично. У середині 1960-х рр. Й. Смрковський був широко відомий як опортуніст, відданий А. Новотному. Але в середині 1967 р. він знищив улюблений міф режиму про те, що американці не були зацікавлені у звільненні Праги в кінці Другої світової війни, і тому допустили смерть багатьох чехів, сказавши, що він сам особисто відмовився від допомоги США, побоюючись, що звільнення Праги американцями буде перешкоджати планам КПЧ [408, с. 82; 338, с. 195].

О. Дубчек характеризує Й. Смрковського як чесного комуніста і відносить його до групи найнадійніших своїх союзників в політбюро ЦК КПЧ [150, с. 153, 162].

З. Млинарж із цього приводу у своїх спогадах зазначає, що лише троє людей потрапили до політбюро О. Дубчека без протекції нової керівної трійки (Дубчек, Чернік, Кольдер) – Й. Смрковський, Й. Шпачек та Ф.Крігель, причому Й. Смрковський – завдяки великій популярності, яку він здобув у результаті своєї діяльності після січневого пленуму [145, с.113-114; 403, с. 83].

Також З. Млинарж стверджує, що Й. Смрковський був справжнім політичним трибуном і належав до тих членів ЦК, які після падіння А. Новотного сприяли підйому всередині партії хвилі критики, спрямованої на підтримку реформ [145, с. 116, 137].

О. Шик у своїх спогадах характеризує Й. Смрковського як безсумнівного прибічника реформ. У кінці лютого 1968 р. Спілка журналістів скликала нараду в Слов'янському домі (Прага), на якій Й. Смрковський поінформував присутніх про розвиток країни в період керівництва А. Новотного і висловився за повну демократизацію політичного життя. Будучи міністром, він мав можливість зібрати навколо себе групу молодих учених, які створили щось схоже на «мозковий трест», що сприяло цілеспрямованій, інтенсивній політичній діяльності Й. Смрковського [146, с. 229, 241].

Владімір Шкутіна, чеський публіцист, прозаїк і драматург, у своїй статті «Не красти і не боятись» так оцінює Й. Смрковського: «Й. Смрковський завжди говорив правду, якою б гіркою вона не була. І не боявся налякати людей.

Дуже ціную чесність і відвертість Й. Смрковського і вважаю, що саме він своїм власним прикладом і діяльністю підтверджує правильність гасла Т.Г. Масарика «Не красти і не боятись» [227, с.3].

У статті «Про що сьогодні йдеться?», що була вміщена в часописі профспілок «Праце», Й. Смрковський одним із перших у керівництві країни визначив необхідні кроки для покращення становища в країні, що може розглядатись як заява про наміри реформаторів.

Першочерговим завданням Й. Смрковський вбачав необхідність подолання традицій сталінського періоду і бюрократизму в роботі партії, а також введення демократичних принципів у роботу партії і державних установ. На його думку, бюрократичний апарат мав виконувати і підтримувати політичну волю народу і партії, а не навпаки, а також наголосив на необхідності вжити заходів для запобігання встановленню одноосібної влади [106, с. 1].

Наступною проблемою Й. Смрковський визначив необхідність змін у підходах до таких питань, як взаємостосунки робітничого класу з селянами та інтелігенцією, стосунки зі студентами і молоддю загалом, становище чехів і словаків у єдиній державі, ставлення громадян до держави і держави до громадян [106, с. 1].

Одним із вирішальних факторів процесу демократичного розвитку суспільства, на думку Й. Смрковського, є чесність у спілкуванні влади з народом. А всі спірні питання мають вирішуватися лише шляхом демократичної дискусії. До важливих питань Й. Смрковський також відніс проблему відставання країни в економічній і соціальній сферах. Відзначив необхідність змін у принципах кадрової політики, де головним фактором мали стати професійні якості кандидатів [106, с. 1].

А вже в статті «Що далі», вміщеній у газеті «Руде право» від 9 лютого 1968 р., і у своїй доповіді на 22 пленарному засіданні Національних зборів (квітень 1968 р.) Й. Смрковський чітко формулює головні проблеми розвитку Чехословаччини в цей період. Необхідно відзначити, що питання, порушені ним, стали основними в дискусії, що розгорнулася в чехословацьких засобах масової інформації у короткий період «Празької весни».

Нових підходів у вирішенні, на думку Й. Смрковського, потребувало питання державного устрою Чехословаччини, зокрема проблема врахування національних інтересів чехів і словаків. Й. Смрковський уважав, що ускладненню чесько-словацьких відносин сприяли конституційні зміни 1960 р. і зростання празького централізму. Також негативно впливав на розв’язання цього питання чеський і словацький націоналізм. Прикладом рівноправності обох народів Й. Смрковський назвав обрання першим секретарем ЦК КПЧ О. Дубчека, словака за національністю [103, с. 3]. Й. Смрковський зазначає: «У нас, у Чехії, є необхідність приділити цьому питанню підвищену увагу. Не лише тому, що його розв’язання вимагає залишити становище чеського народу як народу правлячого, який вимагає

глибокого демократичного самовиховання, але й тому, що необхідно лише створити відповідну організаційну основу» [105, с. 4].

На думку Й. Смрковського, настав час для створення Чеської народної ради як виразника політичного суверенітету чеського народу. Відповідно Чеська народна рада разом зі Словацькою народною радою мали упорядкувати структуру національних органів і обговорити структуру загальнодержавних органів для впровадження федеративного устрою в Чехословаччині на засадах рівних прав обох народів [105, с. 4].

Й. Смрковський визнаючи існування чеського шовінізму вважав помилковою думку, що проблема співіснування чехів і словаків у єдиній державі вирішувалась так званою Кошицькою програмою 1945 р., яка мала сприяти автономізації словацьких органів управління, а насправді служила основою для позбавлення її реальної автономії [338, с. 186-187].

Наступною проблемою, що потребувала розв’язання, на думку Й. Смрковського, була роль інтелігенції в суспільстві. З цього приводу він зазначає, що визнання важливості участі інтелігенції у розвитку суспільства і держави ніяк не зменшує ролі робітничого класу в партії і суспільстві. Як обґрунтування такого підходу Й. Смрковський нагадує про постійний зв’язок робітничого руху з науковим соціалізмом, а також про неможливість без активної участі інтелігенції подолати існуючу економічну кризу [103, с. 3].

Не менш важливим Й. Смрковський вважав питання молодіжної політики. Він визнав той факт, що ЧСМ не був здатний задовольнити всі запити молоді, і вважав, що створення незалежних молодіжних організацій зовсім не означає відходу від принципів соціалізму [35, с. 2; 338, с. 77]. На одній зустрічі з представниками ЧСМ Й. Смрковський сказав: «Маєте право і обов’язок бути більш радикальними революціонерами, ніж були ми, ваші батьки… Ви будете самі контролювати свої організації… Вам необхідно поєднувати розсудливість і відповідальність. Чому? Тому що через декілька років ця держава буде у ваших руках, і ми хочемо, щоб ви прийняли країну з

розвинутим соціалістичним суспільством, де народ сам собі влада, господар своєї країни і своєї долі!» [90, с. 6].

Важливу роль у подоланні наслідків сталінського режиму в Чехословаччині Й. Смрковський вбачав у вирішенні таких завдань, як реабілітація жертв політичних репресій і проведення люстрації в усіх сферах суспільного життя, з одного боку, а з іншого – проведення реорганізації політичної системи. Критичність ситуації вбачав у тому, що при владі переважно перебували не професіонали, а особи, які намагалися догодити попередньому режиму, тимчасом як багато кваліфікованих спеціалістів, мислячих людей були піддані безпідставним репресіям; повернення їх до партії і активного життя сприяло б покращенню ситуації як у державі загалом, так і в партії зокрема [35, с. 3].

Одним із головних Й. Смрковський називав питання робітничої політики партії. Він наголошував на повній відсутності практичного розв’язання проблем повсякденного життя робітників, починаючи від техніки безпеки на виробництві і закінчуючи соціальним захистом. Також Й. Смрковський уважав грубою помилкою усунення робітників від розв’язання питань управління виробництвом. У цьому контексті він ставить під сумнів доцільність переважання частки важкої промисловості над легкою в економіці країни [35, с. 3].

Для розв’язання цих завдань ЦК КПЧ прийняв рішення розробити «Програму дій КПЧ». Й. Смрковський розглядав цю програму як таку, що має стати базовою, об’єднувати всі прогресивні і патріотичні сили країни, відновити атмосферу взаємної довіри як між різними класами, частинами суспільства, так і між партією і народом. Програма обов’язково мала враховувати і міжнародний досвід. У ній чітко мало бути сказано про заходи, які будуть вжиті в ціновій, податковій, соціальній політиці, а також у нарахуванні заробітної плати [103, с. 3].

Важливою умовою впровадження Програми дій у життя Й. Смрковський уважав забезпечення населення інформацією про зміни соціальної сфери і

суспільного житті країни загалом. Звертаючись до представників засобів масової інформації, уже після обрання головою Національних зборів, він підкреслив важливість їх ролі в цьому процесі [218, с. 3].

Важливим заходом, що покращує роботу ЗМІ і сприяє виправленню помилок минулого, Й. Смрковський називав поправки до закону про ЗМІ. Він звернув увагу на той факт, що ЗМІ працюють у нових умовах і вчаться ці нові умови використовувати; висловив переконання, що працівники ЗМІ, у яких Й. Смрковський убачав помічників й партнерів у створенні і реалізації політики КПЧ, усвідомлюють цю відповідальність і знайдуть шлях, як уникнути непотрібних ексцесів для них, і для партії [105, с. 4].

Й. Смрковський був одним із перших, хто від імені нового керівництва виступив за свободу слова. У інтерв'ю для радіо 2 лютого 1968 р. він закликав до створення нової інформаційної політики, яка б уникала секретів про роботу партії і держави та сприяла поінформованості суспільства про плани керівництва країни. Він наголошував на необхідності в обов'язковому і регулярному спілкуванні керівників різних рівнів із народом через ЗМІ, критикував мовчання уряду і представників партії. Разом зі Й. Шпачеком Й. Смрковський захищав ЗМІ від критики консерваторів, яка почала набирати силу. Застерігав, що позбавлення журналістів права вільно коментувати інформацію про ситуацію в країні було б рівнозначне знищенню причин для їх існування [338, с. 116-117].

Але слід зазначити, що наростаючий тиск критики в ЗМІ змусив навіть Й. Смрковського, захисника свободи слова, гостро розкритикувати їх за те, що замість висвітлення сучасних проблем вони приділяють надмірну увагу допущеним у минулому помилкам партії [338, с. 121-123]. І навіть після серпневої інтервенції військ Організації Варшавського Договору (ОВД) до Чехословаччини Й. Смрковський сприяв висвітленню в ЗМІ поглядів О. Шика, що свідчить про його справжній лібералізм [338, с. 129].

Торкаючись питання закону про засоби масової інформації, Й. Смрковський наголошував на тому, що з ліквідацією цензури державні

органи мають гарантувати повне збереження державної таємниці і захист суспільства від неправдивої інформації. І додав, що ці проблеми будуть вирішувати Національні збори на наступному етапі, створюючи новий закон про ЗМІ. Однак свободу слова Й. Смрковський визначив як одну з головних свобод, а її забезпечення – складовою політики КПЧ [105, с. 4].

Розглядаючи питання скликання позачергового XIV з'їзду КПЧ, Й. Смрковський уважає, що з'їзд був би правильним виходом із великої політичної кризи, у якій перебували партія і країна тривалий час і яку від січня 1968 р. всі повністю усвідомили. Але для Й. Смрковського важливим було не допустити, щоб головну роль на з'їзді відіграли консервативні сили, бо це могло сприяти виникненню небезпеки інерції, збереження старої недемократичної практики. Для Й. Смрковського скликання з'їзду само по собі не означало остаточної поразки консерваторів, але тільки сам з'їзд і його рішення могли і, на думку Й. Смрковського, мусили забезпечити їх поразку [105, с. 4].

Одним із епізодів, що характеризує Й. Смрковського як політика, були вибори нового президента республіки. Цей епізод так описує у своїх мемуарах Ч. Цісарж: «Єдиним питанням, що розглядав пленум ЦК КПЧ 28 березня 1968 р., було питання про нового президента країни. Головною на цю посаду була кандидатура Л. Свободи, але також були висунуті кандидатури Й. Смрковського і моя. Необхідно було зняти наші кандидатури на користь Л. Свободи, що я, не роздумуючи, зробив і у своєму виступі навів аргументи на підтримку Л. Свободи. Так само мав вчинити і Й. Смрковський, який був серйозним кандидатом на посаду президента… Він також зняв свою кандидатуру і не завадив Л. Свободі, а в довгій промові виклав ідеї, щоб могли б стати програмою нового голови держави» [147, с.714].

18 квітня 1968 року на 22 пленарному засіданні Національних зборів кандидатура Й. Смрковського була висунута як безальтернативна на посаду голови парламенту, і в ході таємного голосування з 256 депутатів 188 підтримали його кандидатуру [240, с.2]. Про популярність Й. Смрковського в

суспільстві в цей період свідчать результати соціологічних опитувань, проведених у країні: за рівнем популярності він поступався лише О. Дубчеку [408, с.541].

Й. Смрковський у період між січнем і квітнем відіграв позитивну роль у розвитку демократичного процесу. Він був першим, хто інформував громадськість, партійний актив про справжню природу грудневої і січневої дискусій. Був першим, хто почав виступати в засобах масової інформації з поглядами, що на той момент не збігалися з офіційною лінією. Створив подвійний тиск для прискореного розвитку демократичного процесу: з одного боку, давав суспільству необхідну інформацію, з іншого – закликав своїх колег з ЦК і уряду дозволити говорити більше і щоб самі говорили [210, с. 4]. Так оцінив діяльність Й. Сморковського автор статті «Політик і влада», що була вміщена у часописі «Літерарні лісти»; вагу цій оцінці додає опозиційний характер часопису.

У своїй першій промові на посаді голови Національних зборів Й. Смрковський, зокрема, зазначив: «Процес, що відбувається зараз у нашому суспільстві, вимагає нової ролі Національних зборів… Поруч із сильними і виправданими закликами до більшої політичної свободи маємо вирішити низку соціальних проблем… Думаю, що Національні збори підтримують як законодавчу ініціативу уряду, так і громадських організацій. Сподіваюсь, що у крайньому випадку на деякі запитання дасть відповідь урядова програма і що Національні збори її підтримають» [138, с. 2]. Загалом Й. Смрковський убачав Національні збори на чолі процесу демократизації соціалістичної системи і захисту прав усіх громадян [229, с. 1].

В інтерв’ю для часопису «Культурні творба», відповідаючи на запитання про шлях реформування роботи Національних зборів, Й. Смрковський сказав: «Знаю, що Національні збори називають машиною для голосування, яка голосує за все, що пропонується. Через це в минулому Національні збори не могли повністю виконувати відведеної їм за конституцією республіки функції.

Із цією невідповідністю покінчено. Влада буде керувати і нести повну відповідальність за свою діяльність. Також Національні збори створять правові стандарти, закони, що відповідали б потребам і інтересам людей, і водночас будуть перевіряти, як закони республіки впроваджуються і виконуються» [47, с. 1].

Й. Смрковський зазначає, що період, коли Національні збори були лише частиною знаменитої системи «важеля» і «ременя», на щастя, у минулому. І необхідно втілювати роль Національних зборів перш за все як справді найвищого законодавчого органу нашого суспільства, що приймає закони і є однією з головних умов забезпечення результату нашого відроджувального зусилля [105, с. 1].

Визначаючи пріоритети в роботі Національних зборів, Й. Смрковський першочерговим завданням визначив прийняття закону про реабілітацію. Питанням реабілітації Національні збори мали займатись через прийняття закону про позасудові реабілітації, що мали вирішити такі питання, як деякі втручання в роботу юристів підчас різних перевірок, у діяльність вищих навчальних закладів [105, с. 4].

В одному з інтерв’ю для Празького радіо Й. Смрковський також нагадав, що згідно з конституцією уряд повинен бути відповідальним лише перед Національними зборами і, отже, не повинен контролюватися безпосередньо КПЧ [338, с. 144].

Й. Смрковський підтримував ідею З. Млинаржа про незалежне існування всіх гілок влади, чіткий розподіл повноважень між ними та існування взаємного контролю, відкритість щодо критики, бо лише так можна гарантувати недопущення монополізації влади і встановлення диктатури [338, с. 145].

На думку Й. Смрковського, партія свою «керівну роль» у виборних органах країни має впроваджувати по-новому: через вплив комуністів, обраних до цих органів, і не більше. Делегати від КПЧ для кращої координації своїх зусиль можуть сформувати фракцію, яка повинна

розглядатися як один із багатьох елементів Національних зборів, без якихось більших повноважень, ніж інші депутати. Із цією метою Й. Смрковський навіть висловлювався за прийняття необхідних змін до конституції [338, с. 148-149].

Й. Смрковський відкрито вітав ідею незалежних організацій, що діють як «представники певних верств суспільства». І на квітневому 1968 р.пленумі ЦК КПЧ він висловив думку, що нічого не трапиться з соціалізмом, якщо в Чехословаччині існуватимуть різні незалежні організації [35, с. 3].

Й. Смрковський виступав проти втручання партійних органів у діяльність непартійних організацій і призначення керівників цих організацій за партійною вказівкою. Він уважав, що керівництво позапартійних організацій мають обирати їхні члени самостійно. І Національні збори під керівництвом Й. Смрковського разом з урядом почали розробку відповідного закону [338, с. 58].

Виступаючи на 70 засіданні політбюро ЦК КПЧ, що відбулося 7 травня 1968 р. і було присвячене оцінці регіональних партійних конференцій і подальшим діям керівництва КПЧ, Й. Смрковський наголошує на тому, що хоч беззаперечним фактом є значна підтримка нової політики партії в народі, також іде процес швидкого формування опозиційних сил, що спрямовують свою діяльність на усунення КПЧ. На думку Й. Смрковського, антикомуністичний фронт буде сформований за місяць – два і буде виступати не лише проти КПЧ, а загалом проти режиму, встановленого в лютому 1948 р. [13, с. 405-406]. Доказом його передбачливості можна розглядати маніфест «2000 слів», що з’явився в червні 1968 р. [13, с. 406].

Розвиваючи тезу про формування опозиції, Й. Смрковський говорить про можливість контрреволюції в країні і силового розв’язання ситуації [13, с. 406]. Для усунення умов, що сприяють такому розвиткові подій, Й. Смрковський уважає необхідним наведення порядку в системі контролю над ЗМІ, розуміючи під цим ліквідацію ситуації, коли лише кілька сотень людей має доступ до засобів масової інформації і подають народові те, що

хочуть вони, а не уряд, партія, ЦК чи Національні збори. Тому справою номер один, якою має зайнятися уряд, на його думку, має стати вжиття заходів для повернення контролю над державними ЗМІ [13, с. 406].

У цьому ж руслі Й. Смрковський, розглядаючи ситуацію, що склалася в чехословацькій пресі, зазначає, що «Руде право» є часописом партії, а партію представляє ЦК, а між пленумами ЦК – політбюро партії. Таким чином, політбюро щодо «Руде право» представляє партію і має це право і обов'язок повністю виконувати. А питання про незгодних із цим принципом редакторів має бути вирішене на найближчому засіданні ЦК. Й. Смрковський наголошує на тому, що «Руде право» є органом партії і буде боротися за політику партії, а не перетворюватися на журнал, де кожен пише, що хоче. Для цього існують інші газети, але навіть і там не буде можливості писати, що заманеться [13, с. 406-407].

Наступним кроком у боротьбі за свідомість народу Й. Смрковський називає безпосередні зустрічі з робітниками на підприємствах, а також ідею проведення загальнодержавної конференції голів заводських партійних організацій. На думку Й. Смрковського, така конференція дала б можливість діалогу представників ЦК з представниками партії на виробництві, що допомогло б їм зрозуміти суть справи, а потім правильно пояснити політику партії на місцях. Очевидною необхідністю для Й. Смрковського було прискореня процесу консолідації в армії, міліції та службі безпеки [13, с. 407].

Й. Смрковський уважав за необхідне в максимально стислі терміни підготувати документ, у якому партія, наскільки це можливо, має дистанціюватися від політичних процесів 50-х рр. [13, с. 407].

25 червня 1968 р. відбулося засідання Національних зборів, на якому розглядався проект закону про реабілітацію жертв політичних процесів 50-х років. У промові, присвяченій цьому питанню, Й. Смрковський називає це засідання справді історичною подією. А закон і реабілітацію, що мала бути проведена на його основі, розглядає як засіб відновлення того, без чого

політичний і моральний розвиток цивілізованого суспільства неможливий. Бо, на його думку, це не просто реабілітація безвинно засуджених людей, а також реабілітація моральних цінностей і людських принципів. Тому обговорення цього закону є свідченням ставлення до минулого, сьогодення та майбутнього всього нашого суспільства [18, с. 292].

Як ще один аргумент на користь цього закону Й. Смрковський відзначає, що на відміну від попередніх спроб реабілітації (які стосувались і безпосередньо його самого), які охопили незначну частину постраждалих громадян республіки, цей закон матиме загальний характер, а це своєю чергою, дозволить не лише втілити принцип рівності всіх громадян перед законом, комуністів і некомуністів як жертв деформацій 1950-х рр. Також Й. Смрковський у прийнятті цього закону вбачає важливий крок на шляху виконання Програми дій [18, с. 292].

Наступною проблемою, пов’язаною з цим законом, Й. Смрковський називає положення про відповідальність і санкції щодо тих осіб, які брали активну участь у репресіях. На думку Й. Смрковського, це положення спричинить у суспільстві значний резонанс. У зв’язку з цим він наголошує на необхідності усвідомлення всіх наслідків для керівників і виконавців репресій і зазначає, що закон не стосується політпрацівників, представників вищих партійних і державних органів, що були лише виконавцями цих злочинів, бо закон стосується лише осіб, які безпосередньо брали участь у кримінальному процесі. Також Й. Смрковський указував на необхідність дати політичну оцінку відповідальності державних діячів і політиків, і це має зробити комуністична партія до кінця цього (1968 – І.Ф.) року [1811, с. 293].

На новій посаді Й. Смрковський продовжує стежити за розвитком процесу демократизації суспільства і брати в ньому активну участь. У черговій статті, що вийшла в травні в «Руде Право» під заголовком «Швидше крок!», він загострює увагу суспільства на тому, що проблеми, які ще залишаються не вирішеними, і загальне слабке усвідомлення важливості змін у суспільстві створюють умови для розвитку двох протилежних, але

однаково небезпечних для реформ сил. Одна з них прагне всіма засобами повернути країну до колишньої командно-адміністративної системи, тимчасом як інша прагне підірвати довіру до комуністів і підготувати основу для подальших атак на соціалізм загалом [107, с. 2].

Ця теза Й. Смрковського чітко визначає межу лібералізму періоду «Празької весни». Вона добре пояснює той факт, чому поява такого звернення діячів науки і мистецтв до громадян Чехословаччини, як маніфест «2000 слів», викликала в нього і в решти комуністів-реформаторів щире здивування.

Із цього приводу він у статті «Одна тисяча слів» пише, що попри те, що він і автори, підписанти «2000 слів» мають спільну мету, він не вбачає у відозві їхніх чесних намірів. Він назвав погляди авторів звернення виявом «політичного романтизму», що є наслідком недостатньої поінформованості про всі внутрішні й зовнішні аспекти розвитку чехословацького суспільства і який полягає в недооцінці подальших наслідків їх ідей, а також в очікуванні того, що абстрактні заклики відмовитись від незаконних і брутальних способів будуть мати більший вплив, ніж конкретний заклик до демонстрацій і страйків [104, с. 3].

Оцінюючи процеси, що відбувалися в суспільно-політичному житті Чехословаччини, Й. Смрковський зазначає, що не йдеться ні про яку боротьбу за владу, бо процес відродження торкається не лише верхівки керівництва партії і держави, але й широких партійних мас, і все суспільство вимагає іншої політики в країні. Він підкреслює, що умови, за яких у лютому 1948 р. починалось будівництво соціалізму, на сьогодні (1968 р. – І.Ф.) змінились. Якісні зміни, що назріли в економіці і загалом в соціальній структурі країни, не лише вимагають сьогодні виправлення помилок, недоліків і деформацій минулого; навпаки відкладання виправлення цих помилок є для Й. Смрковського злочином, а нові реалії вимагають ще більшого – переходу до демократичної, гуманістичної, народної концепції соціалізму, і не лише в економічній сфері, але передусім у суспільному й

політичному житті. Для Й. Смрковського це означає, що саме соціалізм має забезпечити нове широке розуміння прав і свобод особистості і всього суспільства, причому значну роль у цьому процесі мають відіграти Національні збори [105, с. 1].

Попри те, що Й. Смрковський був все-таки продуктом комуністичної системи і вірив у її ідеали, він зробив значний внесок у процес демократизації чехословацького суспільства періоду «Празької весни»; саме завдяки його старанням формувався образ ліберальних реформ у суспільно-політичному житті країни, у свідомості громадян Чехословаччини 1968 року. Але йому, як і О. Дубчеку, не вдалося уникнути страху перед можливістю руху чехословацького суспільства до посилення лібералізації, що могла позбавити КПЧ влади в країні.

4.3. Модель «ринкового соціалізму» О. Шика

Економічна реформа в Чехословаччині середини 60-х років XX ст., яку називали «новою системою господарського управління», пов’язана передусім з іменем О. Шика; вона не була експериментом, що проводився таємно. Реформа була ухвалена партійним керівництвом і здійснювалась як офіційна лінія партії і держави. Проблема полягала лише в непослідовному проведенні економічної реформи, що стало наслідком побоювання керівництвом країни політичних ускладнень, втрати партією контролю за ситуацією. Економічна реформа була засуджена як «шиковський ревізіонізм» керівництвом КПЧ тільки після приходу до влади Г. Гусака (1969 р.) [120, с. 69].

Необхідність упровадження змін в економічному житті країни стала очевидною вже на початку 60-х років. Із цією метою ще при підготовці до XII з’їзду КПЧ (серпень 1962 р.) А. Новотний на третину замінив склад ЦК, а склад кандидатів у члени ЦК було замінено на 80 % [147, с. 493].

Нові погляди на економіку й політику на XII з’їзді КПЧ виклали у доповідях О. Чернік, С. Ленарт, М. Вацулік, Д. Колдер. Великий успіх мав

О. Шик, залучений до дискусії одним з останніх. А. Новотний приховав від Політбюро запрошення О. Шика до дискусії. Це дало більшості привід запідозрити А. Новотниго в правому ухилі. Із цього часу починає зростати вплив О. Шика не лише в питаннях економічної реформи, а й у політичних підходах, із демократизацією яких О. Шик пов'язував успіх змін в економіці. Ідеї О. Шика користувалися підтримкою не лише серед економістів-теоретиків, але й серед керівних кадрів на підприємствах. Представники догматичних поглядів створили гучну овацію під час виступу О. Шика, у якому він детально схарактеризував стан чехословацької економіки, закликав до інтелектуальних і соціальних перетворень, вимагав боротися з консервативними елементами, які гальмують застосування прогресивних методів вирішення існуючих проблем, боротися зі старими догмами й помилковим уявленням про соціалізм [147, с. 660].

Упродовж досліджуваного періоду О. Шик очолював Інститут економіки ЧСАН, у якому працювала група вчених-економістів, що поділяли погляди О. Шика, а саме: К. Коуба, Ч. Кожушнік, Б. Левчік, Ф. Нахтігал, О. Турек, І. Коста та інші. Цей колектив у 1962-1963 рр. сконцентрувався на глибокому аналізі чехословацької економіки й розробці моделі реформи, спрямованої на усунення причин її негативного розвитку через застосування значної децентралізації управління. Робота проводилась приховано від ЦК КПЧ, оскільки А. Новотний виступав проти будь-якої децентралізації управління [146, с. 141, 159, 160].

Розуміння складності ситуації в економіці Чехословаччини О. Шиком знайшло відображення в «Програмі прискорення реалізації нової системи планового управління», яку він розробив разом із Й. Томаном у 1966 р. Автори програми висловили такий погляд на плановий підхід до управління економікою: «…нинішньому підходові не вистачає об'єктивних критеріїв для пошуку ефективності національної економіки. Традиційна форма плану, яка зв'язує майбутній розвиток економіки в межах системи фіксованих, схвалених центральною владою цифр, не тільки не може допомогти

процесові консолідації економіки, але несумісна з ним загалом… Без змін принципу, за яким підприємства не беруть участі в розробці плану, ніколи не може бути складений оптимальний план» [10, с. 46].

Мова йде насамперед про принципову зміну політики держави в економіці, що виражається, з одного боку, у намаганні позбутися обов'язкових завдань, команд і заборон із центру, які обмежують можливість прийняття економічно виважених рішень підприємствами, а з іншого – створити економічні умови інтенсивного економічного тиску на підприємства для стимулювання їх матеріальної зацікавленості в технічному й економічному розвиткові. Для цього необхідно забезпечити підвищення ефективності централізованого управління й планування. Оскільки наявна директивна система планування не в змозі охопити всі складні зміни кон'юнктури ринку й потреб суспільства, спотворює критерії ефективності та оцінки виробництва, вона не може не породжувати антисоціальних тенденцій формальних показників [10, с. 49]. Подолання цієї проблеми, стверджує О. Шик, відкриває шлях до справді ефективного центрального управління, яке має будуватися на таких принципах:

- створення умов для оптимальних виробничих рішень (створення єдиних економічних правил), що дозволить упорядкувати основні економічні проблеми на підприємствах;

- використання економічних інструментів і плану центром (цінової, кредитної, відсоткової політики і т.ін.); на виконання планів необхідно дивитися з точки зору довгострокового розвитку соціальної сфери соціалістичного суспільства і з точки зору опосередкованих економічних відносин (інфраструктура, регіональні особливості і т. ін.);

- проведення кількісної оцінки економічної політики на основі передових методів економічного аналізу (структурний баланс, оптимізація розрахунків і т.д.);

- дотримання принципів динамічної рівноваги у сфері сучасних економічних процесів і прагнення до безперервного покращення ринку

(тобто тепер потрібні процеси консолідації, а за необхідності, навпаки, слід проводити політику економічної експансії) [10, с. 50].

Виступаючи на XIII з'їзді КПЧ 1966 р., О. Шик знову наголосив на необхідності радикальних змін в економіці і на демократизації суспільного життя як на обов'язковій умові вдалого проведення цих змін [146, с. 204, 205].

Та попри те, що XIII з'їзд прийняв рішення прискорити впровадження реформ, політична ситуація в країні істотно змінилась, і вирішальним фактором, що визначав негативний характер цих змін, був прихід до влади в СРСР Л.І. Брежнєва. А. Новотний, як людина відстороненого М.С. Хрущова, намагався догодити новому Генеральному секретареві ЦК КПРС, тому процес реформування чехословацької економіки був різко призупинений. І лише з приходом до влади О. Дубчека реформаторські ідеї О. Шика отримали друге дихання.

З. Млинарж зазначає у зв'язку з цим: «Навіть не беручи до уваги «консервативне» крило керівництва Дубчека, не можна забувати, що політика реформ почалася не дуже тріумфально. Стенограми грудневого 1967 р. і січневого 1968 р. пленумів ЦК нараховують 1500 сторінок, а реформаторські ідеї, виступи концептуального характеру займають там не більше 50 сторінок. Єдиним, хто говорив про суспільні, економічні й політичні проблеми, а також про цілі можливої реформи, був Ота Шик» [120, с. 102].

В уряді О. Черніка О. Шик став заступником голови уряду з питань економічної реформи. О. Дубчек із цього приводу зауважив: «Надходили пропозиції ввести його (О. Шика – І.Ф.) до складу політбюро партії. Але я був переконаний, що свої здібності він краще проявить в уряді» [150, с. 156]. Утім З. Млинарж характеризує ставлення О. Дубчека до О. Шика так: «Понад те, Чернік, Кольдер і Дубчек рішуче виступали проти введення до політбюро Шика» [145, с.114].

1968 рік О. Шик назвав другим шансом побудувати чехословацьку модель соціалізму, яка була б економічно успішною і яка могла б утілити всі справді соціалістичні й демократичні завдання. О. Шик, порівнюючи

становище Чехословаччини із західним суспільством, убачає перевагу першої в тому, що західна цивілізація, поглинута розвитком масового споживання, перестала усвідомлювати сенс свого існування, тимчасом як не досить розвинута Чехословаччина, навпаки, почала зазирати за ці межі. О. Шик убачає потужне цивілізаційне джерело для природної основи чехословацького суспільного устрою в поверненні людини до своєї людської суті, яке має втілитись у творчому бутті. Водночас О. Шик наголошує на тому, що для розв'язання проблем світового масштабу необхідно кілька років творчої праці, спрямованої на досягнення рівня, який відповідав би вимогам НТР [94, с. 3].

Не сумніваючись у керівній ролі КПЧ у процесі побудови чехословацької моделі соціалізму, О. Шик наголошує на необхідності швидкого обрання такого ЦК, який користувався б широкою підтримкою партії [37, с. 2]. Основним критерієм оцінки діяльності партійних функціонерів і членів ЦК О. Шик уважає їхнє ставлення до рішень грудневого 1967 р. і січневого 1968 р. засідань пленуму ЦК КПЧ [108, с.5].

Важливою умовою вдалого розвитку цього процесу О. Шик називає створення досконалого механізму гарантій демократії. Усі проблеми, що виникають у цьому процесові, мають вирішуватися шляхом відкритої для всього суспільства дискусії, якої не повинні уникати ні партія, ні інший представницький орган країни. Саме в цьому О. Шик убачає головну гарантію недопущення прийняття рішень методом масового підняття рук. О. Шик наголошує на тому, що в самих поняттях «рішення» і «голосування» має бути закладена альтернатива різних рішень [94, с. 3].

Упровадження демократії в усіх сферах суспільної діяльності для О. Шика не є самоціллю, а необхідною умовою поширення в майбутньому найкращих ідей, що виникають у процесі дискусії, яка контролюється суспільством і наявністю на місцях людей, здатних утілити ці ідеї в життя. Демократизація, на думку О. Шика, не означає ослаблення керівництва в політиці чи економіці, а, навпаки, його зміцнення через подолання

безініціативності місцевого керівництва. У процесі демократизації недостатньо визначити нового мислячого керівника, важливо надати максимальну підтримку працівникам середнього й нижнього рівнів, навіть якщо вони припускалися помилок у минулому, але усвідомили їх і здатні виправити [37, с. 2].

Найскладнішу проблему О. Шик убачав у поєднанні ринкових механізмів і народногосподарського планування. Із цього приводу в мемуарах він зазначив: «Справа полягала не лише в тому, що, виходячи із якихось ідеологічних міркувань, хотілося підтримати планування, – у 1962 р. це було для мене пройденим етапом. Якби я був упевнений, що планування не потрібне й ринковий механізм сам спроможний забезпечити оптимальний розвиток нашого народного господарства, то я обов’язково, принаймні в матеріалах інституту для внутрішнього користування, розвинув би це положення теоретично. Але в цьому я не був упевнений і – хочу це підкреслити – до цього часу не впевнений» [146, с. 160-161].

Це питання О. Шик розглядає в праці «План і ринок за соціалізму» (1968). На його думку, економіка в Чехословаччині в кінці 60-х років XX ст. перебувала на такому етапі розвитку продуктивних сил, на якому неможливий був подальший розвиток виробництва без упровадження ринкових відносин. Ринкові відносини як прояв певних об’єктивних, непереборних суперечностей внутрішніх економічних інтересів людини відображають внутрішні суперечності суспільної праці в тогочасних умовах виробництва й споживання, що розвивало внутрішнє масове соціалістичне співробітництво.

Це робило неможливим привласнення засобів виробництва і було необхідною формою, через яку учасники виробничої кооперації співпрацювали всередині групи між собою і як відносно самостійна економічна одиниця брали участь у суспільному виробництві. Недостатнє застосування або придушення ринкових відносин підвищує ріст відмінностей між індивідуальним і колективним інтересами – з одного боку, суспільними

інтересами, з іншого, і посилює прийняття односторонніх антисуспільних економічних рішень. Але було би спрощенням бачити необхідність використання ринкових відносин лише безпосередньо в колективній формі прийняття економічних рішень чи в функції пристосування колективної економічної діяльності до умов ринку [116, с. 336].

Необхідність уведення соціалістичних ринкових відносин О. Шик убачає також у тому, що вони мають використовуватися для узгодження колективних і суспільних економічних інтересів підчас прийняття рішення щодо перспектив виробничої діяльності на ринку в майбутньому, щоб вчасно корегувати виробництво відповідно до прогнозу змін на ринку [116, с. 337].

На його думку, типова капіталістична форма безпосереднього пристосування виробництва до непередбачуваного розвитку ринку виявляється в швидкому збагаченні окремих капіталістів і швидкому зубожінні робітників, тимчасом як соціалістична економіка створює умови для розвитку якісно нового виробництва, узгодженого з розвитком ринків. Це дозволяє не лише з більшою ймовірністю передбачити майбутню еволюцію попиту на внутрішніх ринках, але водночас регулювати основні чинники, що визначають розвиток цих ринків (зайнятість, грошові доходи, ціни і т. ін.), і рівномірне управління інвестиційною діяльністю. Усі ці заходи не захищають інтересів одного класу, але регулюють економіку країни загалом [116, с. 338].

Підставою для введення елементів ринкової економіки О. Шик убачає і наявну адміністративну форму планування виробництва, яка є дуже неефективною через велику енергоємність, тимчасом ринкові відносини стимулюють використання меншого обсягу ресурсів для досягнення більшої продуктивності. Тільки дбайливе впровадження соціалістичних ринкових відносин у суспільне виробництво створює умови для якісно нової перспективи налаштування виробництва, ринку і споживання [116, с. 339].

Супротивники ринкових відносин, зазначає О. Шик, наголошують на небезпеці розширення повноважень у прийнятті виробничих рішень

підприємствами, що призведе до їх монополізації. Та цей арґумент не був використаний опонентами, коли за допомогою адміністративних методів управління були створені умови, за яких сформувався існуючий монополізм у виробництві [116, с. 341].

Для підвищення продуктивності праці О. Шик пропонує застосовувати принцип матеріального заохочення, оскільки саме лише моральне заохочення праці за рівних соціальних умов не є переконливим стимулом. Матеріальна винагорода повинна бути диференційованою, тоді вона створюватиме необхідний стимул для виконання суспільної праці із застосуванням досвіду, знань і навичок, потрібних для роботи різної складності. Супротивники використання економічних інструментів для стимулювання продуктивності праці надають перевагу моральним стимулам, уважаючи, що набагато легше й простіше виголошувати політичні заклики, гасла, тимчасом як набагато важче створювати відповідні економічні стимули для діяльності, здійснювати складний економічний аналіз, шукати причини економічних проблем і розв’язувати їх [116, с. 346].

Найважливішим практичним заходом, необхідним для покращення економіки країни, О. Шик уважав федералізацію Чехословаччини, від чого, на його думку, значною мірою залежав подальший економічний розвиток обох народів. Правильне розв’язання питання управління державною економікою й національними економіками мало полегшити прогресивний процес інтеграції на економічній основі з одночасним існуванням необхідної конкуренції [166, с.3].

Найнеобхіднішими кроками для реалізації нового способу управління економікою О. Шик уважав розв’язання двох взаємопов’язаних проблем: з одного боку – необхідність змін в інституційній структурі управління економікою, а з іншого – розробку й упровадження нової економічної політики. Реалізацію саме цих завдань О. Шик уважав необхідною умовою підвищення життєвого рівня трудящих, а це своєю чергою було метою його діяльності [27, с. 2].

Для розв’язання першої проблеми О. Шик пропонує знищити монополії міністерств, замінивши їх принципово новим органом – Господарською радою [27, с. 2]. Міністерство, як зазначає О. Шик, повинне відстоювати інтереси галузі, якою керує і за розвиток якої відповідає, а нам потрібний центральний орган, який би, враховуючи фактичні інтереси споживачів, керував виробництвом і гарантував, що з метою стійкого підвищення життєвого рівня створить необхідний економічний тиск на виробництво. За задумом О. Шика, цей орган мав би формувати й здійснювати антимонопольну політику, спрямовану проти підвищення цін, гарантувати прогресивний розвиток зовнішньої торгівлі, що, своєю чергою, сприяло би значному зменшенню державного кредитування підприємств. А головне, наголошує О. Шик, такий орган усе це буде робити цілеспрямовано, а не хаотично [21, с. 59].

О. Шик зазначає, що центральні органи управління в новій системі мають захищати інтереси працівників не лише як виробників, але і як споживачів. Саме інтереси працівників як споживача тривалий час відсувалися на задній план. Тому для розв’язання цієї проблеми, на думку О. Шика, необхідно посилити роль таких організацій, як РПР, Союз колгоспників, Союз споживачів та ін., щоб вони брали участь у прийняті рішень [175, с. 3].

Отже, на національному й федеративному рівнях таким органом мали стати господарські ради з різними експертними комісіями, а безпосередньо на підприємствах таким органом мала стати рада працівників [122, с. 2].

Рада працівників, залежно від розміру підприємства, може нараховувати 10 – 30 осіб, обраних із працівників підприємства. На тих підприємствах, що працюють у складних технічних або ринкових умовах, 10-30 % членів рад мали б бути незалежними експертами, що не працюють на цьому підприємстві. Ці члени ради, на думку О. Шика, мали б обиратися непрямим голосуванням вже обраних членів ради. У випадку, коли держава, банк чи інші організації надають підприємству довгостроковий кредит,

незалежні експерти повинні у важливих випадках мати свого представника в раді з метою контролю за ефективністю управління [175, с. 3].

Керівництво підприємства як безпосередній керівний орган мало б планувати розвиток, організоване просування підприємства на ринку, впровадження інноваційних технологій, розв’язання кадрових питань [175, с. 3].

Рада працівників мала б розробляти для керівництва базову концепцію економічного розвитку підприємства, основні напрями інвестування, принципи розподілу валового доходу, квартальний і річний баланси та ін. Рада мала б вносити свої пропозиції на розгляд керівництва, але не знімати з керівництва відповідальності за його рішення. У випадку незгоди ради з деякими рішеннями керівництво має запропонувати інший варіант, а після другого слухання й дискусії дирекція зобов’язана взяти на себе відповідальність за рішення. Коли господарська рада вбачала б небезпеку для підприємства в діях керівництва, вона, на думку О. Шика, повинна б мати право застосувати вето. До компетенції ради належали б і питання аналізу роботи керівного складу підприємства, а також питання злиття підприємств [175, с. 3].

Урядом також були розроблені й прийняті принципи проведення змін в організації інтеграції підприємств. О. Шик головну мету впровадження цих принципів убачав у тім, що вони мали полегшити виправлення помилок, допущених в організації роботи підприємств у минулому. Основний зміст принципів був таким:

- створення кращих умов для економічної конкуренції з поступовою нормалізацією ринкових умов;
- сприяння коопераційним зв’язкам;
- ліквідація неприродно об’єднаних підприємств;
- сприяння просуванню чехословацьких підприємств на світовому ринку;
- сприяння зростанню національного доходу порівняно з часткою вираженого валового доходу за умови інтеграції.

Коментуючи ці принципи, О. Шик зазначає, що кожна зміна буде розглядатися всебічно на засіданні представників усіх підприємств, банків відповідного союзу й міністерства. Упровадження організаційних змін передбачало досягнення згоди між головним управлінням і підприємством у питанні про спосіб здійснення майнового й фінансового врегулювання. Перегляд усіх зобов'язань та інші зміни проводитиме відповідний міністр, який мав вирішити можливі розбіжності на основі незалежної експертизи. У Словаччині такі зміни на підприємствах мала здійснювати Словацька національна рада після узгодження з відповідним міністерством на тих самих засадах [108, с. 1-2].

Упровадження нової системи управління, наголошує О. Шик, поставить працівників соціалістичних підприємств у ситуацію, коли рівень управління підприємством буде прямо відбиватися на їхніх прибутках, тому реальним суб'єктом економічної діяльності має стати саме колектив підприємства. Уся діяльність підприємства має здійснюватися відповідно до інтересів трудового колективу й перебувати під його демократичним контролем. Головним критерієм у розгляді питання взаємовідносин між інтересами підприємства, особистості й суспільства О. Шик вважав таке: «Що є вигідним для суспільства – має бути вигідним для підприємства й особистості». На його думку, такий підхід мав убезпечити чехословацьке суспільство від розв'язання суспільних проблем за рахунок інтересів підприємства як економічного суб'єкта [108, с. 1]. У зв'язку з цим О. Шик наголосив на необхідності відмінити постанову уряду (1967 р.), яка встановлювала межу росту зарплат і за якою продуктивність праці визначалася за допомогою показника виробленого валового продукту на одного працівника, що, своєю чергою, знищувало зацікавленість в ефективній праці й надзвичайно гальмувало технічний розвиток країни [120, с.6].

О. Шик зазначає, що головну роль у процесі оновлення мають відіграти самі підприємства та їхня ініціатива, викликана тиском справжніх соціалістичних, регульованих ринкових відносин, а для цього необхідно

сформувати економічну систему й дати підприємствам необхідну самостійність і відповідальність. А для забезпечення розвитку підприємств відповідно до сучасних стандартів необхідна команда досвідчених управлінців [175, с.3]. Для цього слід поступово замінити бюрократичні методи підбору керівних кадрів. О. Шик наголошує на тому, що наслідки рішень керівників мають відбиватися на їхньому власному матеріальному становищі. Також працівники повинні мати максимальну можливість впливати на всі рішення щодо роботи підприємства [122, с. 2].

Щоб утілити ці зміни в життя, наголошує О. Шик, необхідно побудувати широку систему самоуправління з демократично обраними органами, які б представляли інтереси різних груп. Така форма демократичного самоуправління, за задумом О. Шика, мала б максимально обмежити бюрократичні рішення сучасним менеджментом, який би спирався на найкращі керівні кадри та найсучасніші аналітичні методи роботи [122, с. 2]. Саме за такої організації управління й керівництва підприємством, на думку О. Шика, найкраще поєднується вимога сучасного управління підприємством із прагненням демократизації його управління та підвищенням відповідальності й зацікавленості робітників у його розвитку [175, с. 3].

Значним недоліком чехословацької економіки О. Шик уважає її структурну розбалансованість, яка виявляється в переважанні важкої промисловості, що відтягує на себе більшу частину ресурсів країни. Це призводить до постійного зменшення випуску товарів масового споживання й послуг, від чого безпосередньо залежить ріст життєвого рівня [143,с. 3].

Одним із шляхів розв’язання проблеми підвищення життєвого рівня в країні О. Шик уважає створення приватних підприємств у сфері побутового обслуговування населення, особливо у сфері туризму, розвиток якого вимагає збільшення числа дрібних фірм, що, своєю чергою, може стати потужним джерелом валюти, необхідної для розвитку економіки країни [175, с. 3; 123, с. 3]. Урядова підтримка дрібного приватного виробництва зовсім не означає відновлення експлуатації людини людиною, адже соціалізм

не може заборонити дрібне підприємство сімейного типу, яке використовує працю одного чи двох найманих робітників [123, с. 3].

Ефективність упровадження нової системи управління О. Шик безпосередньо пов’язує з характером економічної політики, яка буде застосовуватись для розв’язання таких проблем, що гостро постали перед чехословацьким суспільством, як, наприклад, демократизація економічного, а головне – політичного життя. У процесі демократизації суспільства політик убачав засіб для вивільнення прогресивних суспільних сил, що є необхідною умовою для втілення нової системи управління економікою в конкретних умовах Чехословаччини. Економічна система дозволяє лише почати лікування економіки, а спосіб лікування – це конкретна економічна політика найближчого майбутнього, яка може як допомогти, так і зашкодити, як стара командно-адміністративна система [121, с. 1]. Нова економічна політика має будуватися на тому, що підприємства повинні навчитися виробляти ту продукцію, що справді є потрібною на внутрішньому й зовнішньому ринках [7, с. 2]. О. Шик убачає в жорсткості ринкових умов засіб подолання монопольного становища чехословацьких підприємств і закриття деяких зовсім відсталих, не здатних пристосуватися до нових умов [120, с. 6].

Важливою умовою покращення економічного становища Чехословаччини О. Шик уважає підвищення конкурентної спроможності промисловості на зовнішніх ринках. Недостатня конкурентоспроможність чехословацьких товарів була однією з основних причин того, що головними експортерами чехословацької промисловості були країни, які розвиваються, а це не сприяло розвиткові економіки. Ситуацію ускладнювали два основні чинники: неефективне виробництво та монополія держави в зовнішній торгівлі, а також неефективне сільське господарство, яке відтягувало на себе значну частину імпорту [122, с. 3].

Розв’язання цієї проблеми О. Шик убачав у відмові від політики протекціонізму в зовнішній торгівлі, у наданні права підприємствам, що мають значні прибутки від експорту, залишати частину прибутку собі, щоб

зацікавити їх у розвиткові прибуткового виробництва та розширенні експорту; у ліквідації монопольного становища управління зовнішньої торгівлі, наданні дозволу підприємствам обирати найвигідніші для них форми здійснення закордонної торгівлі. У майбутньому роль держави в зовнішній торгівлі, на думку О. Шика, мала полягати в регулюванні курсу валют [122, с. 3].

Необхідним засобом для подальшого успішного розвитку чехословацької економіки О. Шик уважав також закордонний кредит. Кредит необхідно було спрямувати на розв'язання проблем виробництва. Позика мала б зіграти роль важливої економічної ін'єкції, яка допомогла б пришвидшити модернізацію промисловості, розширити ті виробництва, які покращили б становище Чехословаччини на міжнародних ринках. Вона допомогла б вивільнити ресурси для швидких структурних змін і переходу до ефективнішого виробництва. Найбільш імовірним кредитором О. Шик називає СРСР [137, с. 2]. Розмір кредиту О. Шик визначив у межах 300-500 млн. дол. США. Ця сума, на його думку, дала б можливість покінчити з неефективним експортом за умови збереження наявного імпорту. Також О. Шик наголошує, що договір про позику не має містити політичних вимог [188, с. 5].

Важливою умовою для створення справді комфортного життя в країні О. Шик уважає конкуренцію, яка передбачає альтернативний вибір на ринку і цим самим сприяє зниженню ціни товарів і послуг [143, с. 2].

Отже, теорія «ринкового соціалізму» О.Шика являє собою намагання поєднати елементи планової та ринкової систем управління економікою методом вдосконалення інституційної структури управління економікою, упровадження нової економічної політики та реформування політичної системи.

Так, під удосконаленням структури управління економікою О. Шик розуміє значну децентралізацію управління, що передбачало переорієнтування економіки з інтересів певної галузі на інтереси споживача через заміну вертикального способу управління (галузеві міністерства)

ринковим менеджментом (господарська рада, рада працівників підприємства). У результаті цього трудовий колектив перетворювався на реального суб'єкта економічної діяльності.

Запровадження приватних підприємств сімейного типу у сфері послуг, за задумом О. Шика, мало сприяти подоланню розбалансованості економіки і разом з тим не допускало порушення соціалістичного принципу заборони експлуатації людини людиною.

Нова економічна політика передбачала підвищення конкурентної спроможності промисловості як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках та скорочення контролю держави в цій сфері до регулювання курсу валют, а також залучення закордонних інвестицій, які не передбачають політичних зобов'язань, для прискорення структурних змін і модернізації виробництва.

Упровадження нової економічної системи «ринкового соціалізму», за задумом О. Шика, передбачало здійснення значних змін і у суспільно-політичному житті країни, таких як оновлення складу ЦК КПЧ за принципом підтримки реформ, створення досконалого механізму гарантій існування демократії, а також проведення федералізації Чехословаччини.

Саме ці зміни політичної системи мали створити умови для реформування управління економікою, що передбачало використання ринкових механізмів, які, природно, не могли спрацьовувати в умовах старої командно-адміністративної системи й вимагали демократичних методів управління як економікою, так і політичною сферою.

4.4. Проект модернізації політичної системи З. Млинаржа

На квітневому (1968 р.) пленумі ЦК КПЧ З. Млинарж був обраний до секретаріату ЦК КПЧ і призначений відповідальним за розробку проекту реформи політичної системи Чехословаччини [209, с. 1]. Із цього приводу О. Дубчек у своїх мемуарах зазначає: «Із-поміж нових членів секретаріату, які нарешті здійснювали реформи, а не протидіяли їм, були Е. Ербен, А. Індра, В. Славік, О. Воленік і З. Млинарж, який зробив значний внесок у розробку програми дій» [150, с. 154-155].

У грудні 1965 р. у журналі «Проблеми світу і соціалізму» була опублікована стаття З. Млинаржа, у якій він визнав, що наслідки нової економічної системи (ідеться про розробку нової системи планового управління О. Шиком) виходять далеко за межі суто економічної сфери, бо безпосередньо пов’язані з політичним регулюванням суспільного життя [338, с. 152].

Восени 1966 р. було створено комітет при Чехословацькій академії наук із проблеми реформування політичної системи. Для напрацювання матеріалу Інститут держави і права, який очолював З. Млинарж, мав провести дослідження на тему «Розвиток політичної системи в соціалістичному суспільстві». Група дослідників сформована з учасників симпозіуму, організованого Інститутом спільно з партійною юридичною комісією в 1965 р., на якому в доповіді «Цивілізація на перехресті» З. Млинарж зазначив: «Ми хочемо сформулювати теорію про розвиток політичної системи, яка була б найкращим засобом надання допомоги в процесі втілення змін в економічній системі, а також… відповідала нашому соціальному розвиткові сьогодні» [338, с. 174].

Результатом дослідження мали стати пропозиції з таких питань, як система виробництва, формування політичного курсу, роль соціального розвитку й соціології, відносини людини й держави, функціонування закону й громадська думка, національне питання і роль партії в соціалістичному

суспільстві. Відправною точкою дослідження стала необхідність аналізу соціальної реальності, інтересів груп і їх конфліктів, пропозиції більш прийнятних форм для розвитку суспільства. Комітет мав брати до уваги розвиток інших політичних систем, у тому числі й західних, аспект кризи класичної ліберальної парламентської системи й позитивні аспекти так званого поділу влади. Основний інтерес комітету був спрямований на питання гарантії основних демократичних, політичних і громадянських прав [337, с. 14; 338, с. 175]. Мета дослідження полягала в тому, щоб запропонувати проект «соціалістичної» конституції (попри існування в Чехословаччині «соціалістичної» конституції з 1960 р. – І.Ф.), на основі якої можна було б побудувати «демократичний соціалізм», або «соціалізм із людським обличчям» [368, с. 97].

Загалом схему реформування чехословацької політичної системи З. Млинарж визначив таким чином: «Єдиним можливим, на мою думку, був такий перехід від тоталітарної системи до плюралістичної демократії, підчас якого правляча комуністична партія, незважаючи на свій учорашній монополізм і диктатуру, зберігала б гегемонію доти, доки не сформуються й не почнуть діяти механізми демократичної системи» [145, с. 85]. А суть цього процесу для З. Млинаржа полягає в «подоланні способу мислення, згідно з яким існує лише один варіант рішення, інші ж думки не мають права на існування» [145, с. 5].

Торкаючись питання про погляди З. Млинаржа на політичну систему, зазначимо, що вони зазнали деяких змін за порівняно короткий проміжок часу. Так, у 1959 р. З. Млинарж рішуче виступав проти тих, хто вимагав, щоб рівність прав особистості перед державою була визнана головним принципом демократії, бо соціалістична країна, за його визначенням, просто не могла не створити системи контролю над масами. У цей період З. Млинарж досить сильно критикує «югославський ревізіонізм» (відповідно до нової програми югославського комуністичного союзу), який нібито намагався звільнити

країну від комуністичної партії, тимчасом як З. Млинарж вірив, що роль мас і партії щодо країни має бути посилена [368, с. 106,107].

У 1964 р. вийшла праця З. Млинаржа «Держава і людина». Погляди, які в ній виклав З. Млинарж на проблему політичної системи, значно відрізняються від тих, які він висловлював п'ять років тому. Певною мірою вони відображали фазу «перехідного періоду» З. Млинаржа з 1959 р. по 1968 р. [368, с. 108]. З. Млинарж підтримав ідею переходу деяких державних функцій до громадських організацій, тому що це давало можливість громадським організаціям здійснювати більший тиск на державу, тобто громадські організації стануть частиною держави і будуть зобов'язані виконувати примусові функції в «проміжних» сферах діяльності. Задля підтримки цієї ідеї З. Млинарж покликався на трудове законодавство, розробкою якого в той період тимчасово займалися профспілки. Політик убачав у цьому спосіб виправлення колишньої бюрократичної практики. З. Млинарж виступав за підтримку громадських організацій, які називав «впливовими групами», і за надання їм можливості впливу на державний механізм [76, с. 18, 30].

Однією з проблем, що потребувала негайного розв'язання в процесі реформування політичної системи, на думку З. Млинаржа, була надмірна концентрація влади в руках однієї особи чи органу. Для правильного розв'язання проблеми він уважав за необхідне створити нову, науково обґрунтовану концепцію загального розвитку політичної системи [82, с. 3]. Недолік чехословацької політичної системи на цьому етапі полягав у тому, що вона була створена як інструмент для розв'язання завдань, що стояли перед країною в лютому 1948 р., а саме – встановлення соціалістичного ладу; окрім того, система зазнала значного впливу «культу особи» в 50-х роках, оскільки була спрямована передусім на створення умов для безперешкодного виконання директив центру. За таких умов гасло «участь народу у владі» роками означало перш за все участь у виконанні директив (а не демократичну дискусію), тому й контроль роками означав, забезпечення

точного виконання директив (а не контроль та перевірку правильності самих директив) [214, с. 3; 82, с. 3]. З. Млинарж це пояснює тим, що в головах комуністів був насаджений догматичний погляд, який базувався на повній рівності між поняттями «соціалістичний» і «командно-директивний» [36, с. 6].

Така політична система, на думку З. Млинаржа, підриває всю атмосферу демократичної свободи в політичному житті; вона обов'язково проникає й у внутрішні відносини окремих частин політичної системи, особливо до внутрішньопартійних відносин [82, с. 3]. Змінити цю ситуацію, почати самостійно думати й працювати, брати відповідальність за формування та виконання політики партії на основі загальнопартійної програми дій – це одна з базових умов нових методів роботи комуністів [83, с. 1].

Водночас З. Млинарж наголошує на тому, що основна проблема, яка перешкоджає подальшому розвиткові суспільства, держави й партії, полягає не в тому, як удосконалити існуючу політичну систему, а в тому, як забезпечити її якісну зміну. Але це не означає, що необхідно відмовитись від соціалізму. Нова політична система має базуватися на тому, що всі її зв'язки й відносини мають сприяти прояву свободи й демократії в інтересах усіх груп і верств народу в соціалістичному суспільстві [214, с. 3; 82, с. 3].

Важливим елементом визначення рівня якості політичної системи З. Млинарж називає становище окремої людини в суспільстві й в реалізації політичних прав людини, зокрема свободи організацій і зібрань, свободи слова тощо [82, с. 3]. З. Млинарж наголошує на тому, що самостійним політичним суб'єктом може бути не лише суспільство, але й окремі його частини, соціальні групи і, звичайно, кожен громадянин як особистість. Визначення незалежності суб'єктів, різних частин політичної системи й окремих громадян він убачає в розділенні функцій державних та інших органів, а також у відокремленні партії від інститутів, створених усім суспільством і за діяльність яких має відповідати все суспільство [82, с. 3].

На думку З. Млинаржа, лише визнання незалежності різних частин політичної системи й проведення на цій основі реконструкції базових політичних зв’язків створить правові засади для запобігання концентрації влади. Тоді стане можливим, що проти одноосібних рішень виступлять незалежно ті частини (і окремі люди), які можуть постраждати від цих рішень. Такі засади необхідно застосувати до всієї політичної системи: до зв’язків між інститутами, між інститутами й суспільством, між політичною та громадською думкою, до зв’язків у процесі вибору людей на політичні посади [82, с. 3].

Не менш важливою проблемою З. Млинарж уважає спосіб, у який мають будуватися зв’язки між людиною й політичними інститутами всередині складових частин (суб’єкта) цілої системи. Адже саме на цьому рівні політичної системи виникає проблема небезпеки концентрації влади. Для запобігання цим процесам З. Млинарж рекомендує вжити низку заходів.

По-перше, необхідно забезпечити всередині окремих політичних організмів (у партії, у громадських організаціях, у представницьких органах держави) можливість меншості висловити свій погляд, підхід чи пропозицію. Необхідно надати гарантії, що втілення рішень більшості не буде означати придушення меншості, її ліквідації як суб’єкта політичної діяльності [82, с. 3]. Інакше кажучи, З. Млинарж виступає за впровадження в суспільне й політичне життя реальної демократії. Соціалістична демократія, на його думку, виявляється в зростанні відмінності між «контролем» і «управлінням» [214, с. 3; 13, с. 442].

По-друге, важливим принципом є взаємний контроль і баланс різних частин структури управління в межах кожного компонента політичної системи: держави, партії, громадських організацій [82, с. 3].

Важливим у розвитку політичної системи З. Млинарж також убачає висвітлення реальної різноманітності суспільної думки в засобах масової інформації, навіть деяких радикальних поглядів [98, с. 3]. В одній із телевізійних програм З. Млинарж висловив думку, що чехословацьке

соціалістичне суспільство не потребує попередньої цензури, оскільки відповідальність за порушення державної таємниці вже передбачена кримінальним кодексом, а заборона на висловлювання різних поглядів була не виправданою [337, с. 114]. Але водночас він наголошує на тому, що ненормальною є ситуація, коли мережа інституцій, які мають формувати політичну лінію суспільного руху, займає позицію очікування, а нездатність системи реагувати на інтереси й очікування суспільства є небезпечною[98, с.3].

З. Млинарж уважав, що існуюча політична система здатна до внутрішнього розвитку, але цьому перешкоджають два основні фактори:
Перш за все, це деякі конкретні люди – окремі керівники, кадри різних частин цієї системи. Ця ситуація має як суб'єктивні причини (непридатність чи принципово інший, консервативний погляд), так і об'єктивні: недовіра народу до деяких старих функціонерів (і навіть до зовсім нових) є настільки великою, що при демократичних умовах вже неможливо, аби ці люди хотіли активно діяти. Необхідно також звільнити тих, хто себе уважає мало винним у сучасних проблемах країни [98, с. 3; 214, с. 3].

Другим чинником, що паралізує роботу політичної системи, є достатньо сильне проникнення старих командно-адміністративних і бюрократичних навичок у діяльність кожної частини системи і у стосунки між цими частинами. Різницю між активністю преси і пасивністю низки інституційних компонентів політичної системи, на думку З. Млинаржа, може пояснити тільки той факт, що журналісти розібралися в цій ситуації правильніше, ніж більшість представників державних установ [98, с. 3].

Для З. Млинаржа беззаперечним є те, що головну роль у процесі розвитку суспільства природно відіграє партія. Він уважав, що партійне і політичне управління має здійснюватися різними способами, від звичайного командування до заміни партійних членів. Для того, щоб надати деякі гарантії для запобігання зловживання владою в новій системі, З. Млинарж висунув чотири умови:

1. Запобігання концентрації влади ефективним конституційним розподілом законодавчої, виконавчої і судової гілок влади і забезпечення їх взаємоконтролю.

2. Незалежність державних і громадських організацій від комуністичної партії.

3. Законодавчо оформлена охорона політичних прав і свобод, вільної суспільної думки, наприклад, методом відміни цензури.

4. Демократичний контроль у прийнятті людей на роботу: відбір і зміна посадовців без партійного контролю, скорочення «кадрових обмежень», за якими безпартійні не можуть отримати роботи [78, с. 103].

Тому одним із першочергових завдань для нього є публікація програми дій партії, що має створити необхідні умови для подальшої демократичної дискусії, для подальшого об'єднання не лише комуністів, але всього суспільства. Ідеться безпосередньо про закон щодо асоціацій, який створив би правові умови для процесу виникнення нових громадських організацій; про новий закон щодо ЗМІ, який би скасував попередню цензуру; про закон щодо легалізації словацьких національних органів на період до прийняття нової конституції, що має будуватися на принципах федерації, а також про новий виборчий закон [79, с. 3]. У цьому З. Млинарж також убачає важливу умову для стабілізації і більшої гарантованості демократії, тому що не можна здійснювати тривалий контроль без нових виборних органів, які мають повну політичну довіру виборців, не можна довго триматись лише на методах впливу суспільної критики в ЗМІ; водночас ці засоби й надалі будуть виконувати свою критичну функцію, причому без указівки, кого критикувати, а кого ні. Але головною умовою відповідальності кожного функціонера має бути відповідальність перед органом, що його вибрав, або, що важливо, контроль відповідно до поділу функцій: уряд, парламент, місцеве самоврядування. Інакше обов'язково буде наростати негатив прямого впливу тільки ЗМІ [79, с. 3].

Для якісного демократичного розвитку політичної системи З. Млинарж уважає необхідним надати можливість участі в політичному процесі безпартійним громадянам (громадяни, що не були членами комуністичної партії Чехословаччини). Вирішення цієї проблеми він убачає в діяльності Національного фронту як політичної платформи, що не ділила б політичні партії на провладні й опозиційні в тому сенсі, що вони виступають проти політичної лінії КПЧ і зазіхають на владу в державі. У новій, живій діяльності політичних партій Національного фронту він убачав реальний шлях, що зміг би в існуючій політичній системі демократично вирішити проблему стосунків комуністів і некомуністів, водночас вирішуючи і проблему протилежних політичних пропозицій у процесі творення державної політичної лінії, тобто лінії, важливої для всього суспільства. Адже профспілки не можуть замінити політичних партій, і навпаки – політичні партії не можуть усунути профспілок від прямого впливу на державну політику, на її творення і виконання. Монополізувати державну владу не може як одна партія, так і коаліція партій, прямий доступ до неї повинні мати всі політичні організації народу [79, с. 3; 13, с. 442]. З. Млинарж визнавав, що ці зміни означали кінець монополії комуністичної партії на владу і вимагали внесення відповідних змін до конституції [337, с. 154].

На думку З. Млинаржа, це означає, що комуністи будуть змушені шукати підтримку своїх ідей і дій не лише у громадських організаціях, але й в інших партіях, а це, відповідно, є ознакою суспільної політики (а не адміністративного суспільства). Без цієї засади неможливо, щоб за державну політику та її наслідки реально відповідали, разом із комуністами, всі складові суспільства [79, с. 3; 99, с. 1].

Неприпустимим також для З. Млинаржа є створення ситуації, коли керівництво партії буде у своїй діяльності керуватися лише тим, що говорять комуністи «знизу», хоча це і продемонструє членам партії, що їхній голос почутий, бо завдання керівництва полягає не тільки в тому, щоб відчувати те саме, що і кожен член партії, а і в тому, щоб партія могла успішно вийти з

важкої ситуації [36, с. 6]. Водночас З. Млинарж виключав можливість існування опозиції, що прагне влади в державі або виступає проти державної політики. Він також проти багатопартійної системи, тому що багатопартійність заважає вираженню інтересів фахових груп [337, с. 162].

Особливе місце у процесі формування нової політичної системи Чехословаччини З. Млинарж відводить так званому робітничому питанню. Адже, за умови втілення нової системи в життя, становище робітників має докорінно змінитися, тому що керівна роль на виробництві не може належати державі, а має перейти до трудових колективів. Однак автономія підприємств і засади нової системи ведуть до того, що далеко не завжди існуватиме зацікавленість у повній відповідальності трудового колективу і в ефективності всього народного господарства. Ефективність господарства буде вимагати необмежених інвестицій, ліквідації неефективних виробництв, переходу людей на інші підприємства, що значно ускладнить життя робітників [80, с. 3].

Для вирішення проблем робітників на підприємствах необхідно створити ефективні органи, що будуть вирішувати всі проблеми. Інтереси робітників покликані захищати профспілки, і держава має стежити за цим і не допускати ситуації, коли ігноруються інтереси окремих колективів чи людей. Це має бути забезпечене першочергово [80, с. 3]. Необхідно чітко знати, що той, хто насправді має виступати як підприємець, не є капіталістом. Тим соціалістичним підприємцем є не лише суспільство загалом, але і трудовий колектив соціалістичного підприємства. Робітник, трудовий колектив має обов’язково мати, образно кажучи, багато прав, подібних до тих, що має при капіталізмі акціонер [80, с. 3].

У таких умовах, зазначає З. Млинарж, робітники отримують потужну зброю – страйк. Проте її використання З. Млинарж уважає неприпустимим, бо розвиток соціалізму може бути забезпечений не вимогами, а лише ефективнішою працею, хоча робітники також повинні мати засоби впливу [80, с. 3]. Цю функцію, на думку З. Млинаржа, може виконувати орган, що його він умовно називає «керівна або робітнича рада», до складу якої

увійдуть вибрані представники трудового колективу, що дозволило б трудовим колективам мати вирішальне слово у вирішенні основних питань життя підприємства [80, с. 3].

Такими були заходи З. Млинаржа щодо вдосконалення існуючої політичної системи, а саме: як проведення люстрації керівних кадрів, висвітлення різних точок зору в ЗМІ, урахування думки меншості підчас прийняття рішень; активізація участі безпартійних громадян у політичному житті країни через Національний фронт, що мало б не допустити виникнення реальної опозиції – не мали на меті докорінно змінити існуючу політичну систему, а лише вдосконалити її через усунення грубих тоталітарних пережитків періоду сталінізму. Проте ці зміни означали кінець монополії КПЧ на владу і вимагали змін до конституції, а в майбутньому вони могли стати фундаментом і радикальніших перетворень, тому й викликали значний опір консерваторів уКПЧ.

Таким чином, визнання факту існування суспільно-політичних і соціально-економічних проблем у країні і прагнення їх вирішення поставило лідерів реформаторського крила КПЧ перед необхідністю поєднання процесу лібералізації існуючої політичної системи з одночасним збереженням керівної ролі КПЧ в державі. Лібералізація в свою чергу, передбачала впровадження певних політичних та економічних свобод. Звідси випливає одностайність лідерів комуністів-реформаторів у питанні про недопустимість виникнення в Чехословаччині реальної політичної опозиції та усвідомлення необхідності існування альтернативних поглядів, але у чітко визначених державою формах і межах. А також розуміння необхідності розділення партійних і державних органів, що в 50-х роках стали єдиним цілим, та перетворення партії в наддержавний орган, що стежив би за тим, щоб країна неухильно рухалась шляхом соціалізму, але не втручалась у процес здійснення цього руху. Це відповідно свідчило про те, що лідери комуністів-реформаторів не усвідомлювали ступінь радикалізму демократичних настроїв, що існували в чехословацькому суспільстві.

ВИСНОВКИ

Незважаючи на значну увагу, що приділяється темі «Празької весни» у чеській, словацькій, вітчизняній і зарубіжній історіографії, комплекс питань, пов'язаних із визначенням ідейних витоків «Празької весни» не став предметом спеціального дослідження і потребує розв'язання.

У дисертації наведене теоретичне узагальнення і нове вирішення наукової задачі, що виявляється у комплексному підході до висвітлення проблеми формування ліберальних ідей у чехословацькому суспільстві у 1956-1968 рр. через єдність аналізу основних закономірностей, форм, методів поширення, носіїв і впливу цих ідей на суспільно-політичні процеси в країні.

Передумовою виникнення ліберальних ідей «Празької весни» була Хрущовська відлига в СРСР, а причиною – криза в економіці Чехословаччини та не досконалість державного устррою.

Процес лібералізації в Чехословаччині мав свої особливості. Він не був таким стрімким, як в Угорщині та Польщі, тому реакція керівництва КПЧ на початок процесу формування ліберальних ідей була не надто жорсткою, а це створило сприятливі умови для виникнення нових поглядів на розвиток соціалістичної системи в країні. Хоча лібералізація в Чехословаччині розпочалася «згори», та це не була власна ініціатива керівництва КПЧ, а лише копіювання процесів, що відбувалися в СРСР. Більше того, державне і партійне керівництво Чехословаччини на чолі з А. Новотним не те що не прагнуло лібералізувати суспільно-політичне життя, а намагалося максимально зберегти стару систему, особливо у 1956-1961 рр., коли в країні існувала певна економічна стабільність. Інша справа, що у 1962-1967 рр. в Чехословаччині починає загострюватися економічна криза, яку без ліберальних реформ не можна було подолати.

У процесі розвитку ліберальних ідей у Чехословаччині можна виділити два етапи: перший – 1956-1967 рр. – формування ліберальних ідей; другий – січень – серпень 1968 р. – спроба лібералізації суспільно-політичного життя.

Першій етап – 1956-1967 рр., тобто формування ліберальних ідей – у свою чергу можна поділити на два періоди: перший – 1956-1961 рр. та другий – 1962-1967 рр. Початкові дати в обох періодах відображають фази лібералізації М.С. Хрущова в СРСР, а саме XX та XXII з'їзди КПРС відповідно, а кінцеві дати визначають початок активної реакції керівництва КПЧ.

Перший період (1956-1961 рр.) розпочали чехословацькі письменники на II з'їзді СПЧ критикою негативного впливу прямого партійного управління літературним процесом і вимогами свободи творчості та реабілітації жертв політичних репресій 50-х років XX ст.

Послаблення ідеологічного контролю сприяло початку процесу переосмислення основних проблем марксистської філософії та новітньої історії Чехословаччини. Важливу роль у «Празькій весні» зіграли представники філософії «гуманістичного марксизму», особливо К. Косік та І. Світак. Спираючись на творчість раннього Маркса та діалектичний підхід вони переосмислили проблему зв'язку ідеології з наукою, і в результаті відокремили ідеологію від ідей марксизму. Наслідком цього стало розділення понять «соціалізм» та «сталінізм», а також формування концепції дослідження соціалізму як реальності за допомогою економіки, що створило основу для практичних досліджень у чехословацькій економіці.

Важливим у формуванні ідейної основи «Празької весни» стала праця «Цивілізація на перехресті» – результат спільної роботи великого творчого колективу філософів, соціологів та істориків під керівництвом Р. Ріхти. У праці розвинуто тезу про необхідність матеріальної та духовної свободи науки і про недопустимість використання науки в особистих цілях однієї чи кількох осіб, навіть якщо в політичному сенсі їх бажання є дуже важливим.

Критичне переосмислення історичною наукою таких проблем новітньої історії Чехословаччини, як установлення в країні режиму народної демократії, будівництво соціалізму в конкретних умовах ЧСР, діяльність КПЧ у 50-х рр., а також поява позитивних оцінок історії Чехословаччини

міжвоєнного періоду та ролі у ній Т.Г. Масарика, розуміння подій 1944-1948 рр. як революції західноєвропейського типу, сприяли посиленню демократичних тенденцій найперше в середовищі інтелектуалів. Не зважаючи на те, що ці дискусії були закритими і проходили в середовищі професійних істориків, значна частина їх висновків доходила до громадськості через такі видання як «Історія та сучасність» та ін.

Філософи та історики дійшли висновку про необхідність повернення до терміну «чехословацький шлях до соціалізму» під яким розуміли необхідність лібералізації суспільно-політичного життя країни.

У відповідь керівництво КПЧ звільнило голову Спілки письменників Чехословаччини Я. Ногу, змінило керівництво друкованого органу СПЧ «Літерарні новіни», закрило такі ліберальні часописи, як «Квєтєнь» і «Нови жівот». Символом перемоги консерваторів на цьому етапі стало прийняття конституції 1960 р., яка проголошувала Чехословаччину країною, у якій завершено будівництво соціалізму.

Другий період (1962-1967 рр.) характеризується подальшим наростанням вимог інтелектуалів щодо поглиблення лібералізації суспільного життя. Свідченнм чого стала дискусія письменників і влади на III з’їзді СПЧ. В ході якої письменники визнали, що необґрунтоване затягування кінця сталінської епохи в Чехословаччині завдало значної шкоди не лише економіці, але більше духовній сфері, що виявляється розчаруванням у соціалізмі.

Погіршення економічного становища сприяло розгортанню дискусії в середовищі економістів. В основі дискусії лежала критика командно-адміністративної системи управління економікою та її найслабшої ланки – планування. Серед чехословацьких економістів існувало два підходи до її розв’язання. Перший – поміркований, що передбачав лише певну модернізацію існуючої планової економічної системи введенням до неї певних ринкових елементів. Другий – більш радикальний, – передбачав повну заміну плану ринковими механізмами. У політичних реаліях

Чехословаччини можливість подальшого розвитку отримав перший підхід, ініційований О. Шик. Але й він в умовах режиму А. Новотного розвивався лише на папері. Прагнення раціоналізувати економіку, стало згодом вихідним імпульсом «Празької весни».

Завершальною подією першого етапу розвитку ліберальних ідей став IV з'їзд Спілки письменників Чехословаччини 1967 р., головне значення якого полягає не так у продукуванні нових ідей, як у використанні демократичних ідей як зброї в ідеологічній боротьбі з режимом А. Новотного.

Другий етап (січень – серпень 1968 р.), характеризується виникненням двох концепцій суспільно-політичного розвитку, що мали спільну мету – демократизація Чехословаччини, утім різні погляди на засоби її досягнення. Перша розроблена реформаторами з КПЧ, головною метою якої було збереження влади КПЧ в країні. Вона була поверхневою та розраховувалась на коротку перспективу. Друга, розроблена ліберальною інтелігенцією, передбачала глибокі системні зміни.

Перша концепція відображала уявлення про лібералізм реформаторського крила КПЧ та була виражена у «Програмі дій КПЧ». Не дивлячись на те, що Програма дій проголошувала ліквідацію монополії КПЧ на владу, демократичні свободи, скорочення адміністративного апарату, запровадження федеративного устрою держави, запровадження основ ринкової економіки та співробітництво з усіма країнами світу. Але на момент свого оприлюднення вона вже значно відставала від вимог чехословацького суспільства яке вже вимагало існування реальної політичної опозиції в країні.

Друга – представлена ідеями, сформульованими опозиційними інтелектуалами й знайшли своє оформлення у працях «Ваша нинішня криза» та «Маніфест КАНу» І. Світака та «Маніфест 2000 слів» Л. Вацуліка. Ліберальна інтелігенція підтримала починання команди О. Дубчека, назвавши «Програму дій КПЧ» переходом від тоталітаризму до соціалістичної демократії та початком другого періоду демократизації,

головне завдання якого вони вбачали в досягненні рівності прав безпартійних громадян і комуністів. Рівності, що мала реалізуватися через створення альтернативної соціалістичної політичної партії. Метою діяльності такої партії була підтримка комуністів-реформаторів у боротьбі з консервативною частиною КПЧ.

Акцент ліберальної інтелігенції на необхідності існування опозиції в рамках парламенту, а також на проведенні виборів з метою очищення влади, автоматично перетворило їх в очах комуністів-реформаторів із головних союзників на головних опонентів, що відповідно послабило демократичні процеси в країні.

Значну роль у поширенні демократичних ідей у чехословацькому суспільстві відіграла відміна цензури та подальша дискусія, що розгорнулась у ЗМІ після приходу до влади комуністів-реформаторів у січні 1968 р. Ліквідація цензури відбулася за ініціативою «згори», що в свою чергу зобов’язало КПЧ відстоювати свої погляди й позицію в чесній дискусії на сторінках преси і в теле- та радіоефірі, а не силовими методами.

Представлення широкій аудиторії різних поглядів із таких питань, як доцільність існування політичної опозиції, характер економічних перетворень, реабілітація жертв політичних репресій та інших проблем Чехословаччини, допомагало формувати в чехословацькому суспільстві об’єктивне розуміння ситуації, що склалася в країні, та сприяло пошуку правильних рішень. Крім того, засоби масової інформації намагались відображати і реакцію громадян на ті чи інші події, що, у свою чергу, створювало умови для об’єктивного розуміння громадянами справжніх причин тих процесів, які відбувалися в їхній державі.

Чутливим детектором суспільних настроїв «Празької весни» стало чехословацьке студентство. Процеси, що відбувалися в цей період у студентському середовищі, стали відображенням загальної ситуації в країні. Свідченням цього є недовіра студентства до партійного керівництва через відсутність процедури очищення в партії, з іншого – сильна підтримка

студентами реформаторського курсу О. Дубчека. Відображенням проблеми федералізму та ідеологічного засилля став процес виходу студентів з лав ЧСМ та роздробленість студентського руху.

Студентський рух мав діалектичний характер. З одного боку, в середовищі студентства значної сили набуло прагнення вийти з-під контролю ЧСМ, який повністю себе скомпрометував в очах студентів у попередні роки. З іншого – студентство розуміло необхідність створення нової загальнодержавної організації, які по-справжньому захищала б їхні інтереси.

Важливим фактором у цьому контексті було протистояння Праги, яка претендувала на роль лідера студентського руху та інших університетських центрів. На процес створення нової загальнодержавної студентської організації також впливала і невирішеність питання федералізації Чехословаччини. Наслідком цього стало створення двох незалежних організацій: чеської – Союз студентів вузів і словацької – Союз студентів Словаччини.

Враховуючи ту обставину, що процес лібералізації в Чехословаччині був розпочатий «згори», краще зрозуміти його суть допомагає дослідження праць таких ідеологів «Празької весни», як О. Дубчек, Й. Смрковський, О. Шик та З. Млинарж. Аналіз останніх дозволяє визначити наступні принципи, на основі яких вони планували реформувати Чехословаччину:

1. Збереження керівної ролі КПЧ в державі. Для О. Дубчека цей принцип був недоторканним. Й. Смрковський утілення цього принципу на практиці бачив через обрання комуністів до керівних органів. О. Шик уважав, що це можливо лише за умови проведення люстрації членів ЦК на основі їх ставлення до рішень грудневого 1967 р. та січневого 1968 р. пленумів ЦК. З. Млинарж бачив необхідність у збережені гегемонії КПЧ лише до початку дії нової демократичної системи влади.

2. Демократизація суспільного життя. О. Дубчек під справжньою соціалістичною демократією розумів устрій, що передбачав відповідальність за рішення, що приймаються, та участь у цьому процесі всіх громадян, кого

ці рішення стосуються (участь трудових колективів в управлінні підприємством), що мало на меті унеможливити проведення державної політики, яка суперечить інтересам трудящих. З. Млинарж визначив чотири головні умови для впровадження соціалістичної демократії в життя:

- розподіл законодавчої, виконавчої і судової гілок влади та їх взаємоконтроль;
- незалежність державних і громадських організацій від КПЧ;
- відміна партійного контролю та обмежень для безпартійних під час прийняття на роботу;
- законодавче закріплення політичних свобод.

Реалізація цих умов означала кінець монополії КПЧ на владу та вимагала відповідних конституційних змін.

3. Економічна реформа передбачала поєднання ринкових механізмів і народногосподарського планування. Головною умовою вдалого проведення реформи її ідеолог О. Шик визначив демократизацію політичного життя.

4. Запровадження федеративного устрою. Особливо на важливості вирішення цієї проблеми наголошували О. Шик, який уважав її одним із чинників вдалого проведення економічної реформи, та Й. Смрковський, котрий розглядав федералізацію як метод розв’язання питання чесько-словацьких стосунків.

5. Визнання провідної ролі робітничого класу в соціалістичному суспільстві О. Дубчеком, О. Шиком, З. Млинаржем із одночасним наголошенням на створені рівних умов для діяльності всіх соціальних груп. Й. Смрковський у цьому контексті наголошував на необхідності підвищення ролі та статусу інтелігенції в суспільстві.

6. Реабілітація жертв сталінських репресій і проведення люстрації в усіх сферах суспільного життя.

7. Свобода слова. та відміна цензури, хоча лідери «Празької весни» розуміли ці поняття дещо своєрідно. Так, О. Дубчек головне завдання ЗМІ бачив у донесенні до громадян суті реформаторських ідей КПЧ і вважав

неприпустимим висвітлювати у ЗМІ погляди, що суперечать політиці партії. Й. Смрковський підкреслював важливу роль ЗМІ в популяризації реформ, але гостро критикував їх за надмірну увагу до колишніх помилок партії, тимчасом як З. Млинарж виступав за висвітлення в ЗМІ всього спектру поглядів, навіть найрадикальніших.

8. О. Дубчек, О. Шик, Й. Смрковський і З. Млинарж припускали існування альтернативних до КПЧ політичних організацій, однак лише в рамках Національного фронту, який розглядали не як форму існування опозиції, а об’єднання політичних і громадських організацій для пошуку консенсусу. Існування будь-яких громадських організацій поза рамками Національного фронту вважали неприпустимим.

9. Водночас, торкаючись проблеми молодіжної політики, лідери «Празької весни» одностайно висловлювали розчарування в ЧСМ і визнавали право молоді на самоорганізацію. Проте саме поняття самоорганізації розуміли по-різному. О. Дубчек виступав за збереження єдності молодіжного руху (організація федеративного типу в рамках Національного фронту); Й. Смрковський визнавав право молоді на створення незалежних організацій.

Результатом реалізації цих принципів мало стати встановлення відносно демократичної системи управління в Чехословаччині, у якій КПЧ відводилась роль верховного наглядача. Завданням його було не допустити сходження Чехословаччини зі шляху побудови соціалізму.

Представники реформаторського крила КПЧ прагнули здійснити «революцію згори». Яка за задумом лідерів руху, повинна було ґарантувати їх від радянського втручання і повторення трагічних наслідків угорських подій 1956 р. З цією метою особливий наголос комуністи-реформатори робили на поступових, еволюційних змінах в політичних інститутах, щоб забезпечити стабільність в країні і незворотність змін.

Реформізм «Празької весни» був серйозним актом самокритики і розрахунку з минулим для того покоління чеської демократично налаштованої інтелігенції, багатьох представників якого привело в

комуністичний рух розчарування в цінностях західних демократій. Вони, в значній своїй частині підтримали лютневий путч 1948 р., що призвів до встановлення диктатури сталінського типу. Проте усвідомивши свою відповідальність за національний розвиток, саме інтелектуали соціалістичної орієнтації (включаючи освічену частину партократії) стали ініціаторами процесів реформ.

Придушення «Празької весни» військами країн ОВД зупинило один із найперспективніших експериментів в історії людства, метою якого було поєднання найкращих досягнень соціалістичної та капіталістичної систем для побудови найкомфортнішого суспільства для людини. І до певної міри посприяло прощанню більшості західних інтелектуалів з комуністичним утопізмом, в тому числі із застарілими симпатіями до СРСР.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

Опубліковані документи

1. В Политбюро ЦК КПСС… По записям Анатолия Черняева, Вадима Медведева, Георгия Шахназарова (1985-1991) Сост. А. Черняев (рук. проекта), А. Вебер, В. Медведев. – М. : Альпина Бизнес Букс, 2006. – 784 с.
2. К событиям в Чехословакии. Факты, документы, свидетельства прессы и очевидцев. – М. : Пресс-группа советских журналистов, 1968. – 193 с.
3. Летопись важнейших событий советско-чехословацкой дружбы и сотрудничества (1944-1984) / Сост. А.И. Будницкий, С.И. Митряева, С.Ю. Пруница, В.В. Сабов, И.Н. Сюсько. – К. : Наукова думка, 1986. – 200 с.
4. Політичні кризи та антитоталітарні рухи у країнах Східної Європи (50-80-ті рр. XX ст.): хрестоматія за спецкурсом для студ. іст. ф-ту ХДУ / С. Ю.Страшнюк, Є. П. Пугач ; Харківський держ. ун-т. - Х. : [б.в.], 1998. – 391 с.
5. Правда побеждает. Материалы чехословацкой печати, разоблачающие подрывную деятельность антисоциалистических и правооппортунистических сил в ЧССР в 1968 году – начале 1969 года [под ред. К.Н. Сванидзе]. – М. : Политиздат, 1971. – 440 с.
6. «Празька весна» у документах Галузевого державного архіву Служби безпеки України [упорядкув., О. Бажан] // З архівів ВУЧК ГПУ НКВД КГБ. – 2008. – №1-2. – С.58-63
7. Протестные движения в странах Центральной и Юго-Восточной Европы. Конец 1960-х – 1980-х гг. Хрестоматия / отв. ред. К.В. Никифоров. – М. : Издательство Московского университета, 2013. – 400 с.

8. Уроки кризисного развития в Компартии Чехословакии и обществе после XIII съезда КПЧ. Документ принятый на пленуме ЦК КПЧ в декабре 1970 г. – М. : Политиздат, 1971. – 63 с.
9. A Dokumentary History of Communism. Volume 2 Communism and the World / Robert V. Daniels. – London, 1987. – 459 p
10. Ekonomická reforma 1965 – 1969. Prameny k dějinám československé krize v letech 1967 – 1970. dil 10 / J. Vondrová – Praha – Brno : Ústav pro soudobé dějiny AV ČR – Doplněk, 2010. – 488s.
11. Hnutí revoluční mládeže 1968–1970: Edice dokumentu / J. Pažout. – Praha : ÚSD, 2004. – 143 s.
12. Ici Prague. L'opposition intériere parle / J. Pelikán. – Paris : Callimard, 1973. – 426 p.
13. Komunistická strana československa. Ediční řada. Prameny k dějinám československé krize v letech 1967–1970. dil 9. svazek 1: Pokus o reformu (říjen 1967 – květen 1968) / J. Vondrová, J. Navrátil, J. Moravec – Praha – Brno : Ústav pro soudobé dějiny AV ČR. Doplněk, 1999. – 644 s.
14. Komunistická strana československa. Ediční řada. Prameny dějinám československé krize v letech 1967–1970. dil 9. svazek 2: Pokus o reformu (říjen 1967– květen 1968) / J. Vondrová, J. Navrátil. – Praha – Brno : Ústav pro soudobé dějiny AV ČR. Doplněk, 2000. – 488 s.
15. KSČ a kultura: Sborník dokumentů, projevů a článků ke kulturní politice KSČ. Díl III. 1960-1971 / V.Šeda, Š.Paluda, V.Hnízdo. – Praha : Vys. škola polit. ÚV KSČ, 1973. – 248 s.
16. K událostem v československu: Fakta, dokumenty, svědectví tísku a očitých svédků.–Moskva : Tisková skupina sovětských žurnalistů,1968. – 159 s.
17. Mezinárodní souvislosti československé krize 1967-1970 (červenec-srpen 1968) / J. Vondrová, J.Navrátil. – Brno : Ústav pro soudobé dějiny AV ČR. Doplněk, 1997. – 322 s.

18. Národní shromáždění. Ediční řada Prameny k dějinám československé krize v letech 1967–1970, 3.dil, 1.svazek: kveten 1967 – červenec 1968 / F. Cigánek– Praha – Brno : ÚSD – Dopelněk, 2002. – 468 s.
19. Občanská společnost 1967–1970. Ediční řada Prameny k dějinám československé krize v letech 1967–1970, 2. dil, 2. svazek: sociální organismy a hnutí Pražského jara / J. Pecka, J. Belda, J. Hoppe – Praha – Brno : ÚSD – Dopelněk, 1998. – 446 s.
20. Prager Fruhling Das internationale Krisenjahr 1968 / S. Karner, N. Tomilina, A.Tschubarjan. – Koln : Bohlau Verlag Koln, 2008. – 1589 p.
21. Pražské jaro v mediích. Výběr z dobové publicistiky. Ediční řada Prameny k dějinám československé krize v letech 1967 – 1970, 11.dil / J. Hoppe. – Praha – Brno : ÚSD – Doplněk, 2004. – 444 s.
22. Proměny pražského jara 1968 – 1969. Sborník studií a dokumentů o nekapitulantských postojích v československé společnosti [připravili a uspořádali J.Pecka a V.Prečan]. – Brno : Doplněk, 1993. – 446 s.
23. Socialist opposition in Eastern Europe : the Czechoslovak example / J. Pelikan; [translated by Marian Sling and V. and R. Tosek]. – London : Allison & Busby, 1976. – 221 p
24. Spontánní projevy Pražskeho jara 1968 – 1969, 1.dil / J.Pecka. Praha – Brno: ÚSD – Dopelněk, 1993. – 296 s.
25. Vláda a prezident Edična řada Prameny k dějinám československé krize v letech 1967–1970,8.dil, 1.svazek: Období pražkého jara (prosínec 1967 – srpen 1968) / O. Felcman – Praha – Brno: ÚSD – Dopelněk, 2000. – 501 s.
26. IV sjezd svazu Československých spisovatelů (Protokol). – Praha : Československý spisovatel, 1968. – 221 s.

Праці, інтерв'ю ідеологів «Празької весни» та чехословацьких інтелектуалів

27. Akademik O.Šik o hospodářských problémech // Rudé právo. – 1968. – 8 května. – S. 2
28. Alexander Dubček: Od totality k demokracii. Projavy, články a rozhovory vyber 1963-1992 / zost. I. Laluha, J. Žatkuliak. – Bratislava : Veda, 2002 – 599 s.
29. Brožík M. Kolik demokracie? / M.Brožík // Kulturní noviny. – 1968. – №6.– S.1
30. Celopražský aktiv funkcionářů KSČ. Z projevu soudruha Alexandra Dubčeka // Rudé právo. – 1968. – 9 dubna. – S.1–2
31. Dubček A. K otázkam obrodnozovacieho procesu v KSČ; vybrané prejavy prvého tajemníka ÚV KSČ soudruha Alexandra Dubčeka / A.Dubček. – Bratislava: Vydavatelstvo politickej literatury, 1968. – 245 s.
32. Císař Č. O sjednocení sociální demokracie s komunistickou stranou. Osnova pro základni školeni / Č. Císař. – Praha : Kulturně propogačni odděleni ÚV KSČ, 1948. – 23 s.
33. Císař Č. S léty jsme rosli: 15 buduvatelských let za vedeni KSČ / Č. Císař.– Praha : Státní nakladatelství politické literatury, 1960. – 484 s.
34. Cisař Č. Úloha tisku v naší společnosti / Č.Cisař // Rudé právo. – 1968. – 30 května. – S.3
35. Diskuse na plenárním zasedaní ÚV KSČ. Sodruh Josef Smorkovský // Rudé právo. – 1968. – 4 dubna. – s.2–3
36. Diskuse na plenárním zasedaní ÚV KSČ: Sodruh Zdeněk Mlynář // Rudé právo. – 1968. – 5 dubna. –S.6
37. Diskuse na plenárním zasedaní ÚV KSČ: Sodruh Ota Šik // Rudé právo. – 1968. – 7 dubna. – S.2
38. Doležal A. Socialistický program je program života / A.Doležal // Kulturní tvorba. – 1968. – № 31. – S.4

39. Doležal J. Národní fronta bez iluzí / J.Doležal // Kulturní tvorba. – 1968. – № 30. – S.4
40. Druhý den krajských konferencí. Z vystoupení soudruha A. Dubčeka v Bratislavě // Rudé právo. – 1968. – 21 dubna. –S. 2
41. Dubček A. Odpovědné poslání dělnické třídy / A. Dubček // Rudé právo. – 1968. – 5 března. – S. 2
42. Důkaz moudrosti a vyspělosti občanů republiky. A.Dubček v Čs.televizi a rozhlase // Rudé právo. – 1968. – 28 července. – S. 1–2
43. Fibich J. Dilema / J.Fibich // Literární listy. – 1968. – № 9. – S. 2
44. Fibich J. Jaké stanovy demokratizace / J.Fibich // Literární listy. – 1968. – № 23. – S. 6
45. Fibich J. Komunisté a nekomunisté / J.Fibich // Literární listy. – 1968. – № 16. – S.1
46. Havel V. Na téma opozice / V.Havel // Literární listy. – 1968. – № 6. – S. 4
47. Hovořime s předsedou NS J.Smorkovským // Kulturní tvorba – 1968 – № 19.– S. 1
48. Chceme se aktivně podílet na řešení problémů komunistického hnutí. A. Dubček odpovídá redakci «Otázek míru a socialismu» // Rudé právo. – 1968. – 13 června. – S.7
49. Interview soudruha A. Dubčeka italskému listu «Unita» // Rudé právo. – 1968. – 1 dubna. – S.1–2
50. Jungmann M. Ztracené iluze /M.Jungman // Literární listy. – 1968. – № 21. – S.1
51. Jungmann M. Projekt přiměřený člověku / M.Jungman // Literární noviny.– 1967. – № 2. – S.2
52. Kalivoda R. Demokratizace a kriticke myšlení / R.Kalivoda // Literární listy.– 1968. – № 10. – S.1,13
53. Kalivoda R. Demokratizace a kriticke myšlení / R.Kalivoda // Literární listy.– 1968. – № 11. – S.6
54. Kalivoda R. Vstah stranickosti a vědeckosti, ideologie a vědy v marxistické

filosofii a theorii / R.Kalivoda // Literární noviny. – 1956. – № 52. – S. 3

55. Klíma Ivan: Důvěra v necenzurovaný rozum / I.Klima // Literární listy. – 1968.– № 1. – S.11
56. Klima I. O svobodě tisku / I.Klima // Literární listy. – 1968. – № 7. – S.2
57. Klíma I. Předsjezdové obavy / I.Klima // Literární listy.– 1968. – № 19. – S.1
58. Klíma I. Jeden projékt a jedna strana / I.Klima // Literární listy. – 1968. – № 9. – S.1,6
59. Klokočka V. Volby v pluralitnich demokracích / V.Klokočka. – Praha: Svoboda, 1968. – 301 s.
60. Kosík K. Dialektika konkrétního / K.Kosík. – Praha: Academia, nakladatelství Československé akademie věd, 1966. – 192 s.
61. Kosik K. Hegel a naše doba / K. Kosik // Literární noviny.– 1956 – № 48. – S.3
62. Kosík K. Iluze a realismus / K. Kosik // Listy. – 1968. – № 1. – S. 1
63. Kosik K. Naše nynější krize / K.Kosik // Literární listy. – 1968. – № 7. – S.3
64. Kosik K. Naše nynější krize / K.Kosik // Literární listy. – 1968. – № 8. – S.3
65. Kosik K. Naše nynější krize / K.Kosik // Literární listy. – 1968. – № 9. – S.3
66. Kosik K. Naše nynější krize / K.Kosik // Literární listy. – 1968. – №10. – S.3
67. Kosik K. Naše nynější krize / K.Kosik // Literární listy. – 1968. – №11. – S.3
68. Kosik K. Naše nynější krize / K.Kosik // Literární listy. – 1968. – №12. – S.3
69. Kosik K. Přeludy a socialismus // Literární noviny. – 1957. – №10. – S. 3, 6
70. Kosik K. Rozum a svědomí / K. Kosik // Literární listy. – 1968. – № 1. – S.1
71. KSČ je jedinou a jednotnou marxistickou stranou. Projev soudruha A. Dubčeka // Rudé právo. – 1968. – 28 června. – S.1,3
72. Květen 1945 a dnešek: hovořím s předsedou Národnoního shromáždění J. Smrkovským // Kulturní tvorba. – 1968. – №19. – S.1
73. Lederer J. Co dál s demokracií? /J.Lederer // Literární listy. – 1968. – № 6. – S. 2
74. Lederer J. Připsáno politickým stranám / J.Lederer // Literární listy. – 1968.– № 4. – S. 2

75. Lederer J. Opozice – iluze a realita / J.Lederer // Literární listy. – 1968. – № 9. – S. 3
76. Mlynář Z. Stát a člověk / Z.Mlynář. – Praha: Svobodné slovo. – 1964. – 191 s.
77. Mlynář Z. K demokratické politické organizaci společnosti / Z.Mlynář // Nová mysl. – 1968 – №5. – S.607 – 627
78. Mlynář Z. K teorii socialistické demokracie / Z.Mlynář. – Praha: SNPL, 1961. – 205 s.
79. Mlynář Z. Co dal s naší demokracií? / Z. Mlynář // Rudé právo. – 1968. – 26 března. – S.3
80. Mlynář Z. Co může přinést rozvoj demokracie dělníkům? / Z. Mlynář // Rudé právo. – 1968. – 20 dubna. – S. 3
81. Mlynář Z. Dnešni situace a náš politicky systém / Z. Mlynář // Rudé právo.– 1968. – 14 března. – S. 3
82. Mlynář Z. Nasě politická soustava a délba moci / Z. Mlynář // Rudé právo.– 1968. – 13 unora. – S. 3
83. Mlynář Z. Nástup strany k nové politice / Z. Mlynář // Rudé právo. – 1968.– 7 dubna. – S.1
84. Mlynář Z. P.Rychetský sesnaži / Z.Mlynář // Literární listy. –1968.– №17. – S.5
85. Mlynář Z. Plénum ÚV KSČ a politika strany / Z. Mlynář // Rudé právo. – 1968. – 31 března. – S.3
86. Mlynář Z. Tváří v tvař politice strany / Z. Mlynář // Kulturní tvorba. – 1965. – №45. – S.1, 4-5
87. Mlynář Z. Váženy Ludviku Vaculiku! / Z.Mlynář // Literární listy. – 1968. – № 4. – S. 13
88. Mlynář Z. Dr. Urválek a ti druzi kolem procesů / Z.Mlynář // Literární listy.– 1968. – № 12. – S.13
89. Nadále půjdeme cestou nastoupenou po lednu. Soudruh A.Dubček v televizním a rozhlasovém projevu // Rudé právo. –1968.– 19 července. – S.1
90. Na minulost, přitomnost a budoucnost. J.Smorkovský: Nečekejte ode mne žadné senzace, jde o važne rěci! // Rudé právo. – 1968. – 14 března. – S.1.6

91. Národní fronta – základna všech demokratických a socialistických sil. Projev soudruha A.Dubčeka // Rudé právo. – 1968. – 16 června. –S.1–2
92. Pražská konference žádá svolání mimořádného sjezdu strany. Z vystoupení soudruha A.Dubčeka // Rudé právo. – 1968. – 27 dubna. – S.1–2
93. Pithart P. Narodna fronta nebo parlament ? / P.Pithart // Literární listy. – 1968. – № 8. – S.1,5
94. Projev akademika O.Šika na zasedání České národní rady // Rudé právo. – 1968. – 2 srpna. – S.3
95. Projev prvního tajemníka ÚV KSČ sodruha A.Dubčeka na společnem zasedání ÚV KSČ, ÚV Národní fronty a vlády ve Španělském sále // Rudé právo. – 1968. – 23 února. – S.1–2
96. Řízení bez byrokracie. Hovoří akademik O.Šik // Rudé právo. – 1968. – 9 července. – S.2
97. Rozhovor «Rudé právo» a «Pravda» se soudruhem A.Dubčekem // Rudé právo – 1968. – 9 dubna. – s.1–2
98. Rozvoj socialismu je nemyslitelný bez aktivní ú časti všeho lidu. Interview soudruha A.Dubčeka v orgánu FKS «I'Humanité» // Rudé právo. – 1968. – 12 dubna. –S.1,7
99. Sedlák J. Filosofie a dnešek / J.Sedlák // Literární noviny. – 1956. – № 50. –S.3
100. Selucký R. Lidé a plan / R.Selucký // Kulturní tvorba. – 1963. – №6. – S.1
101. Skála I. Dost místa pro všechny dobré spisovatele / I.Skála // Rudé právo. – 1967. – 21 července. – S.3
102. Slama J. Socialismus bez komunistů? / J.Sláma // Kulturní tvorba. – 1968. – № 28. – S.4 – 5
103. Smorkovský J. Jak nyni dál. Nad závery lednoveho plenu ÚV KSČ. // Rudé právo. – 1968. – 9 února. – S.3
104. Smorkovský J. Jeden tisic slov // Rudé právo. – 1968. – 5 července. – S.3
105. Smorkovský J. Lid sám sobě pánem / J.Smrkovský // Kulturní tvorba. – 1968.– № 26. – S.1 – 4
106. Smorkovský J. Oč dnes jde? // Práce. – 1968. – 21 ledna. – S.1

107. Smorkovský J. Zrychlit krok! // Rudé právo. – 1968. – 19 května. – S.1–2
108. Soudruh O.Šik na shromáždení vysokoškolaků // Rudé právo. – 1968. – 15 března. – S.1,5
109. Strana počítá se spoluprací všechobčanů. Z rozhlasové besedy se soudruhem A.Dubčeka // Rudé právo. – 1968. – 7 dubna. – S.1
110. Sviták I. Některe příčiny zaostávání theorie / I.Sviták // Literární noviny. – 1956. – № 16. – S.5
111. Sviták I. Filosofie a život / I.Sviták // Literární noviny. – 1956. – № 54.– S.3
112. Sviták I. Otevřený dopis dělníkům a technikům Dolu Doubrava v Ostravě / I.Sviták // Literární listy. – 1968. – № 8. – S.4
113. Sviták I. Důsledky slov / I.Svitak // Literární listy. – 1968. – № 21. – S.1,4
114. Sviták I. Dialektický zola / I.Svitak // Kulturní tvorba. – 1968. – № 23. – S.10
115. Šik O. Ekonomika a zájmy. Jejich vzájemné vztahy do socialismu / O. Šik. Praha: Nakladatelstvi Svoboda, 1968. – 355 s.
116. Šik O. Plán a trh za socializmu / O.Šik. – Praha: Academia, 1968. – 362 s.
117. Šik O. Socialistická hospodářská soustava a charakter ekonomických zákonů této soustavy / O.Šik .– Praha: Rude pravo, 1953. – 47 s.
118. Šik O. Zákon plánovitého, proporcionálniho rozvoje národního hospodářstvi / O.Šik. – Praha: Rude pravo, 1955. – 77 s.
119. Šik O. Komunista by neměl zatemnovat fakta! / O.Šik // Rudé právo. – 1968.– 18 června. – S.3
120. Šik O. O průmyslové a zemědělské výrobě / O.Šik // Rudé právo. – 1968. – 27 června. – S.6
121. Šik O. Jak žijeme. O čem se nesmělo mluvit / O.Šik // Rudé právo. – 1968.– 2 července. – S.3
122. Šik O. Jak vyvážíme / O.Šik // Rudé právo. – 1968. – 4 července. – S.3
123. Šik O. Nemusíme si utahovat opasky / O.Šik // Rudé právo. – 1968. – 11 července. – S.3
124. Šik O. Na okraj těchto dnů / O.Šik // Rudé právo. – 1968. – 27 července. – S.1,3

125. Šik O. Ke vztahům mezi výrobou a spotřebou / O.Šik // Rudé právo. – 1962. – 25 září. – S.2
126. Vaculik L. A co dělníci / L.Vaculik // Literární listy. – 1968. – № 6. – S. 5
127. Vaculík L. Aktivní prostor / L.Vaculik // Listy. – 1968. – № 7–8. – S. 9
128. Vaculík L. Kdo dělá režim / L.Vaculik // Literární listy. – 1968. – № 9.–S.6
129. Vaculík L. Omluva o 992 slovech /L.Vaculik//Literární listy. – 1968. – № 20.– S.1 – 2
130. Vaculik L. Několik lidi se mě ptalo / L.Vaculik // Literární listy. – 1968. – № 4.– S. 13
131. Vaculík L. Tolerančni patent / L.Vaculik // Literární listy. – 1968. – № 1. – S.1–2
132. Vaculík L. Naši kontr revolucionáři / L.Vaculik // Literární listy. – 1968. – № 23. – S. 8
133. Vaculík L. Obrodný proces v Semilech / L.Vaculik // Literární listy. – 1968.– № 18. – S. 5
134. Vaculík L. Ze soukrome korespodence / L.Vaculik // Literární listy. – 1968.– № 21. – S. 8
135. Významný krok k aktivní politice odborů. Projev soudruha A.Dubčeka // Rudé právo. – 1968. – 19 června. –S.1,3
136. Zasedá Ústřední výbor KSČ. Projev soudruha Alexandra Dubčeka // Rudé právo. – 1968. – 2 dubna. –S.1–3
137. Závěrečné slovo prvního tajemníka ÚV KSČ A.Dubčeka // Rudé právo. – 1968. – 6 dubna. – S.1–2
138. Z projevu předsedy NS J.Smorkovskeho // Rudé právo. – 1968. – 9 dubna. – S.2
139. Z dalších diskusních přispěvků. František Hrubin // Literární noviny. – 1956.– № 18. – S. 10
140. Z diskuse. Jaroslav Seifert // Literární noviny. – 1956. – № 19. – S.9-10
141. Z prvního dne jednání VII sjezdu JZD. Projev sodruha Alexandra dubčeka // Rudé právo. – 1968. – 2 února. – S.1–2

142. Z referátu A. Dubčeka na zasedání pléna ÚV KSČ // Rudé právo. – 1968. – 4 června. – S.1–3, 5
143. Z rozhovoru s prof. Otou Šikem (Lidova armáda a revue č.8) // Literární noviny. – 1967. – №19. – S. 2

Мемуари

144. Гавел Вацлав. Заочный допрос. Розговор с Карелом Гвиждялой; [пер. с чешского В.Павлова, С.Луцкая, Л.Давыдова].– М.: Новости, 1991– 224 с.
145. Млынарж З. Мороз ударил из Кремля; [пер. с чешского С.И. Разуван] / З.Млынарж. – М.: Республика, 1992. – 287 с.
146. Шик О. Весеннее возрождение – иллюзии и действительность; [пер. с чешского Р.Н. Евстигнеева] / О. Шик. – М.: Прогресс, 1991. – 392с.
147. Cisař Č. Paměti. Nejen o žakulisí Pražského jara. – Praha: SinCon, 2005. – 1283 s.
148. Hájek J. Paměti / J.Hájek. – Praha: ÚMV, 1997. – 350 s.
149. Jungmann M. Literárky – můj osud / M.Jungmann. – Praha: Atlantis, 1999. – 393 s.
150. Naděje umírá poslední. Vlastní životopis Alexandra Dubčeka / [editor Jiří Hochman]. – Praha: Svoboda–Libertas, 1993. – 296 s.

Матеріали періодичних видань ЧССР (1956-1968 рр.)

151. Akční program strany jednomyslně schválen // Rudé právo. – 1968. – 6 dubna. – S.1
152. Aktuání rozhovory. O přestávce se členy vlády // Rudé právo. – 1968. – 13 dubna. – S. 2
153. Bratislalava přívitala J.Smorkovskeho // Rudé právo.– 1968. – 4 července. – S.1
154. Co říkají lidé o prohlášení Dva tisíce slov // Rudé právo. – 1968. – 8 července. – S. 2

155. Co chceme // Literární noviny. – 1956. – № 16. – S. 1
156. Cvekl J. Filosofie a leninismus / J.Cvekl //Literární noviny. – 1957. – № 6. – S. 3
157. Demokracie a extrémy // Listy. – 1968. – № 6. – S. 1
158. Deutsher I. Nedokončená revoluce / I.Deutsher // Literární listy. – 1968. – № 16 – S. 16
159. Desetitisíce slov k Dvěma tisícům slov //Rudé právo. –1968. – 6 července.– S.2
160. Dělnická tribuna: dělníci, inteligence a svoboda projevu // Literární listy. – 1968. – № 17. – S. 4
161. Dopis katoliků prvnimu tajemniku ÚV KSČ A.Dubčekovi // Literární listy. – 1968. – № 4. – S. 4
162. Dopis redakce Studenta ustavenému Svazu vysokoškolských studentů / Student. – 1968. – № 23 – S. 10
163. Dopis IV. Sjezdu SČSS ÚV KSČ // Literární noviny. – 1967. – № 27. – S. 3
164. Drda J. O stavu a úkolech československé literatury /J.Derda // Literární noviny. – 1956. – № 17. – S. 3
165. Dubská I. Leninův odkaz / I.Dubská // Literární noviny. – 1957. – №3. – S.1,6
166. Dva tisíce slov // Literární listy. – 1968. – № 18. – S. 1,3
167. Friš E. Myšlenky a činy / E.Friš // Kulturní tvorba. – 1968. – № 26. – S.3
168. Goldstucker E. Jak je to s Francem Kafkou? / E.Goldstucker // Literární noviny. – 1963. – №7. – S. 4-5
169. Hajek J. Kdo jsou revolucionáři literatury / J.Hajek // Rudé právo. – 1967.– 27 června. – S.3
170. Hamšik D. Procesy, které dělaly dějiny / D.Hamšík // Literární listy. – 1968. – № 5. – S. 1 – 5
171. Hendrych J. Místo a úloha Svazu čs.spisovatelů. Diskusni příspěvek vedoucího delegace ÚV KSČ / J.Hedrych // Literární noviny – 1967 – № 26 – S. 2-3
172. Jannakakis I. Socialistická demokracie a internacionalismus /I. Jannakakis // Literární listy. – 1968. – № 21. – S.12

173. Janu J. Atmosfera pravdy / J. Janu // Literární listy. – 1968. – № 2. – S.5
174. Janu J. Realístucká estetika je mrtvá? / J. Janu // Impuls. – 1967. – №7. – S.485-486
175. Jak dál v hospodářské politice // Rudé právo. – 1968. – 22 května. – S. 3
176. Jakou hospodářskou politiku? // Kulturní tvorba. – 1968. – № 18. – S. 1 – 2
177. Jednotu studentského hnutí. Aktiv studentů-komunistů vysokých škol v Praze / Rudé právo. – 1968. – 20 dubna. – S.1
178. Kadlec V. Ekonomicky zajistit socialismus / V.Kadlec // Literární listy. – 1968. – № 23. – S. 3
179. Kašpar J. J'accuse... / J.Kašpar // Kulturní tvorba. – 1968. – №21. – S. 2
180. Kliment A. Aktivita nepojmenovaných / A. Kliment // Literární listy.– 1968.– № 3. – S. 4
181. Klub angažovaných nestraniků // Literární listy. – 1968. – № 7. – S. 2
182. Kohout L. Studenti před a po Strahovu / L.Kohout // Kulturní tvorba. – 1968.– № 13. – S. 6 – 7
183. Kongres vysokoškolských studentu // Rudé právo. –1968.– 26 května. – S.2
184. Kongres vysokoškolských studentu // Rudé právo. – 1968. – 27 května. – S.2
185. Kolder D. Na okraj některých politických úvah / D.Kolder // Rudé právo. – 1968.– 21 června. – S.8
186. Kosanda R. Ekonomika a demokracie / R.Kosandra // Kulturní tvorba.– 1968.– № 14. – S.7
187. Křen J. Koho zvolit do čela strany / J.Křen // Kulturní tvorba. – 1968. – № 33. – S.1, 10
188. KSČ je dnes hlavním garantem demokratizace naší společnosti // Rudé právo. – 1968. – 16 května. – S.5
189. K situaci mezi vysokoškolskou mládeží / Student. – 1968. – №10
190. Kundera M. Úvodní slovo / M.Kundera // Literární noviny. – 1967. – № 7. – S. 4
191. K prohlášení dva tisíce slov. Předsednictvo ústředního výboru KSČ // Rudé právo. – 1968. – 29 června. – S.1

192. K 231 // Literární listy. – 1968. – № 6. – S. 2
193. Lakotoš M. Občanská společnost hledá své místo / M.Lakotoš // Kulturní noviny. – 1968. – №8. – S. 1,8
194. Látalová V. Co je s KANem /V.Látalová // Literární listy.– 1968. – № 15. – S.2
195. Lederer J. Vesnice bez demokracie ? / J.Lederer // Literární listy. – 1968. – № 19. – S. 4
196. Liehm A.J. Diktát moci a trhu / A.J.Liehm // Literární listy. – 1968. – № 3. – S.11
197. Lipavsky J. O straně a tedy i o nás /J.Lipavsky // Kulturní noviny. – 1968. – №7. – S. 1, 10
198. Matuška A. Svoboda tvorby / A.matuška // Impuls. – 1967. – №7. – S.483-484
199. Menclova J. Potřebujeme dvě dělnické strany? / J.Menclova // Kulturní tvorba. – 1968. – № 29. – S.6
200. Misař M. Frázami naše plánování nezlepšíme / M.Misař // Rudé právo. – 1963. – 23 února. – S.3
201. My jsme mládež nová mládež...? // Kulturní tvorba. – 1968. – № 17. – S. 3
202. My, studenti FON UK // Literární listy. – 1968. – № 3. – S. 13
203. Má opozice u nás své misto? // Kulturní noviny. – 1968. – №16. – S.1,3
204. Náprava chyb, nikoliv všeobecná reorganizace // Rudé právo. – 1968. – 26 května. – S.1 – 2
205. Národní fronta: Vzýjemná důvěra a vyájemné porozumění // Rudé právo. – 1968. – 29 června. – S.1
206. Návrh programu československých vysokoškoláků / Student. – 1968 – № 18. – S. 7-8
207. Navrátil A. Křižovatka dokumentárního filmu / A.Navrátil // Kulturní tvorba.– 1963. – №11. – S.7
208. Pilař J. Čtenáři, knihy, spisovatelé / J.Pilař // Rudé právo. – 1967. – 30 července. – S.4

209. Plýnuv Ústředního Výboru KSČ. Zvolilo předsednictvo a sekretariát ÚV KSČ // Rudé právo. – 1968. – 5 dubna. – S.1
210. Politik i moc // Literární listy. – 1968. – № 17. – S.4
211. Povolný F. Studenti: jak dál / F.Povolný // Kulturní tvorba. – 1968. – № 27. – S. 1,6
212. Pravdivost náročnost: program naší literatury// Literární noviny. – 1963. – № 18-19. – S. 3
213. Prohlášení předsednictva ÚV KSS a předsednictva SNR // Rudé právo. – 1968. – 29 června. – S.1
214. Přispůsobit politický systém potřebám naší společnosti // Rudé právo. – 1968. – 30 května. – S.3
215. Sekera J.Zázemí pro reformu. Nad novým vydánim práce O.Šika «Plan a trh za socialismu» / J.Sekera // Rudé právo. – 1968. – 5 března. – S.3
216. Slovo o strahovských příčinách a následcích // Mladá fronta. – 1967 – 14 listopadu – s.1,6
217. Snémování ekonomů z celě republiky//Rudé právo. – 1968.– 21 května. – S.1-2
218. Sodruh J.Smorkovský o rozhovorech v Moskvě // Rudé právo. – 1968. – 21 dubna. – S.1.3
219. Soudruh Šik na aktivu v Ostrave // Rudé právo. – 1968. – 30 dubna. – S.2
220. Současný člověk a literatura// Literární noviny. – 1963. – № 21. – S. 4
221. Spisovatel, literatura a socialistická společnost: Projev J.Hendryha na IV. Sjezdu ČS.Spisavatelů // Kulturní tvorba. – 1967. – № 27. – S. 1,4-5
222. Spory o pravdu // Literární noviny. – 1957. – №8. – S.3
223. Stanovisko k výzvě Dva tisíce slov // Literární listy. – 1968. – № 19. – S.6
224. Stanovisko předsednictva ÚV KSS // Rudé právo. – 1968. – 29 června.– S.1
225. Studenti manifestují // Rudé právo. – 1968. – 22 března. – S.1
226. Studenti spoluobčanům // Literární listy. – 1968. – № 3. – S.2
227. Škutina V. Nekrást a nestrašit! // Zitřek. – 1968. – 6 listopadu. – S.3

228. Šulc Z. Jaké východisko z nynější krize? O přestupu Ivana Svitáka z filosofie do politiky / Z.Šulc // Rudé právo. – 1968. – 14 června. – S.3
229. Tisk má být partnerem parlamentu // Rudé právo. – 1968. – 21 dubna. – S.1
230. Toman J. Plán pro lidi / J.Toman // Kulturní tvorba. – 1963. – № 9. – S. 4
231. Usnesení IV. Sjezdu československých spisovatelů //Literární noviny.– 1967.– № 27. – S. 1, 3-4
232. Viz Zpráva ze zasedání předsednictva MV ČSM v Praze konaného dne 22. února 1968 // Student. – 1968. – № 9 – S.4
233. Za čistotu marxisticko-leninského myšlení // Literární noviny. – 1958. – № 48. – S. 6
234. Záveda V. Zahajovaci projev / V.Záveda // Literární noviny. – 1967. –№26.– S.1
235. Zeptali jsme se před sjezdem // Literární noviny. – 1967. – № 24. – S.1,4-5
236. Zeptali jsme se před sjezdem // Literární noviny. – 1967. – № 24. – S.1,4-5
237. IV. sjezd Svazu čs. Spisovatelů skončil // Kulturní tvorba. – 1967. – № 27.– S.1
238. Zpráva o činnosti úsredního výboru KSČ a dalších úkolech strany, přednesená soudruhem Antoninem Novotným // Rudé právo. – 1966. – 1 června. – S.5
239. Zpráva ústředního výboru XII sjezdu Komunistické strany Československa činnosti strany a o hlavních směrech dalšího rozvoje naší socialistické společnosti přednesená prvním tajemníkem ÚV KSČ soudruhem Antonínem Novotným dne 4 prosince 1962 // Rudé právo.– 1962. – 5 prosince. – S.3–10
240. 22 plenárni schůze Národního shromáždění // Rudé právo. – 1968. – 19 dubna. – S.1–2

Монографії та статті

241. Андрєєв В. Інтегральний напрям сучасної історіографії: інтелектуальна історія / В.Андрєєв // Ейдос. – 2005. – № 1. – С. 17-23
242. Валента И. Советское вторжение в Чехословакию / И. Валента; [пер. с англ. А.Я. Ганич]. – М. : Прогресс, 1991. – 320 с.

243. Верменич Я. Історія ідей та криза історизму / Я.Верменич // Ейдос. – 2005. – № 1. – С. 24-27
244. Віднянський С., Постоловський Р. Українці Чехословаччини в демократичному русі 1968-1969 рр. / С. Віднянський, Р. Постоловський // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – Вип.6. – Інститут історії України НАН України. – Київ, 1997. С. 54-66
245. Віднянський С., Сюсько І. Розробка КПЧ стратегії прискорення соціально-економічного розвитку ЧССР // Історичні дослідження. Історія зарубіжних країн: Республ. міжвід.зб. наук. праць. Вип. 14. – К. : Наук. думка, 1988. – С. 22-31.
246. Виднянский С. Консолидация профсоюзного движения в Чехословакии 1969-1975 / С. Виднянский. – К. : Наукова думка, 1979. – 212 с.;
247. Виднянский С. Интернациональное сближение рабочего класса стран социалистического содружества / С. Виднянский. – К.: Наукова думка, 1989. – 352 с.;
248. Вовканич І. Чехословаччина в 1945-1948 роках: Нарис історії перехідного періоду / І. Вовканич; Ужгород. Нац. ун-т. – Ужгород : Вид-во Подяка, 2000. – 350 с.
249. Вовканич І. Сучасна російська історіографія про еволюцію Чехословаччини від демократії до диктатури / І. Вовканич // Науковий вісник УжДУ. Серія історія. – Ужгород – 1999. – Вип. 3. – С. 96-105
250. Волков В. Инстинкт самосохранения: советская партократия и «Пражская весна» / В. Волков // Конфликты в послевоенном развитии восточноевропейских стран: сб. ст. / под ред. Ю. Новопашина. – М. : Институт славяноведения и балканистики РАН, 1997. – С.157-184
251. В поисках новых путей: Власть и общество в СССР и странах Восточной Европы в 50-е – 60-е гг. XX в. / под. ред. Н.М. Куренной. – М. : Институт славяноведения и балканистики РАН, 2011. – 796 с.

252. Десятничук І. Творча інтеграція як провісниця «Празької весни» у Чехословаччині 1968 р. // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії / Матеріали І Всеукраїнської наук. конференції. – Луганськ : СНУ, 2001. – С. 206–208.

253. Десятничук І.О. «Празька весна» 1968 р.: становлення громадянського суспільства: дис…. Кандидата іст. наук: 07.00.02 / Десятничук Ігор Олексійович. – К., 2007. – 207 с.

254. Дмитрук В. «Празька весна» і Україна / В.Дмитрук // З архівів ВУЧК ГПУ НКВД КГБ. – 2008. – №1-2. – С.7 – 37

255. Дмитрук В.І. Події в Чехословаччині 1968 р.: спроба історіографічного аналізу / В.І. Дмитрук // Історія України: маловідомі імена, події, факти: (збірник статей) / гол. ред.: П. Т. Тронько . – Київ : НАН України, Ін-т історії України. – Вип.22-23. – 2003 . – С.264-287 .

256. Дмитрук В.І. Реакція українського суспільства на події 1968р. в Чехословаччині: громадська думка, форми протесту, позиція владних структур: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / В.І. Дмитрук. – Х., 2002. – 20 с.

257. Енциклопедія історії України: [у 10 т.] / голов. редкол.: Смолій В.А. (голова) та ін. – К. : Наукова думка, 2011. – Т.8: Па-Прик. – 2011. 520 с.

258. Євсєєв Є. Д. Ідеологія і практика міжнародного сіонізму. Критичний аналіз / Є. Д. Євсєєв. – М. : Политиздат, 1978. – 271 с.

259. Задорожнюк Э.Г. От крушения Пражской весны к триумфу «бархатной» революции. Из истории оппозиционного движения в Чехословакии (август 1968 – ноябрь 1989 г.) / Задорожнюк Э.Г. – М. : Индрик, 2008. – 440 с.

260. Задорожнюк Э.Г. Новейшие книги по ключевым событиям чехословацкой истории второй половины XX века (тематический обзор) // Славяноведение – 2011 – №1 – С. 116-123

261. Зарицький О.М. Вацлав Гавел. Політичний портрет / О.М. Зарицький. – К.: Сатсанга, 2001. – 132 с.

262. Зашкільняк Л. Сучасна світова історіографія: посіб. [для студ. істор. та гу-них ф-ів університетів] / за редакцією Л. Зашкільняка. – Львів: ПАЮ, 2007. – 312 с.

263. Инакомыслие в условиях «реального социализма». Поиски новой государственности. Конец 60-х – 80-е гг. XX в. / отв. ред. К.В. Никифоров.– М. : Институт славяноведения РАН, 2014. – 736 с.

264. Колесников К. Історіографічний постмодернізм: нова інтелектуальна історія / К. Колесников // Ейдос. – 2005. – № 1. – С. 46-60

265. Король І.Ф. «Празька весна» 1968 року і реакція світової громадськості: 15-й річниці Закарпат. держ. ун-ту присвячується / Іван Король; М-во освіти і науки України, Закарпат. держ. ун-т. – Ужгород : Ліра, 2010. – 181 с.

266. Коут. Д. Пражская весна / Д. Коут // Страна и мир. – 1989. – №2. – С. 91-106

267. Латыш М.В. «Пражская весна» 1968 г. и реакция Кремля / М.В. Латыш – М. : РАН, 1998. – 384 с.

268. Лукин В.П. «Пражская весна» 1968 года / В.П. Лукин. – М.: ИГПИ, 1998. – 293 с.

269. Макарчук С. Писемні джерела з історії України. Курс лекцій / Рецензенти: В.І. Наулко, О.Я. Мацюк. – Львів : Світ, 1999. – 352 с.

270. Марко М. Черным по белому. О событиях в ЧССР в 1968 – 1969 годах / М. Марко. – М. : Прогресс, 1974. – 259 с.

271. Марьина В.В. XX съезд КПСС и Комунистическая партия Чехословакии / В.В. Марьина // 1956 год: Российсько-болгарские научные дискуссии: сб. ст. / под ред. Г.Г. Литаврина, Т.В. Волокитина, Р.П. Гришиной. – М. : Институт славяноведения РАН, 2008. – 182-219 с.

272. Марьина В.В. Историческая наука на переломе: чешские и словацкие историки на пути к «Пражской весне» и после ее подавления / В.В. Марьина // 1968 год. «Пражская весна». Историческая

ретроспектива: сб.ст./ под ред. Т.В. Волокитиной, Г.П. Мурашко, А.С. Стыкалина. – М. : РОССПЭН, 2010. – С. 687-731

273. Марьина В.В. Создание и начало деятельности Комиссии историков СССР и ЧССР (1967-1968 гг.) / В.В. Марьина // Славянский альманах. – 2015. – № 1-2. – С. 378-389
274. Матоуш М. Фронт без перемирия. Чехословакия в борьбе против идеологической диверсии. [Пер. с чеш.] / М. Матоуш. – М. : Политиздат, 1977. – 263 с.
275. Мегилл А. Глобализация и история идей / А. Мегилл // Диалог со временем. – 2005. – Вып. 14. – С. 20
276. Мотрук С. Події 1968 та 1989 рр. в Чехословаччині: проблеми інтерпретації / С. Мотрук // Вісник Київського національного університету імені Т. Шевченка. – 2010. – Випуск 102. – С.40-45
277. Мотрук С. Політичні кризи в Чехословаччині другої половини XX ст.: погляд із сьогодення / С. Мотрук // Міжнародні зв’язки України: наукові пошуки та знахідки: Міжвід. зб. наук. пр. – 2010. – Вип. 19. – С.71-86.
278. Мурашко Г.П. Избранное / Г.П. Мурашко. – М. : Институт славяноведения РАН, 2011. – 574 с.
279. Новак-Каляєва Л.М. Чеська демократична опозиція: ідеологія та діяльність (серпень 1968 – грудень 1989рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / Л.М. Новак-Каляєва. – Львів, 2004. – 19 с.
280. Очерки истории Коммунистической партии Чехословакии; [пер. с чешского С.И. Колесникова]. – М. : Политиздат, 1979. – 430 с.
281. Підлуцкій О. Олександр Дубчек: партійний функціонер, який спробував дати соціалізму людське обличчя / О.Підлуцький // Дзеркало тижня. – 2008. – № 16. – С. 3
282. Платошкин Н.Н. Пражская весна мифы и факты / Н.Н. Платошкин // Военно-исторический журнал. – 2010. – № 8. – С. 25-29

283. Постоловский Р.М. Роль демократических традиций в формировании представлений о социализме в общественно-политической истории Чехословакии / Р. М. Постоловский // Основные Направления историко-славистических исследований и преподавания университетского курса по истории южных и западных славян на современном этапе: тезисы, доклады и сообщения XII Всесоюзной конф. ист.– славист., 25–27 янв. 1990.– М., 1990.

284. Постоловський Р.М. Національно–політичні фактори формування демократичних традицій в чеських землях / Р. М. Постоловський // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: наукові записки РДГУ. – Рівне : РДГУ, 2010. – Вип. 19. – С. 168–176.

285. Постоловский Р.М. Роль демократических традиций в формировании «параллельной культуры» в Чехословакии в период от «Пражской весны» до «бархатной революции» / Руслан Михайлович Постоловский // Тоталитаризм и антитоталитарные движения в Болгарии, СРСР и других странах Восточной Европы (20 – 80–е годы XX века): материалы Международной научн. конф., Харьков, 21–23 сент., 1993: в 2–х т. – Х., 1995. – Т.2.

286. Постоловський Р.М. Історична еволюція чехословацької демократії: постановка проблеми в історіографічному контексті / Руслан Михайлович Постоловський // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: наукові записки РДГУ. – Рівне : РДГУ, 2005. – Вип. 5. – С. 191–194.

287. Постоловський Р.М. Чехословацька реформа 1968р.: внесок Інтелектуалів у її теоретико-концептуальне обґрунтування / Р.М.Постоловський // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного ун-ту: Зб. наук. праць. Вип. 24. – Рівне : РДГУ, 2013. – С. 230–236

288. Постоловський Р.М. Особливості розвитку Чехословаччини періоду «Празької весни» у поглядах Честміра Цісаржа / Р.М.Постоловський //

Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного ун-ту: Зб. наук. праць. Вип. 25. – Рівне : РДГУ, 2014. – С. 247–249

289. Рєпіна Л. Інтелектуальна історія сьогодні: методи, проблеми, перспектив / Л. Рєпіна // Ейдос. – 2005. – С. 89-106
290. Революции 1989 года в странах Центральной (Восточной) Европы: Взгляд через десятилетие: [Сб.] [Рос. акад. наук. Ин-т славяноведения]; Отв. ред. Г.Н. Севостьянов. – М. : Наука, 2001. – 201с.
291. Слесаренко А.В. Антитоталітарні рухи в чехословаччині (1969-1989 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / А.В. Слесаренко. – Київ, 2007. – 29 с.
292. Стряско А.Д. Роль творчої інтелігенції у процесах трансформації політичного режиму в Чехословаччині у другій половині ХХ ст. автореф.дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: 23.00.02 / А.Д. Стряпко; МОНМС України, Львів. Нац. ун-т ім. І. Франка. – Л., 2012. – 20 с.
293. Стыкалин А.С. Пражская весна: проблемы изучения. Размышления по итогам конференции / А.С. Стыкалин // Славяноведение – 2010 – №3 – С. 44-61
294. Терешко Ю.М. Демократичний рух у Чехословаччині 1945–1968 рр.: автореф. дис. На здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / Ю.М. Терешко. К., 1999. – 20 с.
295. Троян С.С. Світ на зламі епох: історія кінця XIX – середини XX ст. / С.С. Троян, Р.М. Постоловський, В.Ф. Федорак. – К, 2000. – 240 с.
296. Філіпчук І.В. Філософські ідеї Карела Косіка та Івана Світака / І.В. Філіпчук // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного ун–ту: Зб. наук. праць. Вип. 20. – Рівне, 2010. – С. 170–171
297. Філіпчук І.В. Роль часопису « Literarni Listy» у формуванні громадянського суспільства в Чехословаччині 60–х років ХХст. /

І.В. Філіпчук // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного ун–ту: Зб. наук. праць. Вип. 21. – Рівне, 2011. – С. 517–521

298. Філіпчук І.В. Ота Шик і його «третій шлях» / І.В. Філіпчук // Грані: науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. №2. – Дніпропетровськ, 2012. – С.9–12

299. Філіпчук І.В. Зденик Млинарж і проблема модернізації політичної системи чехословаччини періоду «Празької весни» / І.В. Філіпчук // Грані: науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. №8. – Дніпропетровськ , 2012. – С.33–36

300. Філіпчук І.В. Їржи Мюллер, Іван Деймал та їх роль у чехословацькому студентському русі 60–х рр. ХХст. / І.В. Філіпчук // Одісон. Актуальні проблеми історії, археології та етнології. – Одеса, 2012. – С.416–417

301. Філіпчук І.В. «Празька весна» Йосифа Смрковського / І.В. Філіпчук // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного ун–ту: Зб. наук. праць. Вип. 23.– Рівне, 2012. – С. 466–472

302. Філіпчук І.В. Розвиток студентського руху в Чехословаччині періоду «Празької весни» / І.В. Філіпчук // Грані: науково – теоретичний і громадсько-політичний альманах. – №9. – Дніпропетровськ, 2013. – С. 154-159

303. Філіпчук І.В. Погляди О.Дубчека на розвиток Чехословаччини періоду «Празької весни» / І.В. Філіпчук //Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного ун–ту: Зб. наук. праць. Вип. 24. – Рівне, 2013. – С. 236-242

304. Філіпчук І.В. Питання опозиції: дискусія в чехословацькій пресі періоду «Празької весни» / І.В. Філіпчук // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя : ЗНУ, 2014. – Вип.38. – С. 234-239

305. Філіпчук І.В. Формування демократичних настроїв у Чехословацькому суспільстві в кінці 50-х – початку 60-х років ХХ ст.: інтелектуальний чинник / І.В. Філіпчук // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя : ЗНУ, 2014. – Вип.41. – С. 141-144

306. Черній А. І. Історія південних і західних слов'ян. В 3-х частинах. (від найдавніших часів до кінця ХХ ст.) / А. І. Черній, В. А. Черній. – Рівне – Рівненський інститут слов'янознавства Київського слов'янського університету, 1999. – 444 с

307. Чехия и Словакия в ХХ веке: очерки истории: в 2 кн. / [отв. ред. В.В. Марьина]; Ин-т славяноведения. – М. : Наука, 2005. – кн. 2. – 2005. – 558 с.

308. Шарлаимова С.А. ХХ съезд КПСС и чехословацкая литературная «оттепель» / С.А.Шарлаимова // 1956 год: Российсько-болгарские научные дискуссии: сб.ст. / под ред. Г.Г. Литаврина, Т.В.Волокитина, Р.П. Гришиной. – М. : Институт славяноведения РАН, 2008. – С. 236-248

309. Шевченко В. Навстречу рассвету / В. Шевченко. – Росторв-на-Дону : Альтаир, 2011. – 476 с.

310. Яровий В.І. Новітня історія Центральноєвропейських та Балканських країн ХХ ст.: підруч.[для вищ. навч. закл.] / В.І. Яровий. – К. : Генеза, 2005. – 816 с.

311. Яровий В.І. Новітня історія країн Східної Європи: 40-90-ті роки ХХст.: [Курс лекцій. Навч. посібник для вузів] / В.І.Яровий. – К. : Либідь, 1996. – 416 с.

312. 1968 год. «Пражская весна». Историческая ретроспектива: сб.ст./ под ред. Т.В. Волокитиной, Г.П. Мурашко, А.С. Стыкалина. – М. : РОССПЭН, 2010. – 808 с.

313. Akta contemporanea: K petasedesatinam Vilema Precana [upoř. J.Pecka]. – Praha : ÚSD AV ČR. – 1988. – 468 s.

314. Bauer M. Karel Kouba a jeho místo v českém ekonomickém myšlení / M. Bauer // Politická ekonomie. – 2005. – № 4. – S. 527 – 543
315. Bárta M. Pokus o záchranu refrního programu / M. Bárta. – Praha: Parta, 1993. – 134 s.
316. Benčík A. Utajovaná pravda o Alexsandru Dubčekovi / A. Benčik. – Praha : Nakladatelství Ostrov, 2001. – 224 s.
317. Bishhof G. The Prague Spring and the Warsaw Pact Invasion of Czechoslovakia in 1968 (The Harvard Cold War Studies Book Series) / G. Bischof, S. Karner, P. Ruggenthaler. – Lexington Books, 2009 – 530 p
318. Bláhová K. Mezi literaturou a politikou. Souvislosti českéholiterárního života 1958-1969 / K.Bláhová // Soudobé dějiny. – 2002. – №3-4. – S.495-521.
319. Broekhof L. The Hungarian Revolt and the Prague Spring: a Comparative Investigation of Causes; Why 1956, and Why 1968? / L. Broekhof. – Utrech : Utrecht University, 2006. – 99 p.
320. Břeňová V. Rohlíková S. Hoppe J. Pražské jaro ´68. Bibliografie / V. Břeňová, S. Rohlíková, J. Hoppe – Praha : ÚSD, 2013. – 347 s.
321. Caccamo F. Jiří Pelikán a jeho cesta socialismem 20 století / F. Caccamo; [z italského originálu preložil B. Klípa]. – Brno – Praha : Doplněk, Masarykova dělnická akademie, 2008. – 152 s.
322. Cysařová J. Česká televizní publicistika: Svědectví 60. let / J.Cysařová. – Praha : Česká televize, 1993. – 145 s.
323. Cysařová J. Československá televize a politická moc 1953-1989 / J.Cysařová// Sodobé dějiny. – 2002. – №3-4. – S. 521-537
324. Cysařova J. ČST a FITES v šedesátém osmem / J.Cysařova // Synchron. – 2008. – №3. – S. 4–8
325. Cysařová J. Koordinační výbor, tvůrci svazy a moc 1968–1972. Nekapitulantské postoje česke tvůrci intelegence a mechanismy moci KSČ / J. Cysařová. – Praha : ÚSD, 2003. – 88 s.

326. Cysařová J. Pokus o občanské společenství / J. Cysařová. – Praha : FITES, 1994. – 79 s.
327. Cysařová J. Televize a totalitarni moc 1969-1975 / J.Cysařová. – Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1998. – 90 s.
328. Czechoslovakia and socialism. Nottingham, The partisan Press Ltd, 1969. – Česká slovenské a československé dějiny 20. století II. Sbornik z mezinarodní konference / [editor S.Sklenarová]. – Hradec Králové, 2007. – 366 s.
329. České křižovatky evropských dějin. [4. sv.], 1968 – Pražské jaro 1968: občanská společnost – média – přenos politických a kulturních procesů / [editoři svazku Oldřich Tůma, Markéta Devátá]. – Praha : Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v.v.i., 2011. – 229 s.
330. Česká věda a Pražské jaro (1963–1970) sborník z konference (Praha 22–23 listopadu 2000) / Editoři svazku PhDr. B.Zilynská, PhDr. P. Svobodný. – Praha : Nakladatelství Karalinum, 2001. – 426 s.
331. České, slovenské a československé dějiny 20.stoleti II.:sbornik z mežnárodní konference mladých vědeckých pracovníků:Univerzita Hradec Králové, 7-8 března 2007. – 366 s.
332. Dějiny české literatury 1945–1989 II., 1948-1958 / [zpracoval kolektiv aotorů pod vedením P. Janouška]. – Praha : Academia, 2007. – 552s.
333. Dějiny české literatury 1945–1989 III., 1958-1969 / [zpracoval kolektiv aotorů pod vedením P. Janouška]. – Praha : Academia, 2008. – 691s.
334. Devátá M. Marxismus jako projekt nové společnosti. Dvě studie ke společenským vědám (1945–1969) / M. Devátá. – Praha : ÚSD AV ČR, 2014. – 131 s.
335. Fialová A. Lessons from the Crisis Development The Picture of the Prague Spring in «Normalisation Prose» / A. Fialová // Czech Journal of Contemporary History. – 2014 – № 2. – P. 77-100
336. Franc M. Mladí, levice a rok 1968 / M. Franc, S. Holubec. – Praha : BCS, 2009.– 112 s.

337. Golan G. Reform rule in Czechoslovakia. The Dubček era 1968-1969 / G. Golan. – Cambridge : At the University press, 1973. – 327 p.
338. Golan G. The Czechoslovak reform movement. Communism in crisis 1962-1968 / G. Golan – Cambridge : At the University press, 1971. – 349 p.
339. Hamšík D. Spisovatelé a moc / D. Hamšík. – Praha : Československý spisovatel, 1969. – 196 s.
340. Hanzal J. Cesty české historiografie 1945-1989 / J. Hanzal. – Praha : Univerzita Karlova v Praze, Karolinum, 1999 – 273 s.
341. Heumos P. K sociálněhistorickému výzkumu komunistických systémů / P.Heumos // Soudobé dějiny. – 2008. – № 3-4. – S. 685 – 702
342. Hoppe J. Dvojí identita Klubu angažovaných nestraníků: Před invazí 1968 a po pádu komunismu 1989 / J. Hoppe, J.Suk. – Praha : Nakladatelství Euroslavica, 2008. – 166 s.
343. Hoppe J. Opozice' 68: sociální demokracie, KAN a K 231 v období pražského jara / J. Hoppe. – Praha : Prostor, 2009. – 383 s.
344. Hrdličková Z. Přínos Čestmíra Kožušníka českému ekonoméckému myšlení (v kontextu diskuze o plánu a trhu): dizertační práce / Hrdličková Zuzana. – Brno : Masarzkova univerzita, 2011. – 174s.
345. Hruby K. Politické rozpravy intelektuálů za «pražského jara» / K.Hrubý // Soudobé dějiny. – 2008. – № 3-4. – S. 545 – 575
346. Hruby P. Fools and heroes: The Changing Role of Communist Intellectuals in Czehoslovakia / P. Hruby. – Oxford, New York : Pergamon press, 1980. – 265 p.
347. Hruby P. Osudné iluze. Čeští spisovatelé a komunismus 1917 – 1987 / P. Hrubý. – Rychnov nad Kněžnou : Ježek, 2000. – 264 s.
348. Ivaničková E. Z dejín demokratických a totalitných režimov na slovensku a v československu v 20.stočí / [E.Ivaničková a kol.].– Bratislava : Historický ústav – 2008. – 413 s.
349. Janáček F. Leden 1968 a spor o jeho smysl / F. Janáček, J. Moravec. – Praha: Parta, 1993. – 207 s.

350. Janáček F. Mezník i rozcestí reformního hnuti (duben-květen) / F.Janaček, J.Moravec. – Praha : Parta, 1993. – 207 s.
351. Kasatik P. Fenomen Kohout / P. Kosatik. – Praha : Paseka, 2001. – 432 s.
352. Karabel J. The Revolt of the intellectuals: The Origins of the Prague Spring and the Politics of Reform Communism / J.Karabel. – Berkeley : University of California, 1990. – 104 p.
353. Kárník Z. Bolševismus, komunismus a radikální socialismus v Československu. Svazek II / Z. Kárník, M. Kopeček. – Praha : ÚSD AV ČR, Dokořán, 2004. – 364 s.
354. Kaplan L. Frank Winter into Spring: The Chehoslovak Press and the Reform Movement, 1963-1968 / F. Kaplan. – Boulder, New York : East Evropean Quarterly and Colombia University Press, 1977. – 208 p.
355. Kaplan K. Československa reforma roku 1968 / K. Kaplan. – Praha : 1989. – 201 s.
356. Kaplan K. «Všechno jste prohráli!» (Co prozrazují archivy o IV sjezdu Svazu československých spisovatelů 1967) / K. Kaplan. – Praha : Knihovnička literárních novin, 1997. – 181 s.
357. Kohout L. Poznámky k programovým a politickým inicativám po lednovem plenu UV KSČ roku 1968. Proti novým legendám a mytům ČS. Vladnich propagandistů / L. Kohut // Ze zásuvky iz bloku. – 1987. – № 61. – S.8
358. Končelik J. Dějiny českých médií 20 století / J. Končelik, P. Večeřa, P. Orság. – Praha : Portál, 2012 – 312 s.
359. Končelík J. Média pražského jara. Zrod reforem a demokratizace novinářské práce / J. Končelík // Sborník Národního muzea v Praze, řada C – Literární historie. – 2008. – č. 1-4 – S. 65-70
360. Končelík J. Dva tisíce slov. Zrod a důsledky nečekaně vlivného provolání / J.Končelík // Soudobé dějiny. – 2008. – № 3-4. – S. 485 – 544
361. Končelík J. Rudé právo v kontextu reforem konce 60.let: metodické poznámky ke kvantitativní analýze / J.Končelík, T.Trampota. – Praha: UK FSV, 2006. – 25 s.

362. Kopplová B. Česká média a česka společnost v 60 letech / B.Kopplová, R.Wolák. – Praha: Radioservis, 2008. – 170 s.
363. Kovanda K. Zápas o podnikové rady pracujících, 1968–1969/ K. Kovanda. – Praha : ÚSD AV ČR, 2014 – 176 s.
364. Kun. M. Prague Spring, Prague Fall: Blank Spots of 1968 / M. Kun. – Budapest : Akademia Kiado, 1999 – 252 p
365. Kurlansky M. 1968: The Year That Rocked the World / M. Kurlansky. – New York : Ballantine, 2005 – 480 p
366. Kosik K. El individuo y la historia / K. Kosik. – Buenos Aires : Letra L, 1991. – 8 p.
367. Kosta J. K historii a koncepci československé ekonomické reformy v letech 1965 – 1969 / J.Kosta // Acta oeconomica Pragensia. – 2005. – № 3. – S. 27–47
368. Kusin V.V. The intellectual origins of the Prague spring: The development of reformist ideas in Chechoslovakia 1956-1967 / V.V. Kusin. – Cambridge : At the University press, 1971. – 153 p.
369. La Primavera dip Praga / a cura di Francesco M. Cataluccio e Francesca Gori – Milano : Franco Angeli, 1990. – 151 s.
370. Lakatoš M. Úvahy o hodnotách demokracie / M.Lakatoš. – Praha : Melantrich, 1968. – 186[2] s.
371. Laluha I. Federácia a slovenska štatnost v kontexte historických skúsenosti a integračných trendov po r. 1990 postoje Aleksandra Dubčeka (K 10 výročiu vzniku samostatnej demokratickej SR) / I.Laluha // Právny obzor. – 2004. – № 2. – S.104–116
372. Laluha I. Alexsander Dubček politik a jeho doba / I.Laluha. – Bratislava : Nová práca, 2000. – 178 s.
373. Loewenstein B. Špatně informovani entuziasté? / B.Loewentsein // Soudobé dějiny. – 2008. – № 3-4. – S. 449 – 464
374. Londák M. Rok 1968: eto vaše delo / M.Londak a kol. – Bratislava : Historický ústav SAV v spolupráci so SSN, 2008. – 212 s.

375. Londákova E. Rok 1968: novinari na slovensku / E.Londakova a kol. – Bratislava : Historický ústav SAV, 2008. – 213 s.
376. Mandler E. Poločas Pražského jara 1968 / E.Mandler // Soudobé dějiny.– 1994. – № 4–5. – S. 603 – 622
377. Mencl V. Osm měsiců Pražského jará 1968 / V. Mencl a kol. – Praha 6 : Práce, 1991. – 271 s.
378. Mervart J. Inspirace – Pražské jaro 1968: E. Goldstůcker, R. Kalivoda, K. Rjsik, M. Kundera, A.J. Liehm / J. Mervart – Praha : Sumbalon, 2014 – 195s.
379. Mervart J. Naděje a iluze: Čeští a slovenští spisovatelé v reformním hnutí šedesátých let / J. Mervart. – Brno : Host, 2010. – 376 s.
380. Mervart J. Scientific Revolutions and Political Attitudes / J. Mervart // Czech Journal of Contemporary History. – 2014 – № 2. – P. 185-190
381. Měchýř J. Na okraj legendy roku 1968 / J.Měchýř // Soudobé dějiny. – 1993.– № 1. – S. 11 – 23
382. Mlynář Z. Socialistou na volné noze / Z.Mlynář. – Praha : Prospektrum, 1992. – 235 s.
383. Moravec J. Antipoučeni / J. Moravec. – Praha : Naše vojsko, 1990. – 441 s.
384. Navratil J. The Prague Spring 1968 (National Security Archive Cold War Readers) / J. Navratil. – New York : Central European University Press, 1998. – 700 p.
385. Nacionalismus v současných dějinách střední Evropy: od mobilizace k identitě – Středoevropské studie v sociálních vědách / Praha: CES. – 2005.– 117 s.
386. Nešpor Z.R. Dějiny české sociologie / Z.R. Nešpor. – Praha : Academia, 2014. – 668 s.
387. Od mikrofonu k posluchačum: z osmidesetiletí českého rozhlasu / [zpracoval kolektiv autorů pod vedením Evy Ješutové]. – Praha : Česky royhlas, 2003. – 667 s.

388. Olšaková D. Věda jde k lidu!: československá společnost pro šíření politických a vědeckých znalostí a popularizace věd v Československu ve Století / D. Olšaková. – Vyd.1. Praha : Academia, 2014. – 678 s.
389. Otáhal M. Podíl tvůrčí inteligence na pádu komunismu kruh nezávislé inteligence / M. Otáhal. – Brno : Doplněk, 1999. – 164 s.
390. Pažout J. 1968 – Osmičky v dějinách českých zemí / J. Pažout. – Praha : Národni arhiv, 2008 – 95 s.
391. Pažout J. «Chceme světlo! Chceme studovat!»: demonstrace studentů z vyskolkých kolejí v Praze na Strahově 31.října 1967/ J.Pažout // Pamět a dějiny. – 2008. – №1. – S. 4-13
392. Pažout J. Československé studentské hnutí v šedesátých letech dvacáteho stoleti (sbirka Ivana Dejmala) / J. Požout.– Praha : Libri prohibiti, 2001. – 62 s.
393. Pažout J. Hnutí revoluční mládeže 1968 – 1970 / J.Pažout. – Praha : ÚSD AV ČR, 2004. – 143 s.
394. Pažout J. Mocným navzdory. Studentské hnutí v šedesátých letech 20 století/ J.Pažout. – Praha : Prostor, 2008. – 344 s.
395. Pažout J. Působení Ivana Dejmala ve studentském hnutí / J.Pažout // Pamět a dějiny. – 2008. – №2. – s.43-49
396. Pelikan J. Socialist opposition in Eastern Europe : the Czechoslovak example / J. Pelikan; [translated by Marian Sling and V. and R. Tosek]. – London : Allison & Busby, 1976. – 221 p
397. Pithart P. Osmašedesátý / P.Pithart. – Praha : Rozmluvy, 1990. – 314 s.
398. Pražské jaro 1968: Literatura – film – média: materiály z mezinárodní konference pořadaní Literární akademií za spolupráce s Městskou knihovnou (Praha 20–22 května 2008).– Praha : Literárni akademie, 2009. – 382 s.
399. Pražské jaro 1968: pokus o obnovu občenské společnosti; [editor P.Krákora]. – Praha : Epoha, 2008. – 280 s.
400. Prečan V. Britské velvyslanectví v Praze o Československu 1956/V.Prečan // Soudobé dějiny. – 1996. – №4. – S. 564-583.

401. Prečan V. Česi aslováci v dějinach a perspektivy vzájemných vztahů / V.Prečan // V kradeném čase. Výběr ze studií článků a úvah z let 1973-1993.– Brno, 1994. – S. 497-501
402. Prečan V. Gustáv Husák – prezidentem ČSSR / V.Prečan // V kradeném čase. Výběr ze studií článků a úvah z let 1973-1993. – Brno, 1994. – S.150-155
403. Procházka J. Politika pro každého /J.Procházka. – Praha : Mlada fronta, 1968. – 240 s.
404. Rupnik J. Promeškané setkání. Roc 1965 v pohledu z Prahy / J.Rupnik // Soudobé dějiny. – 1996. – №4. – S. 535-540.
405. Rychlík J. Češi a slováci ve 20. století: Spolupráce a konflikty 1914-1992 / J.Rychlík. – Praha : Vyšehrad. – 2012. – 688 s.
406. Řezník J. Development of Czech economic theory from the aspect of discussions in the Politická ekonomie journal (1953 – 1989) / J.Řezník // Prague economic papers. – 2004. – № 4. – S. 359 – 375
407. Schwartz H. Pragues 200 days. The struggle for democracy in Czechoslovakia / H.Schwartz – London: Pall Mall press, 1969. – 244 p.
408. Skilling G. Harold Czechoslovakia's Interrupted Revolution / H.Skilling – Princeton : Princeton Univerity Press, 1976. – 924 p.
409. Sojka M., Chztil Z. České ekonomické mzšleni v letech 1948–1969 (od stalinského teroru k Pražskému jaru) // Politická ekonomie. – 2003 – №4.
410. Suk J. Je v pražském jaru 1968 alternativa k dnešnímu kapitalismu? / J. Suk // Soudobé dějiny. – 2010 – № 3. – S. 461-467
411. Sulc Z. Jak se rodila, kam směřovala a proč byla potlačena tzv.Šikova reforma / Z.Sulc // Acta Oeconomica Pragensia. – 2007. – № 7. – S. 1-10
412. Svitak I. The Czechoslovak Experiment 1968-1969 / I.Svitak. – Nev York : Colombia University Press, 1971. – 243 p.
413. Synek M. Naděje a zklamání: Pražské jaro 1968 / M.Synek. – Praha : Mladá fronta, 1989. – 157 s.

414. Šik O. Ekonomické reformy a demokratizace /O. Šik. – Koln : Index, 1987. – 258 s.
415. Šik O. Komunistický mocenský systém / O.Šik. – Praha : Ústav marxismu – leninismu ÚV KSČ, 1976. – 290 s.
416. Šik O. Socialismus dnes? /O.Šik. – Praha : Československé akademie věd, 1990. – 208 s.
417. Šmigel M. Radikálny socializmus a komunizmus na Slovensku (1918-1989). Spoločnosť medzi demokraciou a totalitou / M. Šmigel'a kol. – Banská Bystrica : Katedra historie Fakulty humanitných vied Univerzity Mateja Bela, 2007. – 250s.
418. Transnational moments of change: Evrope 1945, 1968, 1989; [edited by Gerd-Rainer Horn, Padraic Kenney]. – London, Ney York: Romman & Littlefield publishers. inc., 2004. – 243 p.
419. Vaněk A. Studenti a společnost: kritika antikomunistického a revizijnistického působení na mládež / A.Vaněk. – Praha : s.n, 1976. – 231s.
420. Vančura J. Naděje a zklamání Pražského jaro 1968 / J. Vančura. – Praha : Mladá fronta, 1990. – 157 s.
421. Vilímek T. Občanská společnost a její význam v období Pražského jaro / T. Vilímek // Pamět a dějiny. – 2008. – S. 6-17
422. Vondrova J. Reforma? Revoluce? Pražské jaro 1968 a praha / J. Vondrova.– Praha : Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2013. – 280s.
423. Williams K. The Prague Spring and its Aftermath: Czechoslovak Politics, 1968-1970 / K. Williams – Cambridge :University Press, 1997 – 288p
424. Zdeněk R. Nešpor Dějiny české sociologie / Zdeněk R. Nešpor a kol. – Praha : Academia, 2014. – 668 s.
425. Z dějin českého myšlení o literatuře III (1958–1969). Antologia k Dějinám české literatury 1945 – 1990; [uspořádal M. Přibán] – Praha : Ústav pro českou literaturu AV ČR, 2003. – 536 s.

Електронні ресурси

426. Александер Дубчек: партійний функціонер, який спробував дати соціалізму людське обличчя [Електронний ресурс] / О.Підлуцький //Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/SOCIETY/aleksander_dubchek__partiyniy_funktsioner,_yakiy_sprobuvav_dati_sotsializmu_lyudske_oblichchya.html
427. Анатомия вторжения [Електронний ресурс] / В. Мусатов // Режим доступу:http://www.pseudology.org/chtivo/Prazhskaya vesna1968
428. Від Празької весни – до оксамитової революції [Електронний ресурс] / А. Мічник // Режим доступу: http://www.day.kiev.ua/uk/article/den-planeti/vid-prazkoyi-vesni-do-oksamitovoyi-revolyuciyi
429. До 45-річчя радянської окупації Чехословаччини [Електронний ресурс]/ М. Кірсенко // Режимдоступу: http://m.day.kiev.ua/uk/article/podrobici/tenditni-kviti-prazkoyi-vesni
430. Історія з грифом «Секретно». Прага-68: вигляд з танка окупанта [Електронний ресурс] / В. В'ятрович // Режим доступу: http://tsn.ua/analitika/praga-68-viglyad-z-tanka-okupanta.html
431. Обзор прессы 1968 года [Електронний ресурс] / М. Федоров // Режим доступу: http://www.radio.cz/ru/arhiv–podtemy istoriya+1968
432. Конец прекрасной эпохи: восприятие советскими интеллектуалами ввода советских войск в Чехословакию [Електронний ресурс] / Н.Поселягин // Режим доступу: http://www.nlobooks.ru/2555
433. Корни «весны», корни «осени» [Електронний ресурс] / В. Камша // Режим доступу: http://kamsha.ru/journaфl/analitycs/praga.html
434. Последняя весна оттепели [Електронний ресурс]/Д.Лычёв//Режим доступу:http://www.radio.cz/ru/rubrika/demokrati/poslednyaya-vesna-ottepeli
435. Празька весна 1968: Останнє повстання інтелектуалів [Електронний ресурс] / Б. Дубін // Режим доступу:

http://molotoff.info/texts/27-2009-09-16-18-49-39/5561-ostannje-povstannja- intelektualiv.html

436. Празька весна-1968 [Електронний ресурс] / О. Гісем, А. Гусєв // Режим доступу: http://personal-plus.net/285/3678.html

437. «Празька весна» 1968 року і реакція в суспільстві Української РСР [Електронний ресурс] / І. Гвать // Режим доступу: http://www.aratta-ukraine.com/text_ua.php?id=1694

438. Празька весна та глобальні революційні процеси 1968 року [Електронний ресурс] / Д. Пілаш // Режим доступу: http://commons.com.ua/prazka-vesna-ta-globalni-revolyutsij

439. Солженицын А. Письмо IV Всесоюзному съезду Союза советских писателей [Електронний ресурс] / М. Барбадзе // Антология самиздата – Режим доступу: http://antology.igrunov.ru/authors/solzh/letter-to-wrighters.html

440. Уроки «Празької весни» [Електронний ресурс] / І. Чоповдя // Новини Закарпаття – Режим доступу: http://www.mukachevo.net/(A(ev1tRXz0zAEkAAAAM2RiMjk4ZjQtOTk3Zi00MTlmLWI0MjEtYTNk+ZmRmZDI0%D0%A0%E2%80%9C%D0%A1%E2%80%9C%D0%A0%E2%80%99%D0%A1%E2%80%99%D0%A0%E2%80%9C%D0%B2%D0%82%D1%99%D0%A0%E2%80%99%D0%8E%D0%90Mjk0S9KEnUhZ2OIqKYB7JcFmfQf39b41))/ua/News/view/36582-%D0%A3%D1%80%D0%BE%D0%BA%D0%B8-%D0%9F%D1%80%D0%B0%D0%B7%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D1%97-%D0%B2%D0%B5%D1%81%D0%BD%D0%B8

441. «2000 слов» и конец «Пражской весны» [Електронний ресурс] / Л. Кулак // Режим доступу: http://www.radio.cz/ru/rubrika/radiogazeta/2000-slov-i-konec-prazhskoj-vesny

442. Adam Michnik: «Mou generaci formovaly policejní obušky a naděje zrozené z pražského jara» [Електронний ресурс] / A. Michnik // Режим

доступу:http://zpravy.idnes.cz/adam-michnik-mou-generaci-formovaly-policejni-obusky-a-nadeje-zrozene-z-prazskeho-jara-gl7 /zpr_archiv.aspx?c=A080821_132126_kavarna_bos

443. Dubcek's Failings? The 1968 Warsaw Pact Invasion of Czechoslovakia [Електронний ресурс] / Rebekah Young // Режим доступу: https://thevieweast.wordpress.com/2012/06/27/dubceks-failings-the-1968-warsaw-pact-invasion-of-czechoslovakia/

444. In memoriam anno 1968 [Електронний ресурс] / А. Тарасов // Режим доступу: http://scepsis.net/library/id_550.html

445. K 231 z jedné i druhe strany [Електронний ресурс] // Режим доступу:http://K231.fronta.cz/

446. Syřištová A. Kořeny a vychodiska československé ekonomické refofmy v šedesátych letech 20 stoleti [Електронний ресурс] // Режим доступу:http://www.vse.cz/polek

447. Zakon 81/1966 o periodickém tisku a o ostatnich hromadných informačních prostředcích [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://www.koncelik.eu/tiskovy-zakon-81-1966

448. http://www.68.usd.cas.cz./cz/bibliografie.html

449. http://www.ucl.cas.cz/

450. Události roku 1968 z hlediska vývoje historických ideálů [Електронний ресурс] / V.Vaníček // Режим доступу: http://www.comenium.eu/index.vratislav-vanicek-udalosti- roku-1968

451. 1976 Dictatorship of the proletariat. Revolutionary consciousness [Електронний ресурс] / O. Šik // Режим доступу: http://www.marxists.org/archive/sik/.../ch11.htm

452. 1972 the Third Way. Introduction [Електронний ресурс] / O. Šik // Режим доступу:http://www.marxists.org/archive/sik/.../ch11.htm